

१. कान्तिमाला (प्रमेयरत्नावलीटीका)—

प्रारम्भे—

‘गौडोदयमुपयातस्तमः समस्तं निहन्ति यो युगपत् ।
ज्योतिश्चयोऽतिशीतः पीतस्तमुपास्महे कृताञ्जलयः ॥’

समाप्ती—

‘वेदान्तवागीशकृतप्रकाशा प्रमेयरत्नावलिकान्तिमाला ।
गोविन्दपादाम्बुजभक्तिभाजां भूयात्ततां लोचनरोचनीयम् ॥’

२. काव्यकौस्तुभमङ्गलाचरणम्—

‘कलाभिर्निर्भृतः धीमान्नाथया समलकृतः ।
दीव्यत्कुवलयः सोऽयं विधुर्धियतेतराम् ॥’

३. कृष्णानन्दिनी (साहित्यकौमुदीटीका)—मुद्रितैव.

४. गीताभूषणम् (गीताभाष्यम्)—

‘श्रीमद्वीताभूषणं नाम भाष्यं यन्नाद्विद्याभूषणेनोपचीर्णम् ।
श्रीगोविन्दप्रेमभाषुर्लब्धाः कारुण्याद्राः साधवः शोधयध्वम् ॥’

५. गोपालतापनीभाष्यम्—

प्रारम्भे—

‘शक्तयानन्ताचिन्त्यशक्तयेकपक्षे सर्वाध्यक्षे भक्तरक्षातिदक्षे ।
धीगोविन्दे विश्वसर्गादिकन्दे पूर्णानन्दे नित्यमास्ता रतिर्नः ॥
सनातनं रूपमिहोपदर्शयन्नानन्दतिष्ठं परितः प्रवर्धयन् ।
अन्तस्तमस्तोमहरः स राजतां चैतन्यरूपो विधुरद्भुतोदयः ॥

गोपालतापनीं नामि या कृष्णं स्वयमीश्वरम् ।

परस्परजसंकाशं संदर्शयति सद्दिव्यः ॥’

समाप्ती—

‘विद्याभूषणभणित श्रीमद्रोपालतापनीभाष्यम् ।
तोपयतु बलवीनां मित्र गोपालकं परं ब्रह्म ॥’

६. गोविन्दभाष्यम् (ब्रह्मसूत्राणाम्)—

प्रारम्भे—

‘सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म शिवादिस्तुतं भजद्रूपम् ।
गोविन्दं तमचिन्त्यं हेतुमदोपं नमस्यामः ॥’

१. ‘वेदान्तवागीश’ इति नामापि तेन लब्धं स्यात्. २. ‘सनातनगोस्वामिनिं
रूपगोस्वामिनिं सनातनरूपं वा. ३. चैतन्यावताररूपोऽज्ञाभावरूपो वा.

७. गोविन्दभाष्यटीका (सूक्ष्माभिधाना)—

प्रारम्भे—

‘नित्यं निवसतु हृदये चैतन्यात्मा मुरारिनः ।
 निरवयो निवृत्तिमान्गजपतिरनुकम्पया यस्य ॥
 भाष्य यस्य निदेशाद्रचितं विद्याभूषणेनेदम् ।
 गोविन्दः स परात्मा मथापि(?) सूक्ष्म करोत्वस्मिन् ॥
 आज्ञायमूर्ध्वरसिकाः कृष्णपदाम्भोरुहासक्ताः ।
 सन्तः करुणावन्तो मयि प्रसादं वितन्वतामनिशम् ॥’

समाप्ती—

‘ध्रुत्वादिव्याच्यमणिदीधितिदीप्यमानां
 सद्युक्तिकाञ्चनरुचिच्छटया मनोज्ञाम् ।
 घाणीश्वरोक्तिमनुचिह्न्य बुधाः सुधाभां • • •
 गोविन्दभाष्यमसकृत्परिपाठयन्मम् ॥’

८. गोविन्दभाष्यपीठकम् (सिद्धान्तरत्नाभिधम्)—

प्रारम्भे—

‘विद्यारूपं भूषण मे प्रदाय एवाति निन्ये तेन यो मामुदारः ।
 श्रीगोविन्दः स्वप्ननिर्दिष्टभाष्यो राधाबन्धुर्बन्धुरागः स जीयात् ॥
 गजपतिरनुकम्पासंपरा यस्य सद्यः
 समजृम्णि निरवयः सान्द्रमानन्दमिच्छन् ।
 निवसतु मम तस्मिन्कृष्णचैतन्यरूपे
 मतिरतिमधुरिम्णा दीप्यमाने मुरारी ॥

अथ सोऽयं श्रीगोविन्दकान्ती यलदेवापराह्यो विद्याभूषणो ब्रह्मसूत्रेषु गोविन्दभाष्याभि-
 धान विवरण निर्माय—’

समाप्ती—

‘यद्ब्रह्मसूत्रेषु विभाति भाष्यं कृष्णामक व्यक्तमयप्रमेयम् ।
 नरूपपदेशाय सुवर्णपीठसिद्धान्तरत्नं न भवेत्किमेतन् ॥
 सिद्धान्तरत्नकिरणात्किल भाष्यचन्द्रा-
 दद्वैतशार्करहस्यमलप्रकाशान् ।
 सृष्ट न किंचिदिति तत्त्वमुदम्भीभिः
 श्रीमन्मुरारिचरणाम्बुजभक्तिभागिभिः ॥
 विजयन्ते धीराधादामोदरपादपङ्कजगुणयः ।
 याभिः सृष्टुदितानिर्विनिमित्तो मे महम्मोदः ॥’

९. गोविन्दभाष्यपीठकटीका—

प्रारम्भे—

‘आलस्यादप्रवृत्तिः स्यात्पुंसां यद्वन्यविस्तरे ।

सिद्धान्तरत्ने संक्षेपाद्विष्णो कियतेऽत्र तत् ॥

अथ सोयऽमित्यादि ॥’

समाप्ता—

‘राधादामोदरः कान्यकुब्जविप्रावतंसः स्वस्य मन्त्रोपदेष्टा महत्तमो विद्वदप्रणीतस्य
पादपङ्कजद्युतयः । पक्षे—राधार्कणस्य ॥’

१०. छन्दःकौस्तुभभाष्यम्—

प्रारम्भे—

‘अर्चितनयनानन्दो राधादामोदरो गुरुर्जीयात् ।

‘विदूणोमि यस्य कृपया छन्दःकौस्तुभमहं मितयाक् ॥

श्रीराधादामोदरशिष्यो विद्याभूषणो नाम्ना ।

छन्दःकौस्तुभशास्त्रे भाष्यमिदं संप्रति व्यदधात् ॥’

११. दशोपनिषद्भाष्यम्

१२. नामार्थसुधा (सहस्रनामभाष्यरूपा)—

‘विद्याभूषणभणितं नामार्थसुधाभिध भाष्यम् ।

सद्भिर्नाम पुमर्थैः कृपया परिशोधयध्वम् ॥’

१३. प्रमेयरत्नावली—

प्रारम्भे—

‘जयति श्रीगोविन्दो गोपीनाथः स मदनगोपालः ।

यक्ष्यामि यस्य कृपया प्रमेयरत्नावली सूक्ष्माम् ॥

भक्त्याभासेनापि तोयं दधाने धर्माध्यक्षे विश्वनिस्तारनाम्नि ।

नित्यानन्दाद्वैतचेतन्यरूपे तत्त्वे तस्मिन्नित्यमास्तां रतिर्नः ॥

श्रीमन्मध्वमते हरिः परत्तमः सत्यं जगत्तावतो

भेदो जीवगणा हरेरनुचरा नीचोद्यमावन् मृताः ।

मुक्तिर्नैजमुत्थानुभूतिरमला भक्तिश्च तत्साधनं

प्रत्यक्षादित्रय प्रमाणमखिलाग्रार्थक्येचो हरिः ॥’

१४. भागवतटीका (विष्णु) — छन्दोवने समुपलभ्यते.

१५. लघुभागवतामृतटीका (सारहरिदा).

१६. साहित्यसामुदी—मुद्रितं.

१. ०५० छन्दःकौस्तुभः श्वकीचगुदयेदान्तरामन्तकनिर्मादृशीराधादामोदरनिमित्त एव.

१७. सिद्धान्तदर्पणः—

प्रारम्भे—

‘निखं निवसतु हृदये चैतन्यात्मा मुरारिनः ।
निखद्यो निर्वृतिमान्गजपतिरनुकम्पया यस्य ॥
पिता पराशरो यस्य शुक्रदेवस्य यः पिता ।
तं व्यासं चदरीवासं कृष्णद्वैपायनं भजे ॥’

समाप्ती—

‘सशुक्तिभूषणप्राते विद्याभूषणनिर्मिते ।
सिद्धान्तदर्पणे वाञ्छा सतामस्तु सुदर्पणे ॥’

१८. सिद्धान्तदर्पणटीका—

प्रारम्भे—

‘श्यामोऽपि यः धुतिसरोरुहबोधरक्तः . . .
ज्ञान्तोऽपि यः स्यति तमस्ततिमन्तरस्थाम् ।
प्रत्यक्षपदे दिशति यः परमं स्वर्गोभि-
र्व्याप्तं तमद्भुतरविं क्षरणं प्रपद्ये ॥’

समाप्ती—

‘टिप्पणी नन्दमिश्रेण(?) नन्दसूत्रनिषेविणा ।
सिद्धान्तदर्पणेऽकारि ह्यदिष्यस्तु सतामिधम् ॥’

१९. स्तवमालाभाष्यम्—

‘श्रीरूपदेवः करुणकस्त्रिभुः स्तवालिमेतां यदि नाकरिष्यत् ।

भक्ता यथावद्भजराजसूनोर्नैवागमिष्यन्गुणरूपलीलाः ॥

विद्याभूषणभणिते स्तवमालाभूषणे भाष्ये ।

परितुष्यतु वनमाली वररुचिशाली वतैतस्मिन् ॥’

एवमनेकानवधमन्थनिर्माताय बलदेवविद्याभूषणो जयपुरनिवासयितुजयसिंहमहारा-
जशायामागत्य गाल्गाध्रम(गलता)स्थितरागानुजीयाचार्यैः शास्त्रार्थं विधाय
शालिवाहनं १४०७ शकप्रादुर्भूतचतुर्थन्यमहाप्रभुसंप्रदायेऽपि वैष्णवसंप्रदायान्तर्गतत्वं
साधयामासेति बहुगौडगोस्वामिनां किवदन्ती. एवं च त्रिस्ताश्रदशशतिकाप्रारम्भ एव
जयसिंहमहाराजस्थितेर्निर्णयात्त्रिस्ताश्रदशशतिकाप्रारम्भ एव

अस्याध्यानायासेनैव काव्यप्रकाशस्यकारिकाशयबोधिकायाः सटीकसाहित्यकौमुद्याः
पुस्तकद्वयमस्माभिर्मुद्रणकाले समासादितम्. तत्रैकं तु क-संज्ञकमस्याभिः संपूर्णं द्रव्येण

१. न ज्ञायते ‘नन्द’ इत्यपि विद्याभूषणस्यैव नाम भिन्नो वायमिति.

५५६

कीतम्. द्वितीयं तु स्व-संशक्तं चरमपरिच्छेदहीनं जयपुरराजगुरुश्रीलक्ष्मीदत्तभट्टतनय-
 श्रीधोदत्तशर्माभिः स्वकीयपुस्तकालयतो दत्तम्.

एवं पुस्तकद्वयाधारेणैव कृतशोधनेऽप्यस्मिन्पुस्तकेऽस्मदोपादक्षरयोजकदोषाद्वा यत्र
 कचिदशुद्धिः स्थिता जाता वा तत्र राहदयहृदयाः सौहार्दतः समाधोष्यन्ति. यतः—

गच्छतः स्तलनं कापि भवत्येव प्रमादतः ।

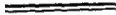
इत्यन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥

इति विशापयतः

काव्यमाकासं पादकौ

पण्डितशिवदत्त-काशिनाथौ ।

८

साहित्यकौमुदीविषयानुक्रमणिका मूलकारिकाश्च ।

अस्या साहित्यकौमुद्या मुद्रणावसरेऽस्मद्दोषादक्षरयोजकदोषाद्वा मूलकारिकाणां स्थू-
लीभवनेऽङ्गयोजने च विपर्यासो जात इति मूलकारिकाणां स्फुटीभवनाय छात्राणां
पाठसौकर्याय च सविषयप्रदर्शने पृथङ्मुद्रणमारब्धमितीयमेवानुक्रमणिकापि बोध्या
सहृदये ॥

विषय ।

मूलकारिका ।

पृष्ठे ।

प्रथम परिच्छेद ।

मङ्गलाचरणम्—

२

नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतंत्राम् ।

नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कविर्जयति ॥ १ ॥

काव्यप्रयोजनानि—

३

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥ २ ॥

काव्योद्भवहेतु —

३

शक्तिनिपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।

काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥ ३ ॥

काव्यस्वरूपम्—

४

तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः कापि ।

उत्तमकाव्यम्—

५

इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याङ्गनिर्वुधेः कथितः ॥ ४ ॥

मध्यमकाव्यम्—

५

अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम् ।

अवरकाव्यम्—

६

शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्वरं स्मृतम् ॥ ५ ॥

विषयः ।

मूलनारिका ।

पृष्ठे ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

शब्दभेदाः—

७

स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्तिथा ।

अर्थभेदाः—

७

वाच्यादयस्तदर्थाः स्युस्तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित् ॥ १ ॥

अर्थस्यापि व्यञ्जकता—

७

सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते ।

वाचकशब्दस्वरूपम्—

८

साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः ॥ २ ॥

संकेतितभेदाः—

९

संकेतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा ।

संकेतितस्यैव मुख्यत्वम्, शक्तिवृत्तिस्वरूपं च—

१०

स मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते ॥ ३ ॥

लाक्षणिकनिरूपणाय लक्षणावृत्तिः—

११

मुख्यार्थवाधे तद्योगे रुढितोऽथ प्रयोजनात् ।

अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया ॥ ४ ॥

प्रयोजनवत्या लक्षणाया भेदाः—

१२

स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थे स्वसमर्पणम् ।

उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥ ५ ॥

सारोपलक्षणा—

१३

सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तीया ।

साध्यवसानिका लक्षणा—

१४

विपर्ययन्तःकृतेऽन्यस्मिन्सा स्यात्साध्यवसानिका ॥ ६ ॥

सारोपासाध्यवसानिकयोगौणशुद्धत्वम्—

१४

भेदाविमौ च सादृश्यात्संबन्धान्तरतस्तथा ।

गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ

विषयः ।	मूलकारिका ।	पृष्ठे ।
सकलभेदसंकलनम्—		१६
	लक्षणा तेन पट्विधा ॥ ७ ॥	
लक्षणायां व्यङ्ग्यसंबन्धासंबन्धौ—		१६
व्यङ्ग्येन रहिता खंडौ सहिता च प्रयोजने ।		
लक्षणायां व्यङ्ग्यप्रकारौ—		१६
तच्च गूढगूढं वा		
सव्यङ्ग्यलक्षणाभेदाः—		१६
	तदेपा कथिता त्रिधा ॥ ८ ॥	
लक्षणाश्रयशब्दः—		१६
तद्भूलाक्षणिकः		
व्यञ्जनाया व्यङ्ग्यव्यापारत्वम्—		१६
	तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ।	
लक्षणांमूला व्यञ्जना—		१७
यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते ॥ ९ ॥		
कले शब्दैकगुण्येऽत्र व्यञ्जनान्नापरा क्रिया ।		
शक्तेर्व्यापारत्वखण्डनम्—		१७
नाभिधा समयाभावात्		
लक्षणाया व्यापारत्वखण्डनम्—		१७
	हेत्वभावाच्च लक्षणा ॥ १० ॥	
लक्षणाया अव्यापारत्वे हेतुः—		१७
लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो योगः फलेन नो ।		
न प्रयोजनमेतस्मिन्न च शब्दः स्वलङ्घतिः ॥ ११ ॥		
प्रयोजनस्य लक्ष्यत्वेऽनवस्था—		१८
एवमप्यनवस्था स्याद्या मूलक्षति(य)कारिणी ।		
प्रयोजनसहितस्य लक्ष्यत्वनिराकरणम्—		१८
प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते ॥ १२ ॥		

विषयः ।

मूलकारिका ।

श्लो ।

१८

सप्रयोजनस्यालक्ष्यत्वे हेतुः—

ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् ।

विशिष्टे लक्षणाव्युदासः—

१८

विशिष्टे लक्षणा नैवं

विशेषाणां व्यापारान्तरगम्यत्वम्—

१८

विशेषाः स्युस्तु लक्षिते ॥ १३ ॥

अभिधामूला व्यञ्जना—

२०

अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।

संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृष्ट्यापृतिरजनम् ॥ १४ ॥

व्यञ्जनाश्रयशब्दः—

२३

तद्युक्तो व्यञ्जकः शब्दः

व्यञ्जकोऽर्थः—

२३

यत्सोऽर्थान्तरयुक्तया ।

अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तत्र सहकारितया मृतः ॥ १५ ॥

तृतीयः परिच्छेदः ।

अर्थव्यञ्जकता—

२३

अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषामर्थव्यञ्जकतोच्यते ।

आर्थी व्यञ्जना—

२३

वक्तृबोद्धव्यकाङ्क्षनां वाक्यवाच्यान्यसंतिधेः ॥ १ ॥

प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात्प्रतिमाजुषाम् ।

योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्न्यापारो व्यक्तिरेव सा ॥ २ ॥

शब्दसहकृतसैवार्थस्य व्यञ्जकता—

२६

शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो व्यनक्तयर्थान्तरं यतः ।

अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिता ॥ ३ ॥

विषयः ।

मूलकारिका ।

पृष्ठे ।

चतुर्थः परिच्छेदः ।

लक्षणामूलध्वनिभेदाः—

२६

अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्बुनौ ।

अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥ १ ॥

अभिधामूलध्वनिविभागः—

२७

विवक्षितं चान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु सः ।

विवक्षितान्यपरध्वनिभेदाः—

२८

कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः परः ॥ २ ॥

रसादीनामलंकार्यालंकारत्वभेदेन द्वैविध्यम्— २८

रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः ।

भिन्नो रसाद्यलंकारादलंकार्यतया स्थितः ॥ ३ ॥

रसस्वरूपम्—

२८

कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च ।

रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाव्यकाव्ययोः ॥ ४ ॥

विभावा अनुभावास्तत्कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।

व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥ ५ ॥

रसविशेषाः—

३१

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।

वीभत्सान्द्रतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥ ६ ॥

स्थायिभावाः—

३८

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ ७ ॥

व्यभिचारिणः—

३८-४०

निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथासूयामदश्रमाः ।

आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥ ८ ॥

विषयः ।

मूलकारिका ।

पृष्ठे ।

द्रीढा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।

मर्त्रो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च ॥ ९ ॥

स्वप्नो विवोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्यमथोग्रता ।

मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा गरणमेव च ॥ १० ॥

त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ।

त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समारूपास्तु नामतः ॥ ११ ॥

शान्तस्यापि रसत्वम्—

४०

निर्वेदस्थायिभावाख्यः शान्तोऽपि नयमो रसः ।

भावस्वरूपम्—

४१

रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाजितः ॥ १२ ॥

भावः प्रोक्तः

रसाभासभावाभासस्वरूपम्—

४२

तदाभासा अनौचित्यप्रवर्तिताः ।

भावशान्त्यादि—

४३

भावस्य शान्तिरुदयः संधिः शबलता तथा ॥ १३ ॥

भाष्यशान्त्यादीनामक्रित्वमपि—

४३

मुख्ये रसेऽपि तेऽद्वित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन ।

लक्ष्यव्यञ्जकक्रमविभागः—

४४

अनुस्वानापसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः ॥ १४ ॥

शब्दार्थोभयशक्त्युत्पत्तिविधा स कथितो ध्वनिः ।

शब्दशक्त्युद्भवस्वरूपम्—

४४

अलंकारोऽयं वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते ॥ १५ ॥

प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ।

अर्थशक्त्युद्भवस्वरूपभेदाः—

अर्थशक्त्युद्भवोऽप्यर्थो व्यञ्जकः संभवी स्वतः ॥ १६ ॥

विषयः ।

मूलकारिका ।

पृष्ठे

• प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धो वा कवेस्तेनोम्भितस्य वा । ..

वस्तु वालंकृतिर्वेति पङ्भेदोऽसौ व्यनक्ति यत् ॥ १७ ॥

वस्त्वलंकारमथवा तेनासौ द्वादशात्मकः ।

शब्दार्थोभयोद्भवस्वरूपम्—

४९

शब्दार्थोभयभूरेकः

ध्वनिभेदसंकलनम्—

४९

भेदा अष्टादशास्य तत् ॥ १८ ॥

अष्टादशाधिक्यनिरासे हेतुः—

४९

रसादीनामनन्तत्वाद्भेद एको हि गण्यते ।

शब्दार्थोभयोद्भवाश्चय —

५०

वाक्ये श्रुत्यः

शब्दोद्भवार्थोद्भवाश्चय.—

पदेऽप्यन्ये

अर्थशक्तिमूलाश्चयः—

५१

प्रवन्धेऽप्यर्थशक्तिभूः ॥ १९ ॥

प्रकृतिप्रत्ययादिपदैकदेशरचनरसाद्याश्चयः—

पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि पदादयः ।

सकलसंकलनम्—

५५

भेदास्तदेकपञ्चाशत्तेषां चान्योन्ययोजनम् ॥ २० ॥

संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।

[वेदेनान्धिवियंचन्द्राः शरेषुयुगस्वेन्दवः ॥ २१ ॥]

पञ्चमः परिच्छेदः ।

गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदाः—

अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् ।

संदिग्धतुल्यप्राधान्ये काकाक्षिप्तमसुन्दरम् ॥ १ ॥

विपनः ।

मूलकारिणः ।

शृष्टे ।

व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भेदाः स्मृताः ।

येषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्ववत् ॥ २ ॥

ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यमिश्रणम्—

सालंकारैर्ध्वनेस्तैश्च योगः संस्पृष्टिसंकरैः ।

अन्योन्ययोगादेवं स्वाच्चेदसंख्यातिभूयसी ॥ ३ ॥

पद्यः परिच्छेदः ।

शब्दार्थचित्रयोः काव्यशब्दार्थयोर्गुणप्रधानभावः—

१२

शब्दार्थचित्रं यत्पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतम् ।

गुणप्रधानमस्तत्र स्थितिः शब्दार्थचित्रयोः ॥ १ ॥

सप्तमः परिच्छेदः ।

दोषसामान्यलक्षणाध्याः—

६९

मुख्यार्थहृतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाध्यायाद्वाच्यः ।

उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः ॥ १ ॥

पददोषाः—

६६

दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम् ।

निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाश्लीलम् ॥ २ ॥

संदिग्धमप्रतीतं ग्रास्यं नेयार्थमथ भवेत्क्लृप्तम् ।

अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृतसमासगतमेव ॥ ३ ॥

इषु केषांचिद्वाक्यगतत्वम्, पदांशप्रकृतिप्रत्ययादिगतत्वं च—

७१

अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम् ।

वाक्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदस्यांशेऽपि केचन ॥ ४ ॥

वाक्यमात्रगतदोषनामानि—

७७

प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसंधि इतदुत्तमम् ।

न्यूनार्थककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनराचमम् ॥ ५ ॥

अर्धान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम् ।

अपदस्यपदसमासं संकीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिद्वयम् ॥ ६ ॥

विषयः ।

मूलकारिका ।

पृष्ठे ।

भयप्रक्रममक्रमममतपरार्थं च वाक्यमेव तथा ।

अर्थदोषाः—

अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्राम्याः ॥ ७ ॥

संदिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ।

अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः ॥ ८ ॥

साकाहोऽपदयुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः ।

विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनःस्वीकृतोऽश्लीलः ॥ ९ ॥

पुनरुक्तदोषापवादः—

कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः ।

संनिधानादिवोधार्थम्

शिष्टप्रयुक्तेष्वेवायमपवादः, न सर्वत्र—

स्थितेष्वेतत्समर्थनम् ॥ १० ॥

निर्हेतुत्वादिदोषापवादः—

ख्यातेऽर्थे निर्हेतोरदुष्टतानुकरणे तु सर्वेषाम् ।

वक्राद्यौचित्यवशाद्दोषोऽपि गुणः कचित्कचिन्नोभौ ॥ ११ ॥

रसदोषाः—

१००—१०१

व्यभिचारिरसस्थायिभावानां शब्दवाच्यता ।

कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः ॥ १२ ॥

प्रतिकूलविभावादियहो दीप्तिः पुनः पुनः ।

अकाण्डे प्रथनच्छेदावद्गस्याप्यतिविस्तृतिः ॥ १३ ॥

अद्भिन्नोऽननुसंधानं प्रकृतीनां विपर्ययः ।

अनद्गस्याभिधानं च रसे दोषाः स्युरीदृशाः ॥ १४ ॥

रसदोषापवादः—

१०३

न दोषः स्वपदेनोक्तावपि संचारिणः कचित् ।

विरुद्धवाधनस्य गुणावहत्वमपि—

१०४

संचार्यादेर्विरुद्धस्य वाध्यस्योक्तिर्गुणावहा ॥ १५ ॥

विषयः ।

मूलकारिका ।

शृष्टे ।

एकनाश्रये विरुद्धानां मित्राश्रयतैव कार्या—

१०४

आश्रयैकये विरुद्धो यः स कार्यो भिन्नसंश्रयः ।

नैरन्तर्ये विरुद्धानां रसान्तरितत्वं कार्यम्—

१०५

रसान्तरेणान्तरितो नैरन्तर्ये तु यो रसः ॥ १६ ॥

सर्पमाणविरुद्धस्य साम्येन विवक्षायां दोषाभावः—

१०६

सर्पमाणो विरुद्धोऽपि साम्येनाथ विवक्षितः ।

विरुद्धयोरप्यज्ञाज्ञीभावे दोषाभावः—

१०६

अद्विन्यद्भुतमासौ यौ तौ न दुष्टं परस्परम् ॥ १७ ॥

अष्टमः परिच्छेदः ।

गुणस्वरूपम्—

१०७

ये रसस्याद्भिर्नो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः ।

उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥ १ ॥

अलंकारस्वरूपम्—

१०७

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽहद्वारेण जातुचित् ।

हारादिवदलंकारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥ २ ॥

गुणनामानि—

१०८

माधुर्याजः प्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश ।

माधुर्यस्य लक्षणं कार्यं च—

१०९

आह्लादकत्वं माधुर्यं दृष्टारे इविकारणम् ॥ ३ ॥

कार्याधिक्यम्—

१०९

करुणे विप्रलम्भे तच्छ्रान्ते चातिशयान्वितम् ।

ओजसो लक्षणं कार्यं च—

१०९

दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजो धीररसस्थितिः ॥ ४ ॥

क्रांभीधिक्यम्—

१०९

धीमत्सरौद्ररसयोस्तस्याधिक्यं क्रमेण तु ।

विषयः ।

मूलकारिका ।

पृष्ठे ।

प्रसादलक्षणम्—

१०९

शुष्केन्धनाग्निवत्सच्छजलवत्सहसैव यः ॥ ५ ॥

व्याप्तोत्यन्यत्प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः ।

रसधर्माणामप्येषां शब्दार्थवृत्तित्वमौपचारिकम्—

१०८

गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता ॥ ६ ॥

दशसंख्यानिरासे हेतुः—

११०-११३

केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात्परे श्रिताः ।

अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश ॥ ७ ॥

तेन नार्थगुणा वाच्याः प्रोक्ताः शब्दगुणास्तु ये ।

माधुर्यादिव्यञ्जकवर्णादयः—

११३

वर्णाः समासो रचनास्तेषां व्यञ्जकतामिताः ॥ ८ ॥

माधुर्यव्यञ्जकरचनाक्रमः—

११४

मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू ।

अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वा माधुर्ये घटना तथा ॥ ९ ॥

ओजोव्यञ्जकरचनाक्रमः—

११४

योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययो रेण तुल्ययोः ।

डादिः शपौ वृत्तिदैर्घ्यं शुम्फ उद्धत ओजसि ॥ १० ॥

प्रसादव्यञ्जकरचनाक्रमः—

११५

श्रुतिमात्रेण शब्दात्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत् ।

साधारणः समग्राणां स प्रसादो गुणे मतः ॥ ११ ॥

कचिद्रचनाविपर्ययोऽपि—

११५

वक्तृवाच्यप्रबन्धानामौचित्येन कचित्कचित् ।

रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्वमपीष्यते ॥ १२ ॥

नवमः परिच्छेदः ।

शब्दालंकारेषु वक्रोक्तिः—

११७

यदुक्तमन्यथा वाक्यमन्यथान्येन योज्यते ।

श्लेषेण काका वा ज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा ॥ १ ॥

विषयः ।

गूलकारिका ।

शृष्टे ।

अनुप्रासः—

११८

वर्णसाम्यमनुप्रासः

अनुप्रासभेदौ—

११८

छैकहृत्तिगतो द्विधा ।

छैकानुप्रासस्वरूपम्—

११८

सोऽनेकस्य सकृत्पूर्वः

दृत्त्यनुप्रासस्वरूपम्—

११८

एकस्याप्यसकृत्परः ॥ २ ॥

दृष्टिलिधा—

११९

माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकोच्यते ।

ओजःप्रकाशकैस्तैश्च परुषा कोपला परैः ॥ ३ ॥

केपाचिन्मतेन रीतयः—

११९

केपाचिदेतां वैदर्भीप्रशुखा रीतयो मताः ।

लाटानुप्रासः—

१२०

शब्दस्तु लाटानुप्रासो भेदे तात्पर्यमाचतः ॥ ४ ॥

लाटानुप्रासाश्रयभेदाः—

१२०

पदानां स पदस्यापि वृत्तावन्यत्र तत्र वा ।

नान्नः स वृत्त्यवृत्त्योश्च तदेवं पञ्चधा मतः ॥ ५ ॥

समकालकारस्य स्वरूपम्—भेदसंख्या च—

१२१

अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः ।

यमकं पादतद्भागवृत्ति तद्यात्यनेकताम् ॥ ६ ॥

श्लेषालंकारस्य स्वरूपम्, भेदसंख्या च—

१२३

वाच्यभेदेन भिन्ना यद्युपपन्नापणस्पृशः ।

श्लिष्यन्ति शब्दाः श्लेषोऽसावक्षरादिभिरुच्यते ॥ ७ ॥

नवप्रोऽपि श्लेषभेदः—

१२५

भेदाभावात्पठ्यत्वादेर्भेदोऽपि नवप्रो मतः ।

विषयः ।

मूलकारिका ।

श्लोः ।

चित्रालंकारः—

तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता ॥ ८ ॥

पुनरुक्तवदाभासालंकारः—

पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दगा ।

एकार्थतेव शब्दस्य तथा शब्दार्थयोरप्यम् ॥ ९ ॥

दशमः परिच्छेदः ।

उपमालंकारस्वरूपम्—

साधर्म्यमुपमा भेदे

उपमाभेदौ—

पूर्णा लुप्ता च सा

पूर्णोपमाभेदाश्रयाः—

अग्रिमा ।

श्रौत्यार्थो च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा ॥ १ ॥

लुप्तोपमास्तु धर्मलोपे—

तद्वद्धर्मस्य लोपे स्यान्न श्रौती तद्धिते पुनः ।

उपमानलोपे—

उपमानानुपादाने वाक्यगाथ समासगा ॥ २ ॥

वाचकलोपे उपमा—

वादेर्लोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यङि ।

कर्मकर्त्रोर्णमुलि

धर्मवाचकोभयलोपे उपमा—

एतद्विलोपे किप्समासगा ॥ ३ ॥

धर्मोपमानयोर्लोपे उपमा—

धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते ।

उपमेयवाचकयोर्लोपे उपमा—

क्यचि वाच्युपमेयासे

विषयः ।

मूलकारिका ।

पृष्ठे ।

धर्मोपमानवाचकानां लोपे उपमा—

२३४

तिलोपे च समासगा ॥ ४ ॥

उपमाभेदसंकलनम्—

१३५

[एकोनविंशतिर्लुप्ताः पूर्णाभिः पञ्चविंशतिः ।]

अनन्वयालंकारः—

१३६

उपमानोपमेयत्वे एकस्यैकवाक्यगे ।

अनन्वयः

उपमेयोपमालंकारः—

१३६

विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ॥ ५ ॥

उत्प्रेक्षालंकारः—

१३७

संभाचनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।

ससंदेहालंकारः—

१३९

स संदेहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः ॥ ६ ॥

रूपकालंकारः—

१४०

तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः ।

आरोप्यमाणानां श्रौतत्वे रूपकम्—

१४०

समस्तवस्तु विषयं श्रौता आरोपिता यदा ॥ ७ ॥

आरोप्यमाणानां श्रौतत्वे आर्धत्वे च रूपकम्—

१४१

श्रौता आर्धाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत् ।

साक्षरूपकम्—

१४१

साक्षमेतत्

निरङ्गरूपकम्—

१४१

निरङ्गं तु शुद्धम्

९. अस्यार्थस्य मूलकारिकात्वं न मन्यन्ते केचित्. एवमेतदुत्तरं 'वाच्ये गम्ये च सा साम्ये एकदेशविवर्तिनी' इत्यर्थस्य कारिकात्वं न मन्यन्ते.

विषयः ।	मूलकारिका ।	पृष्ठे ।
मालारूपकम्—		१४१
	माला तु पूर्ववत् ॥ ८ ॥	
परम्परितरूपकम्—		१४२
	नियतारोपणोपायः स्वादारोपः परस्य यत् ।	
	तत्परम्परितं श्लिष्टं वाचके भेदभाजि वा ॥ ९ ॥	
अपहृत्यलंकारः—		१४३
	प्रकृतं यन्निपिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपहृतिः ।	
श्लेषालंकारः—		१४३
	श्लेषः स त्वाक्य एकस्मिन्पदस्यैकार्थता ब्रूते ॥ १० ॥	
समासोत्तयलंकारः—		१४४
	परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः	
निदर्शनालंकारः—		१४४-१४५
	निदर्शना ।	
	अभवन्वस्तुतवन्ध उपमापरिकल्पकः ॥ ११ ॥	
द्वितीयनिदर्शनालंकारः—		१४५
	स्वस्वहेतुव्यस्योक्तिः क्रिययैव च सा परा ।	
अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः—		१४६
	अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ॥ १२ ॥	
अप्रस्तुतप्रशंसाभेदाः—		१४६
	कार्ये निमित्ते सामान्ये विशिष्टे प्रस्तुते सति ।	
	तद्व्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥ १३ ॥	
अतिशयोक्त्यलंकारस्य स्वरूपं भेदाश्च—		१४७
	निमीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य समेन यत् ।	
	प्रस्तुतस्य यद्व्यस्य यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥ १४ ॥	
	कार्यकारणयोश्चैव पौर्वापर्यविपर्ययः ।	
	विज्ञेयातिशयोक्तिः सा	

विषयः ।

मूलंकारिका ।

श्लो १

प्रतिवस्तूपमालंकारः—

१९०

प्रतिवस्तूपमा तु सा ॥ १९ ॥

सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ।

दृष्टान्तालंकारः—

१९१

दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिविम्बनम् ॥ १६ ॥

दीपकालंकारः—

१९२

सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।

सर्व क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥ १७ ॥

मालादीपकालंकारः—

१९३

मालादीपकमार्थं चेद्यथोत्तरगुणावहम् ।

तुल्ययोगितालंकारः—

१९४

नियतानां सकृद्धर्मः तां पुनस्तुल्ययोगिता ॥ १८ ॥

व्यतिरेकालंकारः—

१९५

उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ।

व्यतिरेकभेदाः—

१९६

हेत्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये साम्ये निवेदिता ॥ १९ ॥

शब्दार्थाभ्यामथाक्षिप्ते श्लेषे तद्वन्निरपृथा ।

आक्षेपालंकारः—

१९७

निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्तया ॥ २० ॥

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ।

विभावनालंकारः—

१९८

क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिविभावना ॥ २१ ॥

विशेषोक्तिरलंकारः—

१९९

विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः ।

यथासंख्यालंकारः—

१९७

यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ॥ २२ ॥

विषयः ।	मूलकारिका ।	श्लो ।
अर्थान्तरन्यासालंकारः—		१९७
सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।		•
यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥ २३ ॥		
विरोधालंकारः—		१९८
विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।		•
विरोधभेदाः—		१९८
जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा साद्गुणैस्त्रिभिः ॥ २४ ॥		
क्रिया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ।		•
स्वभावोक्त्यलंकारः—		१९९
स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः सक्रियारूपवर्णनम् ॥ २५ ॥		
व्याजस्तुत्यलंकारः—		१९०
व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा ।		
सहोक्त्यलंकारः—		१९०
सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम् ॥ २६ ॥		
विनोक्त्यलंकारः—		१९१
विनोक्तिः सा विनान्येन यत्रान्यः सन्न नेतरः ।		•
परिवृत्त्यलंकारः—		१९१
परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः ॥ २७ ॥		
भाविकालंकारः—		१९२
प्रत्यक्षा इव खट्वावाः क्रियन्ते भूतभाविनः ।		•
तद्भाविकं		
काव्यलिङ्गालंकार —		१९२
काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता ॥ २८ ॥		•
पर्यायोक्त्यालंकारः—		१९३
पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यद्वचः ।		•

विषयः ।

मूलकाविका ।

श्लो ।

उदात्तालंकारः—

१६४

१ उदात्तं वस्तुनः संपत्

२ महतां चोपलक्षणम् ॥ २९ ॥

समुच्चयालंकारः—

१६५

१ तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन्यत्रान्यसत्त्वरं भवेत् ।

समुच्चयोऽसौ

२ स तन्यो युगपद्या गुणक्रिया ॥ ३० ॥

पर्यायालंकारः—

१६६

१ एकं क्रमेणानेकस्मिन्पर्यायः

२ अन्यस्ततोऽन्यथा ।

अनुमानालंकारः—

१६७

अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः ॥ ३१ ॥

परिकरालंकारः—

१६७

विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।

व्याजोक्त्यलंकारः—

१६७

१ व्याजोक्तिश्छन्नोद्भिन्नरूपवस्तुनिगूहनम् ॥ ३२ ॥

परिसंख्यालंकारः—

१६८

किञ्चित्पृष्ठमपृष्ठं च कथितं यत्प्रकल्प्यते ।

तादृगन्यव्यपोहाय परिसंख्या तु सा मता ॥ ३३ ॥

कारणमालालंकारः—

१६९

यद्योत्तरं चेत्पूर्वस्य पूर्वस्यार्थस्य हेतुता ।

तदा कारणमाला स्यात्

अन्योन्यालंकारः—

१६९

क्रियया तु परस्परम् ॥ ३४ ॥

वस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम्

विषयः ।	मूलकारिका ।	पृष्ठे ।
उत्तरालंकारः—		१७०
	उत्तरश्रुतिमात्रतः ।	•
	प्रशस्योन्नयनं यत्र क्रियते तत्र वा सति ॥ ३५ ॥	•
	असकृद्यदसंभाव्यमुत्तरं स्यात्तदुत्तरम् ।	•
सूक्ष्मालंकारः—		१७१
	कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते ॥ ३६ ॥	•
	धर्मेण केनचिद्यत्र तत्सूक्ष्मं परिचक्ष्यते ।	•
सारालंकारः—		१७१
	उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः ॥ ३७ ॥	•
असंगत्यलंकारः—		१७२
	भिन्नदेशतयात्यन्तं कार्यकारणभूतयोः ।	•
	युगपद्धर्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसंगतिः ॥ ३८ ॥	•
समाध्यलंकारः—		१७२
	समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः ।	•
समालंकारः—		१७३
	समं योग्यतया योगो यदि संभावितः क्वचित् ॥ ३९ ॥	•
विषमालंकारः—		१७३
	कचिद्यदतिवैषम्यान् श्लेषो घटनामियात् ।	•
	कर्तुः क्रियाफलावाप्तिर्नैवानर्थश्च यद्भवेत् ॥ ४० ॥	•
	गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।	•
	क्रमेण च विरुद्धे यत् स एव विषमो मतः ॥ ४१ ॥	•
अधिकालंकारः—		१७४
	महतोर्यन्महीयांसावाभिताश्रययोः क्रमात् ।	•
	आश्रयाश्रयिणौ स्यातां तजुत्तेऽप्यधिकं तु तत् ॥ ४२ ॥	•

विषयः ।

मूलकारिका ।

दृष्टे ।

प्रत्यनीकालंकारः—

१७६

यतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया ।

या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥ ४३ ॥

मीलितालंकारः—

१७७

समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगूहते ।

निजेनागन्तुकेनापि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥ ४४ ॥

एकावल्परंकारः—

१७८

स्थाप्यतेऽपोक्षते वापि यथापूर्वं परं परम् ।

विशेषणतया पुत्र वस्तु सैकावली द्विधा ॥ ४५ ॥

स्मरणालंकारः—

१७९

ययानुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः ।

स्मरणम्

भ्रान्तिमदलंकारः—

१८०

भ्रान्तिमानन्यसंविच्छेदस्तुल्यदर्शने ॥ ४६ ॥

प्रतीपालंकारः—

१८१

आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता ।

तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिबन्धनम् ॥ ४७ ॥

सामान्यालंकारः—

१८२

प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसाम्यविवक्षया ।

ऐकात्म्यं वध्यते योगात्तत्सामान्यमिति स्मृतम् ॥ ४८ ॥

विशेषालंकारः—

१८३

विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः ।

एकात्मा युगपद्वृत्तिरेकस्यानेकगोचरा ॥ ४९ ॥

अन्यत्रकुर्वतः कार्यप्रशक्यस्यान्यवस्तुनः ।

तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः ॥ ५० ॥

विषयः ।

मूलकारिका ।

पृष्ठे ।

तद्गुणालंकारः—

१८८

स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् ।

वस्तु तद्गुणतामेति भण्यते स तु तद्गुणः ॥ ५१ ॥

अतद्गुणालंकारः—

१८९

तद्रूपाननुहारश्चेदस्य तत्स्यादतद्गुणः ।

व्याघातालंकारः—

१८९

यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ॥ ५२ ॥

तथैव यद्विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः ।

संसृष्टचलंकारः—

१८९

सैषा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ॥ ५३ ॥

संकरालंकारः—

१८९

१ अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु संकरः ।

अनिश्चयसंकरालंकारः—

१८९

२ एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्चयः ॥ ५४ ॥

व्यवस्थितसंकरालंकारः—

१८९

३ स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालंकृतिद्वयम् ।

वृषस्थितं च

संकरसंख्योपसंहारः—

१८९

तेनासौ त्रिरूपः परिकीर्तितः ॥ ५५ ॥

अलंकारदोषोपसंहारः—

१८९

एषां दोषान्यथायोगं संभवन्तोऽपि केचन ।

उक्तेष्वन्तःपतन्तीति न पृथक्प्रतिपादिताः ॥ ५६ ॥

एकादशः परिच्छेदः ।

भाषासमकालंकारः—

१९०

शब्दैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्वपि ।

वाक्यं यत्र भवेत्सोऽयं भाषासमकाल उच्यते ॥ १ ॥

विषयः ।

मूलकारिका ।

पृष्ठे ।

विन्दुच्युतकाचलंकारः—

१९०

• अन्योऽर्थो विस्फुटं यत्र विन्दादिप्रच्युतावपि ।
मतीयते विदः प्राहुस्तद्विन्दुच्युतकादिकम् ॥ २ ॥

च्युतदत्ताक्षरालंकारः—

१९१

• च्योतयित्वाक्षरं किञ्चिदन्त्या चान्यत्रकाश्यते ।
अन्योऽर्थो यत्र तत्प्राहुश्च्युतदत्ताक्षरं बुधाः ॥ ३ ॥

क्रियागुप्ताचलंकारः—

१९१

• न लक्ष्यते स्फुटं यत्र पदसंधानकौशलात् ।
क्रियादि स्रष्टुपि प्राङ्गैः क्रियागुप्तादि वत्स्मृतम् ॥ ४ ॥

उल्लेखालंकारः—

१९३

एकस्य बहुषोऽल्लेखादुल्लेखं कवयो विदुः ।

निश्चयालंकारः—

१९३

मकृते स्थापितेऽन्यस्मिन्नतिपिदे च निश्चयः ॥ ५ ॥

हेत्वलंकारः—

१९४

हेतोः कार्यात्मताख्यानं हेतुरित्यभिधीयते ।

अनुकूलालंकारः—

१९४

अनुकूलं प्रातिकूल्यादानुकूल्यं भवेद्यदि ॥ ६ ॥

विध्याभासालंकारः—

१९४

विध्याभासो निपेधे चेद्विधिव्यक्तं समीक्ष्यते ।

विचित्रालंकारः—

१९५

विचित्रं त्विष्टलाभाय तद्विरुद्धं विचेष्टितम् ॥ ७ ॥

विकत्यालंकारः—

१९५

विरोधे तुल्यबलयोर्विकल्पश्चरुताजुषि ।

अर्थापत्त्यलंकारः—

१९६

दण्डाणूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ॥ ८ ॥

विषयः ।	मूलकारिका ।	पृष्ठे ।
पूर्वरूपालंकारः—		१९७
पुनः स्वगणसंमाप्तिः पूर्वरूपमुदीर्यते ।		
परिकरालंकारः—		१९७
साभिप्रायं विशेष्यं चेद्भवेत्परिकराद्भूरः ॥ ९ ॥		
प्रहर्षणालंकारः—		१९७
वाञ्छितादधिकस्याप्तौ प्रहर्षणमुदीरितम् ।		
उपायसाधकाद्यत्नादुपेयाप्तिश्च तत्स्मृतम् ॥ १० ॥		
मिथ्याध्यवसायालंकारः—		१९८
मिथ्याध्यवसितिर्मिथ्यासिद्ध्यै मिथ्यार्थनिर्मितिः ।		
परिणामालंकारः—		१९९
परिणामः क्रियार्थश्चेदारोप्यो विषयात्मना ॥ ११ ॥		
अनुज्ञालंकारः—		१९८
दोषस्य प्रार्थनानुज्ञा तत्रैव गुणवीक्षणात् ।		
अनुगुणालंकारः—		१९९
प्राक्प्रसिद्धगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसंनिधेः ॥ १२ ॥		

काव्यमाला ।

श्रीविद्याभूषणविरचिता
साहित्यकौमुदी ।

कृष्णानन्दिन्यायव्याख्यासंवलित्वा

प्रथमः परिच्छेदः ।

कारुण्याद्गजपतिराशु यस्य भेजे
• निर्धूताखिलवृजिनः परं प्रमोदम् ।
चैतन्याकृतिमजितं जितं स्वमच्चै-
स्तं वन्दे मधुरिमसागरं मुरारिम् ॥

प्रणम्य कृष्ण सर्वेश श्रीवत्सायुतिसंश्रयात् ।

व्याख्याप्रतेऽतिसंक्षेपास्तेषु साहित्यकौमुदी ॥

सङ्गिः पद्यैः कारिका भारतीर्यः शुद्धिं निन्द्ये तुच्छपथैरनच्छाः ।

सार्धित्याभोजनमसद्यश्चरीकः सोऽयं विद्याभूषणोऽस्मान्पुनीताम् ॥

काव्यरसास्वादानाय वद्विपुराणादिदृष्टौ साहित्यप्रक्रिया मूलतः सक्षिप्तानि कारिकाभि-
निषयन्ध । कारिकास्ता व्याचिह्न्यामुर्वृत्तिकृन्मङ्गलमाचरति—कारुण्यादिति । यस्य
कारुण्याद्गजपतिर्निर्धूताखिलवृजिनः सभाशु परं प्रमोदं भेजे तन्मिवनुपह । अथ मुरारि-
चैतन्ययेति द्वावप्यौ प्रतिपद्येते । तत्राप्यौ ग्रन्थकर्तुः परमेष्ठिनः श्रीमदसिम्मानन्दाप-
राध्यः । तत्पक्षे गजपतिर्गोपालदासनामा करिराजः । वृजिनः पशुस्वभावः । प्रमोदं सत्ते-
याजनितमानन्दम् । चैतन्यायाश्च निषेयं तम् । चैतन्यदेवसेनसमापितश्चरितमिदं । अ-
जितं षोडश्लेच्छादिभिः । जितं वशीकृतम् । स्वीयेर्भक्तं । मधुरिमा निजो भागवतो
वा । अथ द्वितीये पक्षे चैतन्याद्याहृतिर्यस्य तम् । महाप्रभुमिदं । मुरारिं तत्प्रकाश-
रूपं भक्तिपदानेन संघतिरूपदुस्सन्निवर्तकमिति च । गजपतिः प्रतापदः उत्कलाधिपतिः ।
वृजिनं राजसत्त्वम् । प्रमोदं प्रेमानम् । अजितं विजयः । अथ प्रथमोऽर्थो वाच्यः । प्रम-
पदं शिष्टाद्वितीयस्तु व्यङ्ग्य एव । मुदरिराजः नतिथः । अभिषामुत्तुनिरयम् । मगराजः

सूत्राणां भरतमुनीशवर्णितानां

वृत्तीनां मितवपुषां कृतौ ममास्याम् ।

लक्ष्याणां हरिगुणशालिनां च सत्त्वा-

त्कुर्वन्तु प्रगुणधियो वतावधानम् ॥

निष्प्रत्यूहप्रारिप्सितपरिसमासिकामो मुनिः समुचितां गीर्देवीं प्रा-
वमणमिति—

नियतिकृतनियमरहितां ह्यद्वैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।

नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥ ? ॥

अत्र विधिकृतविलक्षणविश्वविधानाज्जयतीति नतिमाक्षिप्य तां प्रति
प्रणतोऽस्मीति व्यर्थ्यते ।

क्षेऽपि पद्यमिदं योजयितुं वाक्यम् ॥ स्वप्रवृत्तेः साफल्यमाह—सूत्राणामिति । कवि-
ज्जगतसूत्राणि सन्ति । न च संक्षिप्ता कृतयो नापि मगवद्विषयाण्युदाहरणानि । कविज्जर-
तमूत्राभ्येव न सन्ति । कश्चित्तु तानि शृण्वपि न । अस्यां मय कृती साहित्यकौमुद्यां तु
शृण्वपि तानि सन्तीति सुधिया प्रशस्तमेवेदेवेत्यर्थः । अत्रत्यानि पद्यानि श्रीहृत्स्य श्रीरू-
पकृष्णपूरकृष्णकविप्रभृतेषु ववासि प्रायः समुद्गीतानि । समाहृतंस्तु कविदेव कतिचिदेवेति
बोध्यम् ॥ मुनिवृत्तां महत्कारिकामवतारयति—निष्प्रत्यूहेति । निर्विप्रा या पारप्य-
निष्ठस्यास्य शास्त्रस्य पूर्तिस्तत्कामो मुनिर्मरतः । गीर्देव्याः समुचितत्वं वाच्यमन्याधिष्ठा-
तृत्वात् । नियतीति । भारती सरस्वती जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । सर्वोत्कर्षोऽवतारतदितर-
सर्वनतिराक्षेपादभ्यते । सर्वान्तःपातात्तवस्यापि सा व्यज्यते । किं कुर्वती जगति । कवे-
र्निमित्तिमादधती । कीदृशीम् । नियतिरदृष्टं तत्कृतेन नियमेन यमिताम् । शब्दार्थो हि
काव्यम् । वनायो नित्यानित्यसाधारणस्तत्रादृष्टाधीनता कथमिति भावः । ह्यद्वैकमयीमा-
नन्दमात्रस्वरूपाम् । अनन्यपरतन्त्राम् । भारत्या अन्यस्य परस्पाताधारणस्य तन्त्रामधी-
नाम् । पद्यामन्यसमासः । ननु नित्यानित्यरूपायां काव्यस्वरूपनिर्मितात्परतन्त्रामिति युक्तं
वक्तुमिति चेन्न, परस्मदात् । असाधारणान्नाप्रकाशामनन्यपरतन्त्रामित्यर्थस्य विवक्षितत्वात् ।
नवरसा चासी रुचिरा चेति विशेषणयोः कर्मधारयः । विचिनिमित्तिः खलु जीमाददानुसारिणी
त्रिगुणमयत्वात्, सुखदुःखमोहस्वभावा प्रकृतिमहदहंकारादिकारणकलापाधीना, परमा, न
त्य ह्या, दृष्टा, तद्विलक्षणा तु कविनिमित्तिरिति व्यतिरेकालंकारो व्यङ्ग्यः, भारतीविरचरो
भातश्च । न च महत्प्रमाणमफलं चेति वाच्यम् । शिष्टाचारानुमितभूतिमाणाग्रन्यस-
माप्तेः फलत्वात् । ननु कश्चित् सत्यपि महते समाक्षेपसति च समाप्तेर्विक्षणाद्यभि-
चारः । मैत्रम् । अनुरूपमहत्कारणात्, यदिस्तत्करेणाप्य । प्रेक्षान्तः सुधियः । शान्

प्रेक्षावत्प्रवृत्तये शास्त्राभिधेयफलं तावदाह—

* काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥ २ ॥

कीर्तिर्धनप्राप्तिर्देवमनुष्यादिव्यवहारावगतिर्देवतावन्दनकृतः क्लेशनाशः
सपद्येव रसानुभवसमुद्भूतः परमानन्दः सरसतया धर्मादिरूपहितोपदेशश्च
काव्यादेव भवतीति सर्वथा तत्र प्रयतनीयम् ।

वेदः खलु शब्दप्राधान्यात्प्रभुसंमितः ।

पुराणादिश्चार्थप्राधान्यात्सुहृत्संमितः शास्त्रिः ।

काव्यं तु शब्दार्थयोरुणतया रसाङ्गभूतव्यापारप्रावण्यात्तद्विलक्षणमतः
कान्तासंमितं तदिति ।

तस्य हेतुमाह—

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।

काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥ ३ ॥

शक्त्यादित्रयं काव्यकारणमित्यर्थः । तत्र शक्तिः प्राक्तनसंस्कार-
विशेषः काव्योत्पादस्यादैकहेतुः । यां विना काव्यं नोदयति, उदितं वोपहा-

काव्यनिरूपकं कारिकाप्रचयः । तदभिधेयं च काव्यम् । काव्यफलमेव तन्निरूपकस्यास्य
फलमित्यर्थः । काव्यं यशस इति । काव्यमतिचमत्कारि कविचरितसंदर्भः । कृत्-
रिन्-युज्-शब्दो भावे क्लिप्ताः । तादर्थ्यं चतुर्थः । कान्तासंमितेति । संमितं
तुल्यम् । शब्दः खलु प्रभुमुत्पान्तासमितत्वाग्निः । तत्रायो वेदः शास्त्रप्रधानो
विधिलक्षणः । स हि त्वमेव कुर्वति प्रमुखावापयति । तदर्थं सम्युक्तो निष्कले
संध्यावन्दनादी प्रवर्तते । द्वितीयस्त्वर्थतात्पर्यवान् सिद्धार्थरूपः पुराणेतिहासादिः । स
हि मुहूर्तिरेव कृत इदमिदं भगवैव कृते त्विदमनिष्टमित्येतान्मात्रं बोधयति, न ह्यज्ञान-
यति । तृतीयः पुनस्ताभ्यां अविलक्षणो रसप्रधानः काव्यरूपः । तत्र हि रसाद्रम्येन
व्यापारेण विभानादि संयोजनात्मना । व्यञ्जनव्यापारेण वा निष्पाद्यस्य रसादेनिष्पाद-
कतया शब्दार्थयोरुभयोरपि गौणरसस्यैव प्राधान्यम् । स च कान्तेवोपदिशति । अर्थ
भावः—मुकुमारमतयोऽनिसुखिनो हि राजकुमारादयः शमनाप्रधानवेदादी प्रवर्तयि-
तुमशक्याः । काव्यं तु तान्कान्तेव सरसतापाहनेनाभिमुखीकृत्य दिनोपदेशं मादयति ।
गुरुजिह्विकया शिशुनिवीषय इति । तदर्थं शमितसाधनत्वात्काव्यस्य हेतुस्योपदेशः ॥
शक्तिरिति । देवताप्रसादादिजातः कवित्वबीजमस्याविशेषः शक्तिः । सैव प्र-
तिभा । लोकसन्धेन लोकहृत्संयोगादुपचासदा । धर्मिमाप्रदुसमर्थं व्युत्पन्नतापादकः

साय । लोकः स्थावरजंगमात्मकलोकवृत्तम् । शास्त्रं छन्दोव्याकरणादि । काव्यं महाकविकृतम् । आदिशब्दादितिहासादि च । तेषां परामर्शोद्वेष्ट-
त्पत्तिः । काव्यज्ञाः काव्यनिर्माणविचारणचतुरास्त्रदुपदेशेन निर्माणे योजने च
पुनः पुनः प्रवृत्तिरिति त्रिकं समुदितमेव हेतुरित्येके । हिम्मेनापि काव्यो-
त्पादनाच्छचिरेव केवलेत्यपरे ।

तस्य स्वरूपमाह—

तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः कापि ।

दोषशून्यं सगुणं सालंकारं शब्दार्थयुगलं तत्काव्यम् । अदोषाविति ।
यावद्दोषराहित्यं स्फुटदोषराहित्यं रसापकर्षकदोषराहित्यं वा नजर्यः ।
अनलंकृती कापीति स्फुटालंकारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः ॥

यथा—

‘प्रियः सोऽयं कृष्णः सहचरि कुरुक्षेत्रमिलित-

स्तथाहं सा राधा तदिदमुभयोः संगमसुखम् ।

रथात् । निर्माणं रचनम् । रसानुगुणतया प्रबन्धादी पठनं विचारणम् । तदेव योजनम् ।
इतिशब्दो मिलितोपस्थापनाय । अन्यथा तद्विपर्ययात् । तथा च काव्यस्योद्भव उत्कृष्टो-
त्पत्तिः । हिम्मेनापीति । अत एवेकहेतुरित्येकशब्दः । अन्यद्वयं प्रकर्षार्थेति
भावः । शक्तिः सल्लभनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तिकारणम् । पर्योस्तु न तत्पात्यमिति
भावः । न च हिम्मेऽपि पूर्वजन्माजितयोनिपुणताभ्यासयोः प्राचीनयोस्तयोः सत्त्वात्
‘व्यभिचारः । अत एव ‘जन्म जन्म यदभ्यस्तम्’ इत्याद्युक्तिरिति ताव्यम् । परस्परार्थपा-
पत्तेः । तथा हि—सिद्धे कारणत्वे तयोः कल्पनम्, तस्मिन् सति कारणत्वमिति । तस्मा-
न्मतद्वयमिदं परीक्षणीयं सुधीभिः । ‘अदोषं गुणवरकाव्यमलंकारैरलंकृतम् । रसान्वितं
कापिः कुर्वन्तीति प्रीति च विन्दति ॥’ इति वात्पुताणमनुष्ठत्याह—तददोषाविति ।
सगुणमिति । गुणस्य रसनिष्ठत्वेऽपि तत्पञ्चरूपं गुणपदम् । यावदिति । अत्र का-
व्यपदं विरलविषयमिष्टम् । स्फुटदोषेति । यदुक्तम्—‘कदाचानुविद्वरणादितापारण्येन
काव्यता । दुष्टेष्वपि मता यथा रसाद्यनुगमः स्फुटः ॥’ इति, नन्वेतादृशजनपदेत्यादी
पर्याप्तम् । निर्दोषसगुणालंकारशब्दार्थरूपत्वादिति चेन्न । तादृशवचनसंदर्भरूपतायास्तत्र
विरहितत्वात् । अनलंकृती कापीति । नभोऽप्रात्पापेत्वादित्यस्य चार्तुदग्ने-
विश्रामात् स्फुटालंकारविरहेऽपीति व्याख्यातम् ॥ प्रिय इति । कुरुक्षेत्रे कृष्णेन संगता

तथाप्यन्तःखेलन्मधुरमुरलीपञ्चमजुषे

मनो मे कालिन्दीपुलिनविपिनाथ स्पृहयति ॥'

अत्र न कश्चिदलंकारः स्फुटः, रसस्तु ग्राधान्यादलंकार्य इति वक्ष्यते ।
न चात्र विभावना विशेषोक्तिर्वा स्फुटा, निषेधमुखेनानुपादानात् ।

तद्भेदानाह—

इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्वनिर्वुधैः कथितः ॥४॥

इदं काव्यं वाच्याद्व्यङ्ग्येऽतिचमत्कारिणि सत्युत्तमम् । तदेतदुत्तमं
काव्यं ध्वन्यतेऽसिन्निति व्युत्पत्त्या बुधैर्ध्वनिरित्यभिधीयते ।

यथा—

‘मुक्तावली निशि मया दयिताकदम्ब-

वाटीकुटीरकुहरे सखि विस्मृतास्ति ।

तामाहरेति वृषभानुजया नियुक्ता

तां प्रोज्झ्य किं शशिकले गृहमागतासि ॥’

अत्र कृष्णाङ्गसङ्गानुभवयैव तया त्वं प्रतार्य प्रेषिता, न पुनर्मौक्ति-
कहाराहरणाय । यन्नखाङ्गशशिकलाञ्चितवक्षोजशंभुः समागतासीति व्य-
ङ्ग्यस्य वाच्यादतिचारुत्वादुत्तममिदं काव्यम् ।

अर्तादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम् ।

राया विशालामाह—तथा चार्थे पूर्वाधान्ते यद्यप्येवमिति वाच्यं परत्र तथापीत्युक्तेः ।
वक्ष्यत इति । रसमावर्तदामासेत्यादी । न चात्रेति । अत्र श्रियादीनामनुपभुक्तत्वस्य
प्रसिद्धकारणस्याभावेऽपि तत्कार्यस्य स्पृहारूपस्योत्पत्तिर्विभावना । तेषामत्यन्तोपादेयत्व-
स्याप्रसिद्धकारणस्य विभावनात् । अस्पृष्टत्वं चानुपभुक्तत्वाभावत्वेनानुक्तेः । एवमुपभु-
क्तत्वरूपकारणसत्वेऽप्यस्पृष्टारूपस्य कार्यस्यामात्रोक्तिर्विशेषोक्तिरप्यस्पृष्टाभावत्वेनानुक्तेर-
स्पृष्टेव । तदेतदुत्तमम्—निषेधमुखेनानुपादानादिति । निषेधवाचकैर्मन्त्रादिशब्दै-
रप्रतिपादनादित्यर्थः । एव सति तयोः सदेहरूपः सकरोऽपि निरस्तो वेदितव्यः । तद्भे-
दानिति । बुधैर्ध्वनिषण्डितैः । मुक्तावलीति । जलितार्तिना सपरिहासोक्तिः ।
यद्गताङ्केति । त्वमद्यान्वर्थसंज्ञासीति भावः । अर्तादृशीति । वाच्यादकारणीति ।

वाच्यादचारुणि व्यङ्ग्ये तदिदं मध्यमं काव्यं गुणीभूतव्यङ्ग्यमित्यभिधीयते ।

यथा—

‘कर्णकल्पितरसालमञ्जरीपिञ्जरीकृतकपोलमण्डलः ।

निष्पतन्नयनवारिधारया राधया मधुरिपुर्निरीक्ष्यते ॥’

अत्र रसालपाटीकृतसंकेता तत्राहं न गतेति व्यङ्ग्यं गुणीभूतं तदपेक्षया वाच्यस्यैव चारुत्वात् ।

शब्दचित्रं वाच्यचित्रमन्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम् ॥ ५ ॥

स्फुटव्यङ्ग्यरहितं तदिदमवरं काव्यं चित्रमित्यभिधीयते । तच्च शब्दचित्रमर्थचित्रमिति द्विविधम् ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘ऊर्जस्पर्जर्जनेर्वारिप्राहाः प्रोद्यद्विद्युदामविद्योतिताशाः ।

अद्रावद्वौ विद्रुता द्रावयन्ते वन्तिभ्रान्त्या सिंहसंघप्रकोपान् ॥’

‘कदम्बमाला कलिता कं सहर्षं न कुर्वती ।

कृष्णमूर्तिरिवाभाति कालिन्दीकाननस्थली ॥’

अनयोरनुप्रासनिबन्धः शब्दसाम्योपमा च क्रमात्सादृश्यं कल्पते, न तु किञ्चिद्व्यङ्ग्यं प्रसरति ततः कनिष्ठमेतत् ।

इति भरतसूत्रार्त्ता साहित्यरीमुखा काव्यप्रयोजनेद्वयारूपविशेषलिख्ये नाम

प्रथमः परिच्छेदः ।

तस्मादचारुत्वं तस्य समेत्य गूढत्वे वा ज्ञेयम् । कर्णेति । नान्दीयुभौ वृन्द—वीर-रीकृत पीटीवृत्तम् ॥ शब्दचित्रमिति । चित्र गुणालंकारयोनि । इदं वृत्तावध्याएव बोध्यम् । ऊर्जदियादिद्वयं मधुमहलवापयम् । द्रावयन्ते दीर्घान्कुर्वन्ति । कस्य हर्षं न कुर्वती मूर्तिः । क जन सहर्षं न कुर्वती, अपि तु सर्वं सहर्षं कुर्वती स्वली । पूर्वत्र भ्रान्तिमूतं सत्तोऽपि न तत्तोत्कटत्वम्, किं त्वनुप्रासस्यैव । तत्र शब्दचित्रत्वव्यपदेशः । पर्यानुप्रासो सत्युपमायास्ततोऽप्यचित्रत्वव्यपदेशः । अप्रा व्यपदेशो मान्तीति द्वि न्यायः ॥

इति वृष्णानन्दिन्यां साहित्यकाम्पदीतीतायां प्रथमः परिच्छेदः ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

शब्दार्थो काव्यमित्युक्तं तयोः क्रमेण स्वरूपमाह—

स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा । .

अत्र काव्ये शब्दस्त्रिधा । उपाधित्रैविध्यादेव । .

स्वरूपमेपां वक्ष्यते—

वाच्यादयस्तदार्थाः स्युः

तेषां वाचकादीनामर्थाः क्रमाद्वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः स्युः ।

तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित् ॥ १ ॥

पष्ठमर्थे सप्तमी । केषांचिन्मते वाक्यार्थस्तात्पर्याख्यवृत्तिगम्यः । एकै-
कपदार्थबोधनेनाभिधाया विरतत्वाद्वाच्यार्थस्वरूपस्य श्रुदार्थानामन्वय[स्य]
बोधनाय तात्पर्यनाम्नी वृत्तिः । तदर्थस्तात्पर्यार्थः । तद्वोधकं तु वाक्यमित्य-
भिहितान्वयवादिनः ।

अर्थस्यापि व्यञ्जकतामाह—

सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीप्यते ।

प्रायशो वक्त्रादिवैशिष्ये सतीत्यर्थः ।

तत्र वाच्यस्य यथा—

‘मधुरिता मधुना विधुनाप्यसौ सखि पतङ्गसुतापुलिनाटवी ।

सवयस्र वयसा च विभूषिता तनुरियं किमिह क्षममुच्यताम् ॥’

अत्र तयाभूता पुलिनाटवी तरुणतमालेनेव, मत्तनुश्च महेन्द्रमणिनेव,

स्वरूपलक्षणादिना विवेचनीयेषु काव्यलक्षणपदार्थेषु प्राधान्याच्छब्दार्थयोः स्वरूपं पूर्वं
निरूपयिष्यन्शब्द तावद्विभजति—स्यादिति । शब्दे व्यञ्जकस्यादशतादशेति । एकै-
केति । श्रुति विनार्थबोधनेतिप्रसङ्गादन्ये तात्पर्यार्थ्या श्रुतिः । अन्वयस्तात्पर्यार्थः ।
अभिहितानामभिधयोपस्थापिताना पदार्थानां तात्पर्यवृत्त्यान्वय इति यादिनो भटाः । एते
तु—नैतां स्वीकृतान्ते पदार्थसत्त्वेन ज्ञात पदमेव स्वार्थस्मृतिद्वारासाहाय्ययोग्यतासंनि-
धिराधिगम्यता समभिध्यादृतपदार्थेन सह स्वार्थानुयं बोधयति, तथैव कार्यकारणभावक-
ल्पनारिक्तमनया तात्पर्यवृत्त्येत्याहुः । शब्दवदर्थोऽपि व्यञ्जकः । स च सर्वोऽपीत्याह—स-
र्वेषामिति । मयाच तव बुद्धिः परीक्षणीयेति कृप्याहसहाभिलाषी राधाविदग्ध-
माह—मधुरितेति । मधुना वसन्तेन । सवयसा सत्या । वयसा यौवनेन । अत्र वा-
च्यार्थेनैव वक्तुर्न शिष्टम् । वाक्यार्थोत्तरं प्रतीयमाने वृत्तसहाभिलाषे न शब्दस्य व्यापारो

येन राजिष्यते, तं कृष्णं त्वरितमाहर यदि पातुर्यं विमर्षति वाच्योऽर्थो
• व्यजयति ।

लक्ष्यस्य यथा—

‘साधयन्त्यनुलवं प्रियं हारं मत्कृते धममवाप यत्सखी ।

तद्यकार चरितं हितैषिणी बन्धुराङ्गि करणीयमुद्यकैः ॥’

अत्र स्वसुखतात्पर्यान्मत्कान्तं रमयन्ती त्वं शत्रुत्वं कृतवतीति लक्ष्योऽर्थः
पान्ते सापराधत्वप्रकाशनं व्यजयति ।

व्यङ्ग्यस्य यथा—

‘नासिणी क्षिप कुरङ्गि सर्पतः सासिणी भव सखीभिरन्विता ।

माधयः क्लृप्तं हुनोति मामसौ साधवः शृणुत भोः शिखण्डिनः ॥’

अत्र निर्भनोऽयं देश इति व्यङ्ग्योऽर्थः । स्वच्छन्दमिह मया सह
निहरेति व्यजयति ।

वाचकादीनां क्रमात्स्वरूपमाह—

साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः ॥ २ ॥

यस्य शब्दस्य यथाव्यवधानेन संकेतो गृह्यते स तत्सार्थस्य वाचकः
संकेतश्चासाच्छब्दादयमर्थो बोध्य इतीश्वरेच्छा । तद्वहस्तु वृद्धव्यवहारा-
दिवः । तथा हि । प्रयोनकद्वेन ‘गामानय’ इत्युक्ते प्रयोज्यवृद्धे साक्षा-
दिमन्तमर्थस्थानात्स्थानान्तरं नयति सति पार्थस्य शिशुः ‘अनेनोसाच्छब्दा-
देवविधोऽर्थो ज्ञातः’ इति प्रथमं प्रतिपद्यते । ततश्च ‘गां नयाश्चमानय’

शिरामाह । किंत्वर्थोदयेति बोधम् । साधयन्तीति । स्वसखी भद्राह । बोध्यतया वै-
शिष्ट्यम् । सातापनारिणीं अतीदृशवचनो वाचान्मुक्त्यर्थः श्रोत्रा प्रत्येतुं न शक्य इति
स्वनिमित्तप्रियसाधनादितरेषणादिरूपं शत्रुत्वाचरणं कृतमिति विपरीतं लक्ष्यते । लक्षणा-
मूलो ध्वनिरपम् ॥ नाक्षिणीति । कृष्णान्तिके स्वयं दूतं कुर्वती राधाह—अत्र कुर-
ङ्गादीनां तत्तत्संभवाप लक्षणमसङ्गः । साक्षादिति । अभिधत्ते प्रतिपादयति । तेन
च विशेषणान्तरवैपर्यम् । संकेतितं गृहीतसंकेतम् । इदं साक्षादर्थप्रतिपादिकार्यां चेष्टायां,
माधुर्योद्विग्नजगरुपसंदिग्धेषु चातिव्याप्तेर्वोरणाय । न च साक्षादित्यधिकम् । ‘यथा
यत्र चैत्यादिविपर्ययोऽपि स सादृशः’ इति व्यवहितसंकेतवति, चैत्यादिरेडतिव्याप्तेर्वोरणी-
यत्वात् । तुत्र सनयसंकेतव्यवहितसंकेतसत्त्वात् । यथा ‘वटो ग्रामः’ ‘पुष्पोत्तमो

इति तेनोक्ते तांस्सिंस्तथा तथा प्रवृत्ते 'तस्य तस्य शब्दस्य तत्र तत्रास्ति कश्चन संबन्धः' इति निश्चिनोति । आदिशब्दाद्याकरणकोशासवाक्वादेः ।

स चार्थः क इत्याह—

संकेतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा ।

जातिगुणक्रियासंज्ञारूपश्चतुर्विधोऽर्थः संकेतितः । तत्र जातिगुणश्च सिद्धरूपो वस्तुधर्मः । पदार्थव्यवहारयोग्यतानिर्वाहिका गोपिण्डादिषु गोत्वादिका जातिः । विशेषाधानहेतुर्गुणः । शुक्लादयो हि गवादीन्सजातीयेभ्यो नीलगवादिभ्यो व्याप्यवन्ति । क्रिया पूर्वापरीभूतावयवा पाकादिः साध्यरूपो वस्तुधर्मः । संज्ञा तु डित्थादिद्रव्येषु पक्षा वदृच्छया संनिवेशितं डित्थादिशब्दस्वरूपमेव । एकव्यक्तिवाचकः सेत्यन्ये । * .

एवमेव व्यक्त्युपाधिषु 'गौः शुक्रः पाचको डित्थः' इत्यादेश्चतुर्विधस्य श-

देशः' इति वृक्षादिस्फेतेन मामादिसंज्ञेतस्य व्यवधानात् न साक्षात्स्फेतेः । न च तत्रापि शक्तिः । लक्षणवैवोपपत्तेः । ननु 'साक्षात्स्फेताववाचकः' इत्येव युक्तम्, तेनाभिप्रेत इति व्यर्थम् । प्रथमम् । सयोगाधीतमिधाया निवन्धितायां वाच्यार्थव्यञ्जकदशावामतिव्याप्तेर्गमत्वात् । न च तथापि तत्रातिव्याप्तिः । * यस्य शब्दस्य यत्राव्यवहितस्फेतेतमहो यदा पदार्थमहे उपयुज्यते त तदा तदर्थवाचक इति लक्षणार्थत्वात् । अव्यवधानेन न तु विरम्य व्यापारान्तरेण । संकेतश्चेति । न चाधुनिकसंकेतेष्वव्याप्तिः । तत्रापि वैदिकसत्त्वेन तदिच्छात्पुनरापात् । तथा हीति । तेन प्रयोगरुद्धेन । तस्मिन्प्रयोगरुद्धे । तथा तथा गौर्गन्धनेऽथस्यानयने धेत्यर्थः । संबन्धः संकेतारम्भा । ननु संकेतप्रदस्य शब्द एव सहजारितायां किं मानमिति चेत्, भगवत्संकेतस्य पुंसः शब्दादर्थान्नयय गृहाण । आदिशब्दादिति । यदुक्तम्—'शक्तिमहो व्याकरणोपमानसोशासग-पवाद्यवहारतय । वागवस्य शेषादिशब्देर्वदन्ति सामिष्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥' इति ॥ स चार्थ इति । विशेषः सजातीयेभ्यो व्यावर्तनम् । 'शिप् भमवोपयोगे' इति पाठानुसारात् । आधानं प्रत्ययः । सजातीयव्यावृत्तिर्वाहितुरित्यर्थः । क्रियेत्यादि । यदुक्तम्—'वागीसदमीवेदं वा साध्यत्वेन विवक्ष्येत । औपधत्तप्रत्ययत्वात्ता । क्रियेय-मिधीयते ॥' इति । वदृच्छया स्वेच्छया । संनिवेशितं प्रयुक्तम् । शब्दस्वरूपं संप्रदस्य-मित्यर्थः । एकस्मात् व्यक्तेर्वाचक पदं सत्येयर्थः । सजातन्तः सन्तु स्वस्वमेत-मिषसे । एवं हि मन्थन्ते—'मायसं माहृत्य य द्वे शशी तेजयो यथा । तथं स-जानानमेने शृणवन्ति ॥' इति ॥ एभिर्निति । जायानि चतुर्विधस्य । न चेति ।

१. 'इति' प्रत्यय आतस्य सिद्ध्या' इति वृत्तिः.

वदस्य क्रमात्संकेतः । न चोपाधिप्यर्थक्रियाकारितानुपपत्तिः । तैर्ब्यक्त्या-
क्षेपात् । न चैवं व्यक्तिष्वेव संकेतोऽस्त्विति वाच्यम् । आनन्त्यव्यभिचार-
दोपापत्तेः । गुणादीनामप्येकव्यक्तित्वाच्च किंचिदवयवम् । तेषां भेदावभा-
सस्तत्त्वाश्रयभेदादेव, न तु स्वतः । भणिदर्पणादिभेदान्मुखभेदवत् ।

अथवा सर्वत्र जातिरेव संकेतगोचरः । चन्द्रचन्दनशङ्खादिषु 'अयं शुक्लोऽयं
शुक्लः' इत्यादि प्रतीत्यविशेषाच्छुक्लत्वादि, गुह्यतण्डुलतैलपाकादिषु 'अयं पा-
कोऽयं पाकः' इति पाकादित्वम्, बालवृद्धशुकाद्युक्तेषु 'डित्पाडित्य-
म्' इति । डित्पादित्वमिति सर्वत्र तदवगाहात् । चतुर्विधानां गवादिशब्दानां
नात्यादिचतुष्कं क्रमात्प्रवृत्तिनिमित्तम्, जातिरेव वा सर्वेषां तेषामिति ह्यर्थः ।

वाचकस्योपाधिमाह—

स मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते ॥ ३ ॥

अर्थः प्रयोजनं जलाहीनादि । त्रिधा निर्वाहः । तैरिति । आत्माद्यैरुपाधिभिः । न चैव-
मिति । सर्वासु व्यक्तिषु संकेतग्रहो व्यवहारादहम्, उत यस्यां कस्यां चिदिति । नाहः,
आनन्त्यात् । सर्वासां तासामनुपस्थितेः । सामान्यलक्षणानङ्गीकारात् । वापरः, व्यभि-
चारात् । असंकेतितगोपिण्डस्यैव घटादेरपि गोपदात् प्रतीतिः स्यात्, अष्टहीतसंकेततायाः
साम्यात् । ननु—गवादिगतानां शुक्लादिगुणानां गुहादियतानां पाकादिक्रियाणां बाला-
दिगतानां शिर्यादिसंज्ञानां च प्रत्यक्षतो भेदसिद्धौ व्यक्ति-संकेतपक्षोक्त्यपस्तुत्यः इति
चेत्तत्राह—गुणादीनामिति । आदिना क्रियासत्तेः । तेषामिति । प्रत्यभि-
क्षया धर्मभेदग्रहस्य बाधादाश्रयभेदहेतुका तद्वेदधीरित्यर्थः ॥ जातिरेवेति पक्षे व्या-
चष्टे—अथवेति । चन्द्रचन्दनादी शुक्लादिगुणः परमार्थतो भिन्न एवावाधितता-
रतम्यप्रतीतिः । शुष्कपाके रूपपरावृत्तिः तण्डुलपाके चैकध्वंसादपरोपत्तिरिति नै-
करूप्यम् । बालवृद्धेति । स्वरवैजालेन भेददर्शनादनुगदप्रत्ययानुरोपेन तत्रापि दि-
त्यन्तादिजातिः । सर्वत्रेति । सर्वेषु पदार्थेषु जातिमेव निमित्तं कृत्वा शब्दानां प्रवृत्तेरि-
त्यर्थः । वादिद्वयमतं निष्कृष्याह—चतुर्विधानामिति । पूर्वं वैयाकरणानाम्, परं तु
मीमांसकानामिति बोध्यम् । नैयायिकास्तु—व्यक्तौ न संकेतः । आनन्त्याव्यभिचाराच्च ।
नापि जातौ व्यक्त्यप्रतीतिप्रसङ्गात् । तस्मान्नात्यादिविशिष्टे सः । न चात्र तौ दोषौ । सा-
मान्यलक्षणायाः सर्वव्यचयुपस्थितौ सर्वत्र संकेतग्रहसौकर्यात्—इत्याहुः । क्षणमज्ञादि-
नस्तु—तदितरव्यावृत्तिमेव शब्दार्थमाहुः । मोलमगोभिन्नत्वमित्येवं रूपम् ॥ वाचक-
स्येति । उपाधिः, क्रियावृत्तिर्व्यापारश्चेति-पर्यायशब्दाः । मुखे आदां साधुसंख्यः । यो-

स साक्षात्संकेतितो जात्यादिमुख्योऽर्थस्तत्रास्य शब्दस्य मुख्यो व्यापारो वृत्तिरभिधोच्यते । इदमत्र बोध्यम्—वाचकः शब्दस्त्रिधा—यौगिको रूढो योगरूढश्चेति । यत्रावयवार्थ एव बुध्यते स यौगिकः । यथा—पाचकादितेयादिः । यत्रावयवशक्तिनैरेक्ष्येण समुदायशक्तिमात्रेण बोधः स रूढः । यथा—गोमण्डपादिः । इह गमनमण्डपानकर्तृत्वरूपं योगार्थं विनैव व्यक्तिविशेषगृहविशेषयोरवगमः । यत्र त्ववयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति स योगरूढः । यथा—पङ्कजवक्षो-जादिः । पङ्कजशब्दो ह्यवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तृरूपमर्थं बोधयति, समुदायशक्त्या तु पद्मत्वेन रूपेण पद्ममिति योगार्थसत्त्वेऽपि व्यक्ति-विशेषबोधनायोगरूढ एवासाविति ।

लाक्षणिकनिरूपणाय तदुपाधिमाह—

मुख्यार्थवाधे तद्योगे रूढितोऽय प्रयोजनात् ।

अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया ॥ ४ ॥

‘कलिङ्गः साहसिकः’ इत्यादौ देशविशेषादिरूपार्थानां साहसाद्य-संभवात् ‘गङ्गायां घोषः प्रतिवसति’ इत्यादौ प्रवाहादिरूपार्थानां घोषा-धारत्वाद्यसंभवाच्च मुख्यार्थवाधायामाधाराधेयभावादौ सामीप्यादौ च सं-बन्धे रूढेः प्रयोजनाच्च हेतौ मुख्येनामुख्योऽन्योऽर्थो यया लक्ष्यते सा लक्षणा नामक्रियावृत्तिरर्थनिष्ठाप्यर्पिता शब्दे । तत्र रूढिः प्रसिद्धिस्तामनुसृत्य

गार्थं विनैवेति । ‘रुडियोगमपहरति’ इति न्यायात् । पङ्कजं शैवालादि वक्षोजं रोम-मणादि च लक्षणया बोध्यम् ॥ लाक्षणिकेति । मुख्यार्थेति । मुख्यार्थवाधः, शून्य-संपन्थः, रुडिफलान्यतरधेति लक्षणायां हेतुत्रयम् । तत्रादौ मुख्यार्थस्य वाच्यार्थस्य वाधे समन्वयवेलायां स्मलद्गतिरिति, सतीत्यर्थः । तेन वाच्यार्थेन सह लक्ष्यस्य योगे संबन्धे सति । रूढितः प्रयोजनादिति । विभागपरमेव, न तु स्वरूपनिर्वाहकम् । ल्यप्लोपे वा प-ञ्चमी । ‘रूढिः प्रसिद्धिः’ इत्यादि ग्रन्थात् । कलिङ्ग इति । साहसस्य चेतनधर्मत्वादे-शविशेषेऽसंभवः । घोषस्य स्थित्यसंभवादेव न तदाधारो गङ्गा । ननु प्रवाहं प्रत्याप्य गङ्गाशब्दो निरुक्तव्यापारः तत्प्रत्यायितः प्रवाहस्तर्हि लक्ष्यतीत्यर्थधर्मो लक्षणा, न तु श-ब्दधर्मः । ततः ‘शब्दो लाक्षणिकः’ इति कथम् । तत्राह—अर्थनिष्ठापीति । वाच्यधर्मः शब्दे आरोप्यते, तत्प्रतिपादितस्वैवार्थस्य लक्षस्तत्वादित्यर्थः । [अन्ये तु व्याच-

तत्संयुक्तपुरुषादिरन्योऽर्थः पूर्वत्र लक्ष्यते । परत्र तु गङ्गागतशैत्यपावनत्वादे-
स्तटादौ । प्रतिपादनं प्रयोजनं तदुद्दिश्य तदादिरन्योऽर्थः । सा चिर्य जह-
त्स्वार्था । 'कुन्ताः प्रविशन्ति' इत्यादावजहत्स्वार्था कुन्तधारिसहितप्रवेशात्
'छत्रिणो गच्छन्ति' इति छत्रिमदस्यैकसार्थवाहित्वे लक्षणा । तत्त्वेन
रूपेण छत्रितदन्ययोर्वोधात् । 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इत्यत्र काकपदस्य
दधुमुपधातकेषु लक्षणा । तेन तन्मात्रस्य बोधनात् । 'सोऽयं देवदत्तः' इत्यादौ
जहदजहत्स्वार्था । अत्र तत्कालैतत्कालयोस्त्यागाजहत्स्वार्था । पिण्डमात्रस्या-
त्यागादजहत्स्वार्था च । एवं 'रथो गच्छति' इत्यादौ च । इयमेव भाग-
लक्षणोच्यते ।

अथ प्रयोजनकर्तौ विभजते— १५ (१०५७ ७ ६१) —

स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम् ।

उपपादानं लक्षणं चेत्सुक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥ ५ ॥

'कुन्ताः प्रविशन्ति' इत्यादौ कुन्तादिभिः स्वप्रवेशसिद्धये स्वसं-
न्धिनः पुरुषा उपस्थाप्यन्ते । एवं 'वेणुर्गमिति' इत्यत्र वेणुना स्वगीति-
सिद्धये स्ववादकस्य हरेराक्षेपः । मुख्यार्थस्याप्युपादानादियमुपादान-
लक्षणा, कुन्तादीनामतिगहनत्वादि फलम् ।

क्षेपे—'ता शब्दस्यापिता वृत्तिः स्वाभाविकेतरेष्वशानुव्रातिना वेति । सा चे-
यमिति । अहत्स्वार्थो यामिति द्वितीयान्तान्यपदार्थो पटुनीहिः । अत्र
'कर्मणि कुन्तलः' 'मपाः प्रोशन्ति' इत्यादि चोदाहरणं शृण्वम् । अत्र दर्शप्रदण-
स्य मुख्यार्थस्य दक्षान्वयतात्पर्यं याधात्तेन निवेद्यत्संप्रत्ययः प्रतिद्वेध दशो लक्षणे ।
मयदाब्देन तद्वर्तिनो लक्ष्यन्ते तेषां प्रोक्षणाधमत्वात् । तत्त्वेनैकमर्थवादित्तेनेत्यर्थः ।
तेन काकपदेन । उच्यते वेदान्तिभिः ॥ अथेति । 'गोतनुगन्धः', 'वीनो देवदत्तो
दिवा न भुङ्क्ते' इत्युपादानलक्षणां केचिदुदाहरन्ति । एवं श्वेतप्यावक्षे—भुया प्रतिपा-
दितमनुबन्धनं मोपदार्थस्य जातेर्मम कथं स्यादिति आत्मारब्धेदस्य कथंचित्ता-
न्वपृष्टिद्वये व्यक्तिर्लक्ष्यते । 'अमोर्गो वीनः' इतिरूपं वीनत्वान्वयप्रयोजकस्य भोवि-
त्वस्याप्रतीत्या योग्यतामलम्बमानं काव्यमन्त्रं न बोधयति । तेन तस्मिन्नेव साधिवोत्रं
लक्ष्यते । तथा च 'दिवा न भुङ्क्ते' इति मुख्यार्थमुपादायेन तदलक्षणेभ्युभायोदाहृतं

यत्र त्वविनाभावोऽर्थापत्तिर्वा तत्र नेयं लक्षणा रूढिफलयोरभावात् ।
 यथा—‘गौरनुबन्ध्यः’ इति श्रुतिनोदितमनुबन्धनं मे कथं स्यादिति जात्या
 व्यक्तिराक्षिप्यते । ‘विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषणे’ इत्युक्तेः,
 न तु शब्देनोच्यते । एवं क्रियतामित्यत्र कर्ता, कुर्वित्यत्र कर्म,
 प्रविशे पिण्डीमित्यादौ गृहं, भुङ्क्ष्वेत्यादि च । अविनाभावो ह्याक्षेपः ।
 ‘पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्के’ इत्यत्र रात्रिभोजनमर्थापत्त्यैव लभ्यते, न तु
 लक्ष्यते । असिध्यदर्थदृष्ट्या साधकान्यार्थकल्पनं ह्यर्थापत्तिः ।

‘गङ्गायां घोषः’ ‘मच्चाः क्रोशन्ति’ इत्यादौ तटादीनां घोषाधारत्वादि-
 सिद्धये गङ्गादिशब्दाः स्वार्थं तत्रार्पयन्तीति परोपलक्षणादेया लक्षण-
 लक्षणा । द्विधा चेयं शुद्धैव, उपचारेणामिश्रत्वात् । सादृश्येन संबन्धेन
 प्रवृत्तिर्भेदेन प्रतीतयोरैक्यारोपो वोपचारः ।

सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विपर्ययी विपर्यस्तया ।

यत्रारोप्यमाण आरोपविपर्ययश्च स्फुटः सा लक्षणा सारोपा नाम । यथा
 ‘गौर्वाहीकः’ इत्यादौ । इह गौरारोप्यमाणः । वाहीक आरोपविपर्ययः । तौ
 द्वौ व्यक्तौ निर्दिष्टौ । अत्र गोशब्दः साधारणगुणाश्रयणेन परार्थं लक्ष-
 यति । तदुक्तम्—

लक्षणेति । सान्द्रपथित्वमाह—यत्र त्विति । आक्षिप्यतेऽनुमीयते । जातिपर्यस्तयाधिया
 जातिस्वादित्यनुमानसंभवात् लक्षणेत्यर्थः । विशेष्यं व्यक्तिमभिधा न गच्छेत् । हेतुमाह—
 विशेषणे जाती, क्षीणशक्तिरिति । ‘नागृहीतविशेषणा पुद्गलविशेष्ये घोषजायते’ इति वि-
 शेषणं प्रत्याप्य विरामात् । शब्दबुद्धिकर्मणा विरम्य व्यापाराभावाच्च ॥ एवमिति ।
 कृतिः साधया गुणत्वात् । कृतिः सविषया, कृतिरित्यादिस्वाक्षेपेणैव तद्वैकर्मणोर्लभः ।
 प्रविशेयत्र गृहमिति । पिण्डीमित्यत्र भुङ्क्ष्वेत्याक्षिप्यते । पीन इति । दिवाभुजानस्य
 पीनत्वं रात्रिभोजनं त्रिनाशुपन्नमित्यनुपपत्त्या रात्रिभोजनं कल्प्यत इति मटटमते ‘रात्रौ
 भुङ्के’ इति शब्दः कल्प्यत इति श्रुतार्थापत्तिवादः । गुरुमते तु तदर्थमानमिति दृष्टार्था-
 पत्तिवादः । यत्र दृष्टोऽर्थोऽनुपपद्यमानोऽर्थान्तरं कल्पयति सा दृष्टार्थापत्तिः, सा चात्राक्षिप्य-
 रथेति लक्षिता । लक्षणलक्षणाभुदाहरति—गङ्गायामिति । स्वार्थमिति । तत्र तटा-
 दौ । स्वार्थमात्मानं तज्जन्तीति यावत् । भावप्रधाननिर्देशात् स्वार्थत्वं तत्र कुर्वतीति वा,
 गङ्गात्वेन तटवोधनाशित्ति भावः ॥ अत्रेति । साधारणः सजातीयः । पार्थ बाहीक-
 मेव, न तु बाहीकरवत् । तस्य बाहीकरवदादेव प्राप्तेः गोशब्दोऽत्र मुख्यया कस्यां बाहीक-
 शब्देनान्यथमप्राप्तवत्साधारणसमानधर्मसंबन्धाद्वाहीकार्यं लक्षयतीत्यर्थः । तदुक्तमिति ।

‘अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्भूतेरिष्टा तु गौणता ॥’

इति । एवम् ‘अमृतं हरिकीर्तनम्’ इत्यादौ च ।

विषय्यन्तःकृतेऽन्यस्मिन्सा स्यात्साध्यवसानिका ॥ ६ ॥

विषयिणारोप्यमाणेनान्यस्मिन्नारोपविषयेऽन्तःकृते निगीर्णे सैव साध्यवसानोच्यते । यथा ‘गौरेवायम्’ इत्यादौ । गवैह बाहीकोऽन्तर्निगीर्णः । एवम् ‘अमृतमेवेदम्’ इत्यादौ च । अस्मिन्भेदद्वये सत्यपि भेदे तादृष्यप्रतीतिः सर्वथाभेदावगमश्च फलम् ।

भेदाविधौ च सादृश्यात्संबन्धान्तरतस्तथा ।

गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ

इमावारोपाध्यवसानरूपौ भेदौ सादृश्यात्संबन्धादौणौ । संबन्धान्तरतस्तु शुद्धौ । तत्र गौणौ दर्शितौ । शुद्धौ यथा—‘आयुर्पृतम्’ ‘आयुरेवेदम्’ इत्यादौ । अत्र सादृश्यादन्यत्कार्यकारणभावादिसंबन्धान्तरं तत्पूर्वके आरोपाध्यवसाने । एवम् ‘हरिभक्तिर्महत्सङ्गः’ ‘हरिभक्तिरेवायम्’ इत्यादौ च अस्मिन्भेदद्वयेऽन्यवैलक्ष्येनाव्यभिचारेण च कार्यकारित्वादिकफलम् ।

कचित्तादृश्यात्संबन्धादुपचारः । यथा—‘इन्द्रार्या स्थूणा इन्द्रः’ ‘कृष्णसेवार्थो व्यापारः कृष्णसेवा’ । अत्रेष्टार्थप्रदत्वम् ।

कचित्स्यस्याभिभावात् । यथा—‘राजसेवको राजा’ ‘हरिसेवको हरिः’ । भवानुल्लङ्घ्यान्तत्वादि ।

अभिधेयेन साक्षात्प्रतीतिर्तेनार्थेनाविनाभूता सचक्षा प्रतीतिर्यस्याः सा शक्तिः । लक्ष्यमाणस्य पादोच्चारः । गुणैर्जाड्यादौ । वृत्तैर्लक्षणायाः । अत्र लक्षणायाविनाभावज्ञानेन सपन्धमात्रमुच्यते, न तु व्याप्तिः । तथात्वे ‘मन्त्राः कोऽन्ति’ इत्यत्र लक्षणा न स्यात् । मन्त्रपुरुषयोर्मयोव्याप्त्यभावात् । सादृश्येनियमो हि व्याप्तिः ॥ विषय्यन्तरिति । सैन्यारोपेन । अस्मिन्निति । तादृश्यं गौणतयाद्यादि । सर्वथेति । पादोच्चारसाधारणधर्मानुपस्थितेतिवर्थः । दर्शिताविति । ‘गौरेवायम्’ ‘गौरेवायम्’ इत्यत्र गौरेवायम् । सादृश्यं, भूतं, कारणम्, तत्कार्यमाहुः ॥ सपन्धान्तरं प्रपञ्चयन्—कचि-

क्वचिदवयवावयविभावात् । यथा—‘हस्ताग्रे हस्तः’ ‘जगद्विष्णुः’ ।
अत्र हेस्तव्यापारकारि सामर्थ्यादि ।

क्वचित्तात्कर्म्यात् । यथा—‘ब्राह्मणोऽपि तक्षासौ’ ‘ईश्वरोऽपि क्षत्रि-
योऽसौ’ । अत्र तत्कर्मनैपुण्यम् ।

२२५-॥

संकलयति—

लक्षणा तेन पञ्चविधा ॥ ७ ॥

तेनोपादानादिप्रकारेण षोढा फलवती । इहोपादानलक्षणादिषु भेदे-
ष्वार्थान्तरान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्या, मर्ध्याभ्यां रूपक-
प्रथमातिशयोक्ती, शेषार्थान्तरहेत्वलंकारश्च निरूपयिष्येते ।

व्यङ्ग्येन रहिता रूढा सहिता तु प्रयोजनम् ।

रूढिलक्षणायां न किञ्चिद्व्यङ्ग्यम् । फलवत्यां त्वस्ति तत् ।

तद्य गूढमगूढं वा

तद्य व्यङ्ग्यम् । तत्र गूढं यथा—

‘उत्कीर्णैरिव चित्रितैरिव नमोद्भिन्नैरिवोद्यद्वयः—

कुन्दे विभ्रमितैरिव स्मरकलाशाणे निशातैरिव ।

मशोन्मशतयालसैरिव भृशं लावण्यावापीजले

‘केयं केलिकलानिधिः सुबल मे चेतो हरत्यद्रकैः ॥’

अत्रोत्कीर्णादिपदानि तत्सदृशेषु लक्षणिकानि । तेषां व्यङ्ग्यं निगूढं
प्रतीयते । तथा हि—उत्कीर्णैरिति निर्माणसौष्ठवम् । चित्रितैरिति पादादि-
गतरागादिप्रद्योतः । नमोद्भिन्नैरिति सौकुमार्यम् । उद्यदिति सुबलित्वम् ।
स्मरेति हृद्भेदकत्वम् । मशेति लावण्याधिक्यमिति गूढमेव ।

दिति । यथा—हस्ताग्र इति । कर्मपात्येऽग्रहस्त इत्यत्रावयवेऽग्रपात्ये हस्तोपचारः ।
जगद्विष्णुरित्यत्र विष्णुव्यञ्जनतोऽपि सत्यत्वं फलम् ॥ एवमुपादानादिरुत प्रसादगू-
ढापाय व्यञ्जनकृतं प्रसादप्रथमाह—व्यङ्ग्येनेति । तथेति । सहस्रपात्रवेप गुम् ।
पात्रमात्रापरिपूरयिषः सहस्रपात्रः । सहस्रपात्रसदृशमगूढम् । उत्कीर्णैरिति ।
आरादाथो वीक्ष्य कृष्णः सुबलमाह । अत्र पुर्यार्थपात्रादुत्कीर्णादिगूढसदृशत्वम् । गोप्य

अगूढं यथा—

‘गोप्यस्तपः किमचरन्त्यदमुष्य रूपं
लावण्यसारमसमोर्ध्वमनन्यसिद्धम् ।
दृग्भिः पिवन्त्यनुस्रवाभिनवं दुराप-
मेकान्तधाम यशसः त्रिय ऐश्वरस्य ॥’

‘अत्र दृग्भिः पानस्यासंभवात्सादरावलोक्यते । गाढासक्तिर्व्यङ्ग्या ।
सा च वाच्यब्रह्मतीतेरगूढा ।

तदेषा कथिता त्रिधा ॥ ८ ॥

अव्यङ्ग्या गूढव्यङ्ग्यागूढव्यङ्ग्या, चेति लक्षणा नाम वृत्तिस्त्रिधा ।
एवमुपाधिमुक्त्वा तदाश्रयमाह—

तद्गूढलक्षणिकः

शब्द इति संबध्यते । तद्गूढलक्षणाश्रयः शब्दो लक्षणिकः कथ्यते ।
अथ व्यञ्जकं निरूपयितुं तदुपाधिमुद्दिशति—

तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ।

तत्र लक्षणिके शब्दे व्यङ्ग्यबोधके सतीत्यर्थः ।

‘सा च लक्षितान्येः—

‘विरतावभिधादीनां ययार्थो बोध्यते परः ।

सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दादीनां निगद्यते ॥’

इति । द्वेधा चैषा—शाब्दी आर्थी चेति । शाब्दी द्वेधा—अभिधा-
लक्षणामूलत्वात् ।

इति । मनुश्रुत्युक्तिः । असमोर्ध्वं समाधिपरहितम् । अनन्यसिद्धं स्वतःसिद्धम् ॥
तदेषेति । तत्समात् । एष लक्षणां निरूप्य लक्षणिकमाह—तद्गूरिति । स्यादात्मक
इत्यतः शब्द इत्यनुवर्तनीयमेत्याह—शब्द इति । शब्दादीनामिवादिपराधोर्ध्व-
तः । प्रायश्चादुपज्ञीयत्वाच्च यद्यप्यभिधामूलत्वादां वक्तुं शक्ता, तथापि लक्षणामूलोच्यते ।
प्राप्तास्तुमसिद्धेऽर्थेऽर्थः । येष पात्रादिफलस्य प्रतीत्यं लक्षणेयं तत्फलं लक्षणिकम् ॥

तत्र प्रसङ्गाल्लक्षणामूला निरूप्यते—

‘यस्य प्रतीतिमाघातुं लक्षणा समुपास्यते ॥ ९ ॥

फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनान्नापरा क्रिया ।

फलं प्रतिपादयितुं यत्र लाक्षणिकशब्दः प्रयुज्यते तत्र नान्यतस्त-
प्रतिपत्तिः, अपि तु तस्मादेव शब्दात् । तत्र वृत्तिर्यञ्जनैव ।

तथा हि—

नाभिधा समयाभावात्

‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादौ शैत्यादयो धर्मास्तटादौ प्रतीयन्ते, तत्र गङ्गा-
दिशब्दानां नाभिधा संकेताभावात् ।

हेत्वभावात् लक्षणम् ॥ १० ॥

मुख्यार्थबाधः, शक्यसंबन्धः, रूढिफलान्यतरचेति लक्षणाया हेतुस्तद-
भावान्न सा ।

तमुपपादयति—

लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधा योगः फलेन नो ।

न प्रयोजनमेतस्मिन्न च शब्दः स्वलङ्घतिः ॥ ११ ॥

गङ्गाशब्दस्य प्रवाहो मुख्योऽर्थस्तत्र बाधः, तस्य तीरेण संबन्धः ।
लक्षिते च तीरे शैत्यादि फलमिति गङ्गाशब्देन तीरं लक्ष्यते । एवं चेत्ती-
रमपि मुख्यं स्यात्, तत्र च बाधा भवेत् । तीरस्य च शैत्यादिना
संबन्धः स्यात् । फले च तस्मिँल्लक्षिते फलमन्यद्भवेत् । तदा फलमपि तेन
लक्ष्येत । न चैतत्किमप्यस्तीति । न च गङ्गाशब्दस्तीरमिव शैत्यादि घोष-
यितुं मन्यरः । लक्षणाय तीरप्रत्ययानन्तरमेव प्रटित्येव व्यञ्जनया तद्व्यत्य-
यात् । तस्माद्विवक्षितान्वयानुपपत्त्यभावाच्च फले न लक्षणा ।

अत्रादेव गम्यम्, न तु प्रमाणान्तरात् । व्याप्तिस्मृत्यादेरनेषणान् । नाभिधेति । सा हि
संकेतप्रदमहाविशेषोपपद्यते, न स्वल्पसतीत्यर्थः । तमिति । हेत्वभावादिनिरर्थः । न च,
शब्दः स्वलङ्घतिरिति व्याचष्टे—न च गङ्गाशब्दस्तीरमिवेति । स्वलङ्घन्ती मुख्यार्थ-
बाधार्थनुमेधानेन विलम्बमाना गतिर्बोधकता यस्य । न धीं प्रयोजने । अत्र हेतुर्लक्ष-
ण्येति । तस्मादिति । पावनत्वाद्यन्वयो निश्चितस्तद्व्यतिरिक्तोक्तिः, व्यञ्जनवैरा-

एवमप्यनवस्था स्याद्या मूलक्षतिकारिणी ।

एवमपीति । फलं चेच्छस्यं तर्हि तदपि फलान्तरेण तदपि तदन्तरेण-
त्येवं मूलभूतफललक्षणा-क्षतिरित्यर्थः ।

ननु शैत्यादिधर्मविशिष्टमेव तीरं लक्षणीयम्, ततः किं व्यञ्जनयेति
चेत्तत्राह—

प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते ॥ १२ ॥

कस्मादित्याह—

ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् ।

प्रत्यक्षादेर्हि ज्ञानस्य शुक्लादिर्विषयः, फलं तु ज्ञातवा, हानोपादान-
धीर्वा । विषयो ज्ञानस्य हेतुः, फलं तु तस्य कार्यमिति युगपदप्रतीतेर्न सह
लक्ष्यतेत्यनुशयः । यत्तूक्तम्—तीरं शैत्यादि च लक्षणयैव बोधयेत् इति,
तत्र । शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावात् ।

विशिष्टे लक्षणा नैवं

एवमुक्तयुक्त्या ।

विशेषाः स्युस्तु लक्षिते ॥ १३ ॥

लक्षिते तीरादौ विशेषाः शैत्यादयस्ते च व्यञ्जनयैव गम्याः स्युः ।

तथाहि—गङ्गाशब्दः पूर्वमभिधेया प्रवाहं प्रत्याययति । इतरथा
मुख्यार्थशब्धो न स्यात् । तद्विरतौ लक्षणया तीरम्, तद्विरतौ व्यञ्जनया
पावनत्वादीति । वाक्यार्थबोधनाय तात्पर्याख्या वृत्तिः, साप्यत्र नादृता ।
वाक्यं विनाप्येकस्य पदस्य पदांशस्य च व्यञ्जकत्वेन ध्वनिकाव्यत्वाग्नी-

तत्तिष्ठेः । अतो न फले लक्षणेत्यर्थः । एवमिति । तदन्तरेण । फलान्तरेणेत्यर्थः । यु-
गपदिति । हेतुफलयोस्तीव्रप्रतीतिशेषप्रतीत्योः कालभेदादेकस्यापारविषयत्वमाह-
मिति व्यञ्जनादिद्विरित्याशयः । यत्त्विति । लक्षणयैव तीरं बोधयित्वा शैत्यादि बोध-
यत्तु, ततः किं व्यञ्जनयेत्यर्थः । परिहरति—तद्येति । तत्र हेतुः—शब्दबुद्धीति ।
वाचकस्य लाक्षणिकस्य वा शब्दस्याभिधेया लक्षणया वा सहव्यान्त्रोपपत्तेश्च पुनरभि-
धेया लक्षणया वाक्यान्तरबोधने साप्यर्थाभावादित्यर्थः । तथाहीति । शैत्यादीनां व्य-
ञ्जनागम्यत्वं दर्शयतीत्यर्थः । वाक्यार्थेति । अन्वयबोधनेनोपपत्तीनां तात्पर्यशक्तिव्यं-

कृतेः । तस्माद्व्यञ्जना नाम चतुर्थी वृत्तिर्ध्वननद्योतनादिपर्यायावश्यमन्वेष्ट-
व्येवेति ।

ये त्वाहुः—इषुवेगवदभिधाव्यापारो दीर्घदीर्घतरस्तेन सर्वोऽप्यर्थो
वाच्यः । इति, तन्मते गङ्गायां घोषान्वयानुपपत्तेर्मुख्यार्थबाधादभिधैव
नास्ति । कुतस्तस्या दीर्घदीर्घतरत्वम्, येन तयोऽपि बोध्यः । किमिति तैर्लक्ष-
णोपास्या, तेनैव तदर्थसिद्धेः । किमिति च 'ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः कन्या
ते गर्भिणी' इत्यादौ हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम् ।

किं च वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोः 'त्वदङ्घ्रिमूलं मज्जतां मुकुन्द' इत्यादौ
निन्दास्तुतिरूपेण स्वरूपस्य, 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यादौ वाच्य एकरूपो व्य-
ङ्ग्यस्तु तत्तत्प्रतिपन्नादिभेदाद्बहुविध इति संख्यायाः, वाच्यः शब्दोच्चा-
रणमात्रेण वेद्यः स तु तथापि तथाविधप्रतिमानैर्मत्यादिना चेति निमि-
त्तस्य, शब्दाश्रयत्वेन शब्दतदेकदेशतदर्थवर्णसंघट्टनाश्रयत्वेन चाश्रयस्य,
प्रतीतिमात्रचमत्कारयोः करणात्कार्यस्य,

'कस्य वा न भवेत्कोपः क्षतं वीक्ष्य प्रियाधरे ।

आघातभृङ्गपत्तये पद्मे दुःखं सहाधुना ॥'

इति सखी तत्कान्तगतत्वेन विषयस्य, पदतदर्थमात्रनिपुणैः सुहृदपैरेव
च वेद्यतया प्रतिपत्तुः, केवलरूपतया चमत्कारितया च प्रतीतेः । पूर्वप-
द्याद्भावेन कालस्य च भिन्नः ।—

तथा वाचकव्यञ्जकयोरप्यर्थपेक्षानपेक्षाम्यां लक्ष्याद्भेदस्तु पूर्वमुक्तः ।

इषुबोधनाय नालमिति च बोध्यम् । ये त्वाहुरिति । यथा बलिष्ठप्रेरित इषुकेनेव
वेगाख्यव्यापारेण शत्रोः कवचभेदमुररुदेद प्राणापहारं च करोति, तथा शब्द एकेनेव
शक्तिव्यापारेण परार्थस्मृतिं वाक्यार्थबुद्धिं व्यङ्ग्यप्रतीतिं च विरक्त इति व्यङ्ग्यस्य
वाच्यत्वमित्यर्थः । तेनैवेति । अभिप्रादर्थ्येणैव लक्ष्यार्थसिद्धेरित्यर्थः । अत्र वाच्यव्यङ्ग्य-
योर्वाचकव्यञ्जकयोश्च बलक्षय दर्शयति—किं चेत्यादिना । स्वरूपसंज्ञादीनां
नवानां पृष्ठपन्तानां भेद इत्यनेन संख्यः । कस्य चेति । पत्न्या तर्ज्यमानां पत्नी प्रति-
तत्तस्तीति वाच्यम् । दुःखं पतिगजनरूपम् । सखी नायिका वाच्यार्थस्य विषयः । इषु-
भृद्गेण दृष्टा न तु परेण पुष्टेति व्यङ्ग्यस्य विषयस्तु तत्कान्तो मृदूपतिरित्यर्थः । मृदीनसं-
केतं सन्तमयं वाचरो बोधयतीति उत्सार्थपेक्षा । असदेव पावनत्वादिकं तारे बोधय-

न चानुमानं व्यङ्ग्यस्य बोधकम् । तत्परम्परायामनेकानुमानकल्पने
गौरवात् ।

तथा हि—

‘मनस्साव मनस्विन्या मलिनं न वपुस्तथा ।

यत्पादनसराः कृष्णं श्लिष्यन्ति प्रतिनिम्बितम् ॥’

अत्र पादनसरा इति मानादावृतसर्वाङ्गत्वं मुद्रितनेत्रत्वं च । अन्यथा
पादोपान्तगतकृष्णवोक्षासहिष्णुत्वोपपत्तेः । पश्चात्सखीवचसा सत्वरं पाद-
संवृतिश्च । ततो यानशैथिल्यम् । कृष्णस्य च प्रणयनविनयमहिम्ना पादा-
न्तिकगुपेत्यापि तत्स्पर्शाक्षमत्वम् । सख्याश्च तत्पक्षपातित्वं स्वसखीमान-
हानिसामग्रहत्वं चेत्यादीनि वस्तुन्यनेकानुमानैः साध्यानीति गौरवम् ।
व्यञ्जनावादिनस्त्वैक्यैव व्यञ्जनयेति लाघवात्सैव श्रेयसीति ।

अधामिधामूला व्यञ्जना दृश्यते—

अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।

संयोगाच्चैरवाच्यार्थधीकृद्वापृतिरजनम् ॥ १४ ॥

आद्यशब्दाद्वियोगादयः ।

तदुक्तम्—

‘सयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्याप्यस्य सन्निधिः ॥

सीति व्यङ्ग्यस्य नार्थोपेक्षा । पूर्वं ‘ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः’ इत्यत्र । न चानुमान-
मिति । यत्रैरस्मिन्नेव वानेय उतरद्वयद्रव्योऽर्था व्यज्यन्ते, तत्र तावतामनुमानाना क-
ल्पने प्रत्यगौरवापत्तिर्धोर्भाव चैतर्थाः । मनस्तचेति । मानवर्त्तौ श्रीराधा प्रति कृष्णपक्ष-
पातिनी सख्याद । अत्र पादनसरा इत्युक्तेस्तदितराङ्गाना वाससावृत्तिर्व्यज्यते मुद्रितने-
त्रस्य चेति । अन्यथा प्रणामाय चरणोपान्तगते कृष्णे तद्दीर्घा सा न सहते तस्मादुत्था-
यान्यत्र मजेदिति बोध्यम् । प्रतिनिम्बित मिथ्यन्तीत्यनेन विनयसात्वाद्ग्रन्थे गनस्यापि
कृष्णस्य मानमहादिना पादस्पर्शाक्षमत्व ध्वन्यते । अभिधामूलेति । अनेकार्थ-
स्यानेकामिधानशक्तेः । वाचकत्वमभिधा । नियन्त्रिते नियमिते एभ्यस्तरमाप्रमरणावृ-
यूढता नीते सति । तदुक्तमिति । संयोगः प्रसिद्धयोगः । विप्रयोगः प्रसिद्धसं-
न्यधिरह, विभागरूपो गुणो वा । साहचर्यं सहनरता । विरोधिता पाद्यपावनस्त,
‘सहानवदृश्यम् च ॥ अर्थः पदमनन्तसाध्यम् । प्रकरणं यन्मन्त्रोत्पुद्बिस्तम् । लिङ्गं

सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यक्तिः स्वरः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥'

इति । संनिधिरैकार्थ्यम् । औचित्यं योग्यता । व्यक्तिः पुंनपुंसकादिः । अनवच्छेदे संशये ।

क्रमेणोदाहरणानि—

‘सकौस्तुभो भ्राति विधुः शेते विधुरकौस्तुभः ।’ अत्र कौस्तुभसंयोगवियोगाभ्यां विष्णौ विधुशब्दस्याभिधा नियम्यते ।

‘रामलक्ष्मणयोः कीर्तिः’ इति साहचर्येण रामशब्दस्य दाशरथौ ।

‘कर्णार्जुनकृतो रणः’ इति विरोधितयार्जुनशब्दस्य गाण्डीविनि ।

‘स्थाणुः कृष्णागुणामोदी’ इति गुणामोदरूपार्थस्य वृक्षखण्डेऽसंभवात्तेन स्थाणुशब्दस्य शिवे ।

‘देवो जानाति मे मनः’ इति प्रकरणाद्वैवशब्दस्य युष्मदर्थे ।

‘राधिकां बाधते नाथ कुपितो मकरध्वजः ।’ इति कोपलिङ्गेन मकरध्वजशब्दस्य कामे ।

‘कृष्णोऽयं मुनिवर्योऽस्ति’ इति मुनिवर्यशब्दस्य निध्यात्कृष्णशब्दस्य शीव्यासे ।

‘प्रमत्तो मधुना पिकः’ इति मदविधानसामर्थ्यान्मधुशब्दस्य वसन्ते ।

‘प्रमत्ता मधुना रामा’ इति तद्विधानयोग्यत्वान्माध्वीके च ।

सयोगाम्यसम्बन्धेन परपञ्चव्यावृत्तौ धर्मः । शब्दस्याव्यभिचरितस्य । सनिधिः सामानाधिकरण्यात् । इदमेवैकार्थ्यमिति वृत्तिकृता व्याख्यातम् । सामानमेकमधिकरणमर्थ इति तौल्यात् । सामर्थ्यं तत्त्वरणनियमः । देशकालौ वह्निशेपी । स्वर उदात्तादिः । विष्णोऽपि । कौस्तुभसंयोगस्य विष्णोवेव प्रसिद्धेनेकार्थस्यापि विधुशब्दस्य तस्मिन्नेकाभिधा नियम्यते । अन्यविधुपदार्थे तत्संयोगाभावात् । वियोगस्तादृशसम्बन्धमावः । तेनापि तदेव सा नियम्यते । अभावस्य प्रतियोगिपूर्वकत्वान् । गाण्डीविनीति बाध्यबाधकतायाम् । सहानवस्थाने तु ‘छायातवौ’ इति बोध्यम् । छायाशब्दोऽत्रातपाभावे । कुपितो मकरध्वज इति । मकराकारध्वजसमुदाभ्यां व्यावृत्तेन समवायसम्बन्धवता कोपेन मकरध्वजशब्दस्याभिधा कामे नियम्यते । पिकमदं वसन्तः करोति, रामामदं तु मधिवति तयोदाहृतम् ।

‘चन्द्रो व्योम्नि चकास्यसौ’ इति देशविशेषाच्चन्द्रशब्दस्य शशिनि ।
 ‘चित्रभानुर्विमात्येणः’ इति चित्रभानुशब्दस्य दिने रवौ, निशि त्वग्नौ ।
 ‘मित्रो मित्रं च दीप्यते’ इति पुंनपुंसकरूपया व्यक्त्या मित्रशब्दस्य
 सूर्ये सुहृदि च ।

स्वरस्तु वेद एवार्थविशेषप्रतीतिकृत्, न तु काव्ये । आदिपदादमिन-
 यादि । यथा—

‘एतावत्कुचयुग्मेयमेतावन्नेत्रपङ्कजा ।

पङ्कजाक्ष भवत्वद्य तव वक्षस्यलंकृतिः ॥’

एवं संयोगाद्यैरनेकार्थशब्दस्य वाचकत्वे नियमितेऽपि वाच्यभिन्नार्थधी-
 हेतुर्वापारः । साभिधामूला व्यञ्जनैव ।

उदाहरणम्—

‘अखिलरसानृतमूर्तिः प्रस्रमररुचिरुद्भूतारकापालिः ।

कलितश्चामाललितो राधाप्रेयान्विधुर्जयति ॥’

अत्र प्रकरणात्कृष्णो वाच्यश्चन्द्रस्तु व्यङ्ग्यस्तयोरुपमानोपमेयभावश्च ।

शशिमीति । न तु फर्षदादी । दिने रवावित्पादि । दिनरात्र्योर्वहिसूर्ययोर्दोह्य-
 योगात् । अभिनयः साक्षादिवार्याकारादिप्रदर्शिता हस्तादिष्वेष्टा । तेनापि परिमाण-
 विशेषाच्छिमेऽर्थे शब्दानामभिधानं नियम्यते । आदिशब्दादपदेशः । अतिदुर्लभायां फ-
 र्वाधिहोपकिशोर्यां संसक्तचेतसा श्रीगोविन्देन तद्वास्तवे मुदुरभ्यर्षिता प्राधिल्यगता
 द्वितीयापि साधितार्या पुरोऽभिनयेन तां दर्शयन्ती कृष्णमाह—एतावदिति । अत्र कुचार्दीनां
 पङ्कजकोरकायाकारता हस्तचेष्टया बोध्यते । एवं संयोगादीनुदाहृत्य प्रकृतां कारिकां
 व्याचष्टे—एवमिति । वाच्यभिन्नो योऽर्थस्तद्विद्वज्जनको यो व्यापारो वृत्तिः । अस्ति-
 लेखि । विधुः कृष्णो, जयति । अखिलः, गङ्गासदृशः, सर्वे रस्य यश्च तद्वत्प्रमममृतं पर-
 भागन्द एव मूर्तिस्तनुर्वस्य । प्रस्रमराभिः प्रसरणशीलामि रुचिभिः कान्तिमी कृत्वा व-
 र्णीकृता तारका पालिश्च नायिका येन सः । कलितो स्वसाकृता दयमा ललितो न
 नायिका येन सः । राधायां वृषभानुपुष्पां प्रेयानतिशयेन प्रीतिकृता । ‘इगुपपरासीकिरः
 कः’ इति कर्तादि करमरणात् । पक्षे विपुषन्त्रः । अस्तिलोऽक्षणे रस भास्वादो यय
 तादृशं यदमृतं मुधा तन्मयी मूर्तिर्मण्डलं यस्य सः । प्रस्रमराभि रुचिभिः कृत्वा वृत्ता ता-
 रकाणां पालि प्रेयि येन सः । कलितं स्वीकृतं दयामाया रावेर्लङ्घितं विश्रुतो येन नः ।
 राधायां विश्रुतानामन्यां तारकायामपिकप्रीतिकृता । अत्र श्रीकृष्णस्यैव वक्तुमुदितस्य-

एवं व्यञ्जनां निरूप्य तदाश्रयमाह—

तद्युक्तो व्यञ्जकः शब्दः

तया व्यञ्जनया युक्तः शब्दो व्यञ्जक उच्यते ।

यत्सोऽर्थान्तरयुक्ततया ।

अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तत्र सहकारितया मतः ॥ १५ ॥

यस्मादर्थान्तराश्रयः सन् शब्दो व्यञ्जकस्तस्मादर्थोऽपि सहकारितया तत्र
तथा । शब्दस्य तत्र प्रबला शक्तिरिति व्यञ्जनायास्तन्मूलतया भणितिः ॥

इति भरतसूत्रवृत्ती साहित्यकौमुद्यां शब्दनिर्णयो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

तृतीयः परिच्छेदः ।

एवं शब्दो व्यञ्जनां निरूप्यार्थी तां वक्तुमुपक्रमते—

अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषामर्थव्यञ्जकतोच्यते ।

तेषां वाचकादीनां वाच्यादयोऽर्थाः पूर्वमुक्तास्तद्व्यञ्जकता च । इदानीं
सा कीदृशीत्युच्यते ।

वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसंनिधेः ॥ १ ॥

प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषाम् ।

योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा ॥ २ ॥

तत्रात् स एव वाच्याः, चन्द्रस्तु व्यङ्ग्यस्तयोरुपमानोपमेयभावश्च । अत्र केचित्—रूप-
स्यायं विषयः परिवृत्त्यसहविध्यादिशब्दोपादानात्, न तु व्यञ्जनस्थेत्याहुः । मैत्रम् । रहस्या-
बोधविजृम्भितत्वात् । इदमत्र रहस्यम्—नानार्थेषु वशानेकत्र तात्पर्यग्राहकं प्रकरणादि,
युगपदवतरति नावतरति वा स श्लेषः । यत्र क्रमेण तत्रावृत्तिः । यत्र रेकत्रैवावतरति
तत्र व्यञ्जनमिति सुद्वेवोदाहृतम् । एवमिति । तदाश्रयं व्यञ्जकं शब्दम् । ननु कस्यले-
ऽर्थस्याव्यञ्जकत्वे कथं शब्दार्थरूपस्य काव्यस्य ध्वनिस्त्वं भवेदित्यत आह—यत्स इति ।
तया व्यञ्जको मत इत्यर्थः । तन्मूलतया शब्दमूलतया भणितिर्यपदेशः ॥ इति एष्णान-
ग्निन्यां साहित्यकौमुदीटीकायां द्वितीयः परिच्छेदः ॥

एवमिति । तां व्यञ्जनाम् । अर्था इति । पुरेति । 'वाच्यादयस्तदार्थाः स्युः'
इत्यत्र । अर्थव्यञ्जकता च 'सर्वेषां प्रायशः' इत्यत्र । अप सा त्रीदणित्युच्यते—वक्तु-
बोद्धव्येति । बोद्धव्यः प्रतिपादनीयो जनः । अन्तर्भावितमिजयोऽयम् । अतो वाच्येन
नाभेदः । शोकभीत्यादिभिः कष्टानिभेदः काहुः । 'काकुः श्रियो विकारो यः शोकः'

‘करकिसलयलीलाम्बुजनिमीलनोन्मीलनातिकुतुकिन्या ।

दक्षिणमसि मुरारेः पिघीयते मुच्यते च सिन्धुजया ॥’

अत्र-हरेर्दक्षिणं नेत्रं सूर्यात्मकमिति प्रसिद्धिवैशिष्ट्यात् ।

शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो व्यनक्तयर्थान्तरं यतः ।

अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिता ॥ ३ ॥

यस्माच्छब्दबोधे एवार्थोऽर्थान्तरं व्यञ्जयत्यतः शब्दस्यापि तत्रोपका-
रिता, किं त्वर्थस्य तत्र प्राधान्यादार्थो व्यञ्जनेति भणितिः ॥

इति भरतसूत्रद्वयौ साहित्यकौमुद्यामर्थनिर्णयो नाम तृतीयः परिच्छेदः ।

चतुर्थः परिच्छेदः ।

अथ दोषगुणालंकारान्परत्र बह्यन्पूर्वं तदाश्रयभूतान्काव्यभेदान्प्र-
ख्यति—

अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्बुनौ ।

अर्थान्तरे संक्रमितयत्नन्तं वा तिरस्कृतम् ॥ १ ॥

उत्तमकाव्यरूपो ध्वनिर्द्विभेदः—लक्षणामूलोऽभिधामूलश्चेति । तयोराद्यं
विभजति—अविवक्षितेति । लक्षणामूलत्वादविवक्षितं वाधितं वाच्यं यत्र तस्मि-
न्नविवक्षितवाच्याख्ये ध्वनौ वाच्यं द्वेधा । उपादानं लक्षणायां सत्यामनुपयो-
गादर्थान्तरे परिणतम् । लक्षणलक्षणायां त्वत्यन्तानुपपत्तेरत्यन्ततिरस्कृतं च ।

अत्रासारवर्षित्वरूपकालवैशिष्ट्यात् सबक्तृवैशिष्ट्यात् तत्सम्पत्तेः । करोति । लक्ष्मी-
सख्यौ मिथो वदन्ति । सिन्धुजया लक्ष्म्या । यद्यप्येकस्मिन्मुदाहरणे भेदान्तराण्यपि सन्ति
तथापि निःसंदेहत्वप्रतिपत्तये पृथक्पृथक्मुदाहरणमिति बोध्यम् । नन्वर्थमानस्य व्य-
ञ्जकत्वे शब्दार्थरूपस्य काव्यस्य व्यञ्जकत्वमसिद्धमित्यत आह—शब्दप्रमाणेति ॥ इति
कृष्णानन्दिन्यां साहित्यकौमुदीटीकायां तृतीयः परिच्छेदः ॥

धमिणि काव्ये सामर्थ्येन निरूपिते तद्धर्माणं दोषगुणालंकाराणां हेतोषादेयता शास्ते
जनया । यथा—धुतिकटुत्वं दोषः शृङ्गारादिरसध्वनौ हेयः । रीतिरदिरसध्वनौ प्रियभेदे
चादेय एव । माधुर्यादिर्गुणः शृङ्गारादिरसध्वनावनुपादेयः । रीतिरदिरसध्वनावनुपादेय एव ।
यमश्लिष्टादिरसध्वनौ रसाधिध्वनावनुपादेयश्चित्रभेदे त्वादेय एवेत्येतदर्थं काव्यभेदान्परि-
च्छेदप्रयेण निरूपयति—अथेत्यादिना । अविवक्षितेति । वाच्यो आत्मारविर्भाणां
धर्मी । उत्तमेति । ‘इष्टमुत्तममर्थमिच्छामि’ इत्यत्र शब्दित इत्यर्थः । तयोराद्यमिति ।

क्रमेणोदाहरणे—

‘ब्रुवे त्वामहमत्रास्ति संहतिर्विदुषामतः ।

कीर्तयन्हरिमात्मीयां धियं धृत्वा स्तिर्ति कुरु ॥’

अत्र वचनादेर्मुख्यार्थस्यानुयोगादुपदेशादिरूपेऽर्थान्तरे परिणतिः ।

आदरग्राहत्वादि फलम् ।

‘स्मेरां भङ्गीत्रयपरिचितां साचिविस्तीर्णदृष्टिं

वंशीन्यस्ताभरकिसलयामुज्ज्वलां चन्द्रकेण ।

गोविन्दारूपां हरितनुमितः केशितीर्थोपकण्ठे

मा प्रेक्षिष्ठास्तव यदि मूले बन्धुसङ्गेऽस्ति रङ्गः ॥’

अत्र बन्धुसङ्गे रङ्गश्चेन्मा प्रेक्षिष्ठा इति वाच्योऽर्थः, तं विहाय तामैव प्रेक्षस्वेति वैपरीत्यभाक् । प्रेक्षणात्यावश्यकत्वं फलम् ।

द्वितीयं विभजति—

विवक्षितं चान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु सः ।

अभिधामूलत्वाद्वाच्यं यत्र विवक्षितमबाधितमन्यपरं व्यङ्ग्योपसर्जनी-

सूचीकटाहन्यायप्राप्तेरिति भावंः । ब्रुवे त्वामिति । शिष्य गुरुराह । अत्रेति । ब्रुव इत्यनुपयुक्तार्थम् अनुपादानेऽपि वचनक्रियाप्रतीतिः । अत उपदेशत्वं लक्ष्यं तत्र वाच्यार्थः सं-
क्रमितः । आदरग्राहत्वं फलम् । एवं त्वामहमितिपदे अप्यनुपयुक्तार्थः । संशोध्यतथैव
गुप्पमर्धस्य वचनकर्मत्वावगमात् । ब्रुवे इत्युत्तमपुरुषेणैवास्मिदर्धस्य तत्कर्तृत्वावगमात् ।
अतस्ताभ्यां लक्ष्ययोरुपदेशासत्त्वयोस्तद्वाच्यौ संक्रमितौ । अवश्यवाच्यहिताहितत्वमनु-
द्बधपत्रचरत्वं च फलम् । संहतिरिति मिथः सार्पक्षत्वं लक्ष्यम् । तद्वाच्यस्तत्र संक्र-
मितः आशु विपक्षद्वयफलम् । सर्वप्राप्त्येकपक्षत्वं च फलम् । कीर्तयन्हरिमिति स्थापनं
नित्यगुणविप्रद्वैत्वं च लक्ष्यं तद्वाच्यौ तत्र संक्रमितौ सर्वोत्तमत्वं सर्वोपास्यत्वं च
फलम् । ‘आर्त्तापापा’ एव धियाः ‘उर्ध्वार्त्तापापदुपयुक्तपौनः’ जेत्येव दत्तमस्तर्धार्थे जेत्येव
द्वाच्यं संक्रमितम् । फलं त्वदुत्पक्षोद्भावनमिति संक्षेपः । वृन्दावने गोविन्दं वीक्ष्य म-
धुरां मज्जता केनचित्पथि मिलितः कृध्दिदुपदिश्यते—स्मेरामिति । स्मेरानन्दस्य तनु-
विशेषणत्वात् सर्वावयवावच्छेदेन स्मितं बोध्यते । परमदमनीयत्वं व्यहपम् । अत्र
तादृशविशेषणवैशिष्ट्येन वीर्त्यमानायास्तनोर्वाक्ष्णनिषेधका मा प्रेक्षिष्ठा इत्यादयः । तच्चाः
स्वार्थान्वयमलभमानाः स्वार्थविपरीतार्थं लक्षयन्ति । स च वृत्तां तुयैव योजितः । तं,

भूतं च स विवक्षितान्यपरवाच्यो नाम ध्वनिः । इह वाच्योऽर्थः स्वं रूपं
प्रत्याययन्नेव व्यङ्ग्यस्य प्रकाशकः, दीप इव घटस्य ।

स च द्विभेद इत्याह—

कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः परः ॥ २ ॥

अलक्ष्येति । न खलु विभावादयो रसः, किं तु रसस्वरमिव्यज्यत इ-
त्यस्मि यद्यपि क्रमस्तथापि स न लक्ष्यते, लाघवात् । युगपत्पञ्चपञ्चशत-
वेधवत् ।

रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः ।

भिन्नो रसाद्यलंकारादलंकार्यतया स्थितः ॥ ३ ॥

आदिशब्दादुदयसंघिशवलत्वानि । स चालंकार्यतया स्थितो रसादि-
रलंकाररूपात्तस्माद्भिन्नोऽसंलक्ष्यक्रमः । अयमर्थः—अलंकार्योऽलंकारश्चेति
रसादिद्वेधा । यत्र नित्तविश्रान्तिधामत्वादङ्गी तत्रालंकार्यः । स च रस-
निरूपणे दर्शयिष्यते । यत्र वाक्यार्थो मुख्यो रसादिरङ्गत्वादमुख्यस्तत्र
त्वलंकारो रसवदादिः । स च गुणीभूतव्यङ्ग्यचनिरूपणे दर्शयिष्यत इति ।

तत्र रसस्वरूपमाह—

कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च ।

रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाद्यकाव्ययोः ॥ ४ ॥

विभावा अनुभावास्तत्कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।

व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावः स्मृतो रसः ॥ ५ ॥

लोके रत्यादेः स्थायिनो यानि ललनोद्यानप्रभृतीनि कारणादीनि तानि

यदि काव्यादौ निवध्यन्ते तदा तत्तच्छब्दवाच्यतां हित्वा विभावनादिव्या-

पारवत्त्वादलौकिकविभावादिशब्दवाच्यानि भवन्ति । स च स्थायी साधा-

रङ्गम् । ता तनुम् । द्वितीयमभिधामूलध्वनिम् । स चेति । कोऽपीति । एक इ-

त्यर्थः । लाघवात् शब्दात् । रसभावेति । रसश्च भावश्च तयो रसभावयोराभासी

श्च भावशान्तिश्च ता आदयो यस्य स व्यङ्ग्योऽक्रमः । अलक्ष्यक्रम इत्यर्थः । मध्यमपद-

लोपी समासः । रसादिरङ्गत्वादिति । 'प्रधानेऽन्वय वाक्यार्थे यथाहं तु रसादयः ।

काव्ये तस्मिन्लंकारो रसादिरिति मे मतिः ॥' इति हि स्वीकृतम् । तत्र रसस्वरूप-

मिति । व्यक्त इति । व्यक्तित्वेनेति कर्णिकः । ता च विनोदणम् । तथा च व्यक्ति-

रण्येन प्रतीतैस्तरिभिव्यञ्जितः सम्यानां वासनात्मना संस्थितस्तेनैव सर्वहृत्संवादी चर्वणैकप्राणो विभावादिपरामर्शवधिजीवितो बहिरन्तश्च परिस्फुरन्सर्वाङ्गमिवालिङ्गानन्दसिन्धुमिवावगाहयन् विगलितवेद्यान्तरोऽलौकिकचमत्कारकारी शृङ्गारादिको रसः स्मर्यते ।

एवमन्यत्राप्युक्तं मुनिना—

‘विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः’ इति ।

अस्यार्थः—विभावयत्युत्पादयति रत्यादिमिति विभावो निमित्तकारणम् । स चालम्बनोद्दीपनभेदाद्वेधा ।

यदुक्तमाग्नेये—

‘विभाव्यते हि रत्यादिर्यत्र येन विभाव्यते ।

विभावो नाम स द्वेधालम्बनोद्दीपनात्मकः ॥’ इति ।

आद्योऽपि द्वेधा—विषयाश्रयभेदात् । यमुद्दिश्य रत्यादिः प्रवर्तते सोऽस्य विषयः । आश्रयस्तु तदाधारः । यत्तु तमुद्दीपयति तद्वनाश्रविद्युल्लभृत्युद्दीपनम् । अनु पश्चाद्भावो यस्य सोऽनुभावः कार्यगु ।

स च द्वेधा—स्तम्भादिः स्मितकटाक्षादिश्चेति ।

तदुक्तम्—

‘ते स्तम्भस्वेदरोमाश्चाः स्वरभङ्गोऽप्य वेपथुः ।

धैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्विकाः स्मृताः ॥

स्मितं गीतं कटाक्षश्च भुजक्षेपश्च हुङ्कतिः ।

तनुमोदनजृम्भादिश्चानुभावः प्रकीर्त्यते ॥’ इति । ?

विशेषेणाभिमुख्येन स्थायिनं प्रति चरतीति व्यभिचारी । संचारयति

विशिष्टः स्थायी रस इत्यर्थः । एवमस्याः कार्यत्वोक्तिः संगच्छते । तेनैव साधारण्येनैव स्मर्यते वहिपुराणादी परमपिचरणैः तदनुसारिभिरपरैश्च निबन्धकृद्भिः । एवमिति । अन्यत्र ग्रन्थान्तरे । मुनिना भरतेनैव । विभावयतीति । उत्पादयति वासनात्मना संस्थितान् रत्यादीनां स्वादादुरयोग्यता नयतीत्यर्थः । भाव उत्पत्तिः । स च द्वेधेति । स्तम्भादयः स्वतः प्रवर्तन्त इति सात्विकाः । स्मितादयो बुद्धिपूर्वका उत्तरान्त इत्यनुभावाः कथ्यन्ते कैश्चित् । स्वतो धीपूर्वकत्वं चेति धर्मेभेदाद्भिभेदः । श्रीमता मुनीन्द्रेण तु भावबोधकत्वरूपधर्मेत्यादुमयेऽप्यनुभावाः संमता इति ज्ञेयम् । विशेषे-

भावस्य गतिमिति संचारी चैव रत्यादेः सहायभूतो निर्वेदादिः । एषां सं-
योगात्स्थायिनि संबन्धाद्रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिर्ज्ञप्तिः पुष्टिश्च क्रमादिति ।

स च रसो नानुकार्यादौ—लौकिकत्वात्पारिमित्याद्भयादिसद्भावाच्च ।
न चानुकर्त्रादौ—जीविकार्थमनुकृत्यादौ प्रवृत्तेः । किं तु सम्भेद्वेव सवा-
सनेषु—तत्तद्विबन्धनचातुरीभिस्तत्रालौकिकत्वप्राप्तेः ।

किं च—अलौकिकी हि रसस्त्विति । यत्र विभावादयोऽपरिज्ञातवि-
शेषाः साधारण्येन स्फुरन्ति ।

यदुक्तं मुनिना—

‘शक्तिरस्ति विभावादेः कापि साधारणीकृतौ ।

प्रमाता तदभेदेन स्वं यया प्रतिपद्यते ॥’

इति । साधारण्यं च स्वपरसंबन्धनियमानिर्णयः । यस्माज्जृणामप्यविलङ्घ-
नादौ प्रवृत्तिः सम्मानां वपातङ्काद्यनुदयश्च ।

यदुक्तम्—

‘स रत्यादिर्विभावाद्यैरेकीभावमयोऽपि सन् ।

ज्ञप्ततत्तद्विशेषश्च तत्तदुद्भेदतो भवेत् ॥’ इति ।

। गेति । संबन्धादिति । विभावोत्पत्त्योत्पादकभावरूपात् । अनुभावेन रस्यगमक-
भावरूपात् । व्यभिचारिणा प्रेक्ष्योपक्रमारूपाच्चेत्यर्थः । ‘रसस्य निष्पत्तिरत्यतिरभि-
व्यक्तिः पुष्टिश्च’ इति मट्टलोद्भटः । ‘स्थायिनी विभावादिभिः सह व्याप्यत्रकमावात्
‘संबन्धात् । विभावादीनां मित्यः संपर्करूपाद्वा रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिः’ इत्यभिनव-
युतः । स चेति । अनुकार्योऽभिनेयः । आदिनाभिधेयश्च नलादिः । लौकिकत्वात्
प्राकृतत्वात् । पारिमित्यात् परिच्छेदात् । भवं च यद्युक्तं कालहृतं च ।
/ अनुकर्ताभिनेता । आदिशब्दादभिधाता च । अनुकृतिरभिनेयः । आदिशब्दादभि-
धानं च । तत्तादिति काव्यनिबद्धचातुरीमहिम्ना विभावादावलौकिकत्वादिसुरणादि-
त्यर्थः । किंचेति । अपरिज्ञातो विशेषो दमयन्ती—रंशार्थेणम् । स्फुरन्ति कामिनी-
द्वादिसामान्येनेत्यर्थः । स्वपरेति । स्वाभ्यनुभावादीनां संबन्धविशेषानवच्छेदः । तेन
ममैव, न ममैवेति, परस्य न, परस्य चैवसाधारण्यं विहाय सर्वसाधारण्येन रसादिमा-
वादाः प्रतीयन्ते । यस्मादिति । साधारण्यादित्यर्थः । न रंशमिति । तथापि
साधारण्ये सुस्थितिः । तत्तदुद्भेदतस्तेषां विभावादीनामुद्भावात् । यथा च मूलनिदा-

ननु रत्यादीनां चित्तावस्थाविशेषत्वाद्विभावादिसंभिन्नानां तेषां कथमानन्दात्मकरसरूपतेति चेत्, उच्यते । आत्मैवानन्दांशे विभावादिभिर्भावरणस्तद्व्यञ्जितरत्याद्यवच्छिन्नस्तत्संनिभश्च रसस्तस्मान्न काप्यनुपपत्तिरिति लोके । यत्र तु भगवद्रतिरेव विभावादिसंभिन्ना रसस्तत्र रतेर्ह्यादीनीसंविद्वृत्तिभूतत्वात्तदालम्बनादीनां च ज्ञानसुखात्मकत्वात् । हासादीनामपि रत्यनुगृहीतत्वात्तथाभूतरसरूपता सुसिद्धैव ॥ लौकिकत्वादिहेतुविरहादिहानुकार्यादिष्वपि रसः । अपि च विभावादः किञ्चिन्मात्रस्य यत्र स्थितिस्तत्रान्यसमाक्षेपात्पूर्तिः । लक्ष्याण्युद्धानि ।

अथ तद्विशेषानाह—

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।

वीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥ ६ ॥

तत्र संभोगो विप्रलम्भश्चेति शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ । तत्रानुरक्तयोर्यूनोरन्योन्यालिङ्गनादिहेतुभूता रतिर्विभावादिसंयोगात्संभोगः । स च मिथो वीक्षाश्लेषाधरचुम्बाद्यनन्तभेदत्वादपरिच्छेद्य इत्येक एव गण्यते ।

न्तेन सहाविरोधः । नन्विति । संभिन्नानां मिलितानाम् । अयमाशयः—‘चित्तस्याहंकार्यत्वाद्विकारभूतो रत्यादिः स्याद्यी नानन्दात्मा, तद्विभावभूतो ललनावनाप्रप्रभृतिरपि पञ्चभूतामिव । तथा च—सर्वे जडमेवेति नानन्दरूपतारसस्य इति । अत्र समाधिः—उच्यते इति । ज्ञानानन्दरूपो ह्यात्माविद्यया संवृतस्तत्स्थानन्दांशे या संवृतिः सा स्वभावनाप्रचलैर्विभावैर्विमज्जते तद्याञ्जितया स्वरत्या संवलित आनन्दः प्रसरतीति रसस्यानन्दरूपतेति भावः । यत्र त्विति । भगवद्रतिरूपा भक्तिरानन्दात्मा । ‘आनन्दश्च न विज्ञानमयः सच्चिदानन्दैकस्ते मयि योगे विद्यते’ इति धृतः । तद्विमान्भूतानां च स्वप्रकाशचिदानन्दरूपत्वम् । ‘तमेकं गोविन्दं सच्चिदानन्दविग्रहम् । श्रीः पराकृतिः प्रोक्ता चेतना विष्णुसंभया । सत्त्वं तत्त्व परत्वं च तत्त्वत्रयमहं किल ॥ त्रितत्त्वस्त्रिणी सापि राधिका ॥ मम वल्लभा । पञ्चयोजनमेवास्ति वन मे देहरूपकम् ॥’ इत्यादिभ्युतिस्मृतिभ्यः । ऊहानीति । ‘त्वन्मुखं यदि मुग्धाक्षि मुद्रिता शशिनः कया । त्वमेव यदि रम्भोव शोच्यमम्भोरहं बहु ॥’ अत्र नाधिकारूपो विभावो वर्णितः । अनुभावसंचारिणोस्त्वाक्षेमात्सुखमप्रीकात्स्न्यम् ।

यथा—

‘धृते पाणिद्वन्द्वे श्रुति शणितं रत्नवलये-

हृते नीविग्रन्यौ मुखरितममन्दं रसनया ।

प्रियायाः स्थानन्दप्रतिहतधियः किं त्वपघ्नो

घनोत्तृष्णं कृष्णं प्रतिसमतनोत्तर्जनमिव ॥’

अत्र मिथो रतिः स्थायी । कृष्णः प्रिया च मिथस्तदालम्बनः । उद्दी-
पनं मियोलावण्यादि विजनस्थानादि च । अनुभावो हस्तग्रहादिः । व्य-
भिचारी श्रमजाड्यादिः ।

यथा वा—

‘दोर्म्यां संयमितः पयोधरभरेणापीडितः पाणिजै-

राविद्धो दशनैः क्षताधरपुटः श्रोणीतटेनाहतः ।

हस्तेनानमितः कचेऽधरसुधापानेन संमोहितः

कान्तः कामपि तृप्तिभाषतदहो कामस्य वामा गतिः ॥’

यूनोरयुक्तयोर्युक्तयोर्वा रतिरमीष्टालिङ्गनाथलभाप्रकृष्टा विभावा-
दियोगाद्विप्रलम्भः । स च पूर्वरागमानप्रवासप्रेमवैचित्र्यभेदाच्चतुर्विधः ।
संगमात्पूर्वं दर्शनादिजा रतिः पूर्वरागः ।

यथा—

‘इन्दीवरोदरसहोदरमेदुरश्री-

र्वासो द्रवत्कनकवृन्दनिभं दधानः ।

आमुक्तमौक्तिकमनोहरहारवशाः

कोऽयं युवा जगदनङ्गमयं करोति ॥’

नायकेनारब्धं संमोहमुदाहरति—धृत इति । प्रिययो रजनीरुत्तमिदं सखीं प्रति स-
स्याह—शणितं मुखरितमिति च भावे निष्ठा । अपघ्नोऽहम् । अयं नायकयारब्धं तमाह—
दोर्म्यामिति । उल्लितायाः सख्यः प्रेष्टव्योपेष्टो जातिकारग्राहिदित्वा मियः कय-
यन्ति । कान्तः श्रीहरिः । निमावनाविशेषोक्तिर्वालङ्कारः । अपान्तरन्यासश्चेत्यनुभा-
वात्तुमाहकभावः । यूनोरिति । प्रकृष्टा प्रकृष्य प्राप्ता । रतिर्वेशा—कान्तारिण्या का-
न्ताविशया च । तत्रापी दर्शयति—इन्दीवरेति । निगतां थीरापाह । आमुक्तानि
प्रथितानि मीत्तिवानि । तैर्मनोहरो हारो यत्र तथाभूतं यक्षो यस्य सः । अनङ्गमयं

यथा वा—

‘कनकाद्रिनिकेतकेतकी कलिता कल्पकलेवरद्युतिः ।

हृदि सा मुदिरालिमेदुरे चपला मां किमलं करिष्यति ॥’

एकत्र सतोरनुक्तयोरपि यूनोरभीष्टालिङ्गनादिविरोधी भावो विभावा-
दियोगान्मानः ।

स चेर्प्याप्रणयहेतुको द्वेषा । तत्र प्रेयसा विपक्षादेर्वैशिष्ट्ये पूर्णः ।

यथा—

‘राधामोहनमन्दिरादुपगतश्चन्द्रावलीमूचिवा-

न्राधे, क्षेममिहेति तस्य वचनं श्रुत्वाह चन्द्रावली ।

कंस, क्षेममये विमुग्धहृदये कंसः क दृष्टस्त्वया ।

राधा केति विलज्जितो नतमुखः स्मेरो हरिः पातु वः ॥’

प्रस्तु प्रेमस्याभाव्यात् । यदुक्तम्—

‘नदीनां च वधूनां च भुजङ्गानां च सर्वदा ।

प्रेम्णामपि गतिर्वक्त्रा कारणं तत्र नेप्यते ॥’ इति ।

यथा—

‘अहमिह विचिनोमि त्वद्विरैव प्रसूनं

कथय कथमकाण्डे चण्डि वाचंयमासि ।

द्विदितमुपधिनालं राधिके, शाधि केन

प्रियसखि, कुसुमेन श्रोत्रमुत्तंसयानि ॥’

सङ्गविच्युतिः प्रवासः ।

अनङ्गाविष्टम् । जगत् तद्वर्तितरुणीः । अथ द्वितीयं दर्शयति—कनकेति । कृष्णोक्तिः ।
केतक्याः कनकाद्रिप्रभवत्वेन सुषुगौरिमलामः । तां विना मम रूपवीवनसंपत्तिरपार्यवेति
भावः । एकत्रेति । एकस्मिन्स्थान इत्यर्थः । वैशिष्ट्ये उत्कर्षे । श्रीकृष्णचन्द्रावली-
रुक्तिप्रत्युत्ती पितृवमङ्गलोऽनुवदति—राधेति । राधाया यन्मोहनमन्दिरं तस्मादि-
त्यर्थः । अत एव सर्वत्र राधामयतावमासः । राधे इति चन्द्रावलीं प्रति संबोधनम् ।
कसेति तु कृष्णं प्रति । मञ्जुनाम्ना यथाहं त्वया संबोधिता, तथा त्वच्छनुनाम्ना ज्ञ
मया संबोध्यसे इति भावः । अहमिति । श्रीकृष्णोक्तिः । उपधिना कपटेन । शाधि
अनुक्षिप्य । सङ्गविच्युतिरिति । तथेति । निर्मितनक्षितिः ख्येति न्योपचारदि-

तज्जत्वाद्विप्रलम्भोऽपि तथोच्यते । स च किञ्चिद्दूरमुद्गमनात् द्वेधा ।
तत्राद्यो यथा—

‘धन्याः स्म मूढमतयोऽपि हरिण्य एता
या नन्दनन्दनमुपात्तविचित्रवेपम् ।
आकर्ण्य वेणुरणितं सहकृष्णसाराः
पूजां दधुर्विरचितां प्रणयावलोकैः ॥’

यथा वा—

‘मधुरया गिरा वल्गुवाक्यया बुभमनोज्ञया पुष्करेक्षणा ।
विधिकरीरिमा वीर गुह्यतीरधरशीघ्रनाप्याययस्व नः ॥’
द्वितीयस्तु भाष्यो भवन्भूतश्चेति त्रिधा । क्रमेणोदाहरणानि—
‘एष क्षत्ता व्रजनरपतेराज्ञया गोकुलेऽस्मि-
न्वाले प्रातर्नगरगतये घोषणामातनोति ।
दुष्टं भूयः स्फुरति च वडादीक्षणं दक्षिणं मे
तेन स्वान्तं स्फुटति चटुलं हन्त भाष्यं न जाने ॥’
‘अहो विधातस्तव न कचिद्दयासंयोज्य मैत्र्या प्रणयेन देहिनः ।
तांश्चाकृतार्थान्वियुनद्धचपार्थकं विचेष्टितं तेऽर्भकचेष्टितं यथा ॥’
‘ताः किं निशाः सरस्ति वासु तदा प्रियाभि-
वृन्दावने कुमुदकुन्दशशाङ्करम्ये ।
रेमे कणचरणनूपुरासगोष्ठ्या-
मस्माभिरिडितमनोज्ञकथः कदाचित् ॥’

वार्थः । धन्या इति । गोप्यो मिथ आहुः । या हरिण्यो वेणुरणितगाकर्ण्यं मन्दनन्दनं
प्रति पूजां दधुः । मधुरयेति । कृष्णेऽन्तर्हिते गोप्यत्वं समवेता गायन्ति । रे वीर,
आप्याययस्व तताः क्रूर । एष क्षत्तेति । गुरोर्मेयुराप्रत्यार्तं संभावयन्ती काचिद्दय-
स्यामाह । भाष्यं भविष्यवृत्तम् । मधुरा गच्छति कृष्णे गोप्यो विधातारमाप्नोति—
अहो इति । मैत्र्या हिताचरणेन । प्रणयेन प्रेम्णा । अकृतार्थानप्राप्तमोगान् । वि-
युनद्धि वियुक्तान्करोमि । तस्मात् तावत्तत्र इया । मूर्तेषु त्वमिनाहुरपार्थकमिति ।
ताः किमिति । मायुरमुद्वह प्रति गोपीना प्रथः । कुमुदैः कुन्दैः शशाङ्गेन च रम्ये
वृन्दावने, कणन्ति चरणनूपुरानि यत्र तथाभूतायां रासगोष्ठ्याम् । अस्माभिः प्रियाभिरि-

प्रियसानिध्येऽपि रागस्वाभाव्याद्विश्लेषधियार्तिः प्रेमवैचित्यम् ।

यथा—

‘कुररि विलपसि त्वं वीतनिद्रा न शेषे
स्वपिति जगति रात्र्यामीश्वरो गुप्तबोधः ।
वयमिव सखि कच्चिद्भादनिभिन्नचेता
नलिननयनहासोदारलीलेक्षितेन ॥’

विप्रलम्भोऽयमानन्दात्मैव ह्लादिनीसवित् वृत्तिभूतरतिमयत्वात् । तथापि
दुःखादिशब्देनोल्लेखस्तस्य लवणार्द्रकमक्षणादिव दुःसहत्वात्, न तु प्र-
तिकूलवेद्यत्वादिति ।

एष शृङ्गारो वारणादियोगे प्रकृष्यति ।

यदुक्तं मुनिना—

‘बहु वार्यते यतः खलु यत्र प्रच्छन्नकामुकत्वं च ।
या च मिथो दुर्लभता सा परमा मन्मथस्य रतिः ॥’ इति ।

रुद्रेण च—

‘वामता दुर्लभत्वं च स्त्रीणां यां च निवारणा ।
तदेव पञ्चबाणस्य भन्ये परममायुधम् ॥’ इति ।

श्रिता स्तुता मनोऽंश कमनीया कथा यस्य स । तदा यासु निशासु रमे ताः कदाचि-
त्कृष्ण किं नु स्मरति न वेति । प्रियेति । विश्लेषधिया विच्छेदभ्रान्त्या । प्रेमवै-
चित्यवत्य पदमहिध्य कुररी वीक्ष्य वदन्ति—कुररीति । हे कुररि, ईश्वरो द्वारकानाथो
भगवान्स्वपिति, त्वं ॥ तन्निद्रामपनयन्ती विलपसि न शेषे न स्वपिवि । तदनुचितमि-
त्यर्थः । अथ वा तत्रापि न बोध इत्याशयेनाहुः । नलिननयनस्य तस्य हासेन सहित
यदुदारलीलेक्षिते तेन कदाचिद्भाद निविद्धचेतास्त्वमसि । विप्रलम्भ शृङ्गारपुष्टिकृदेव,
न तु शृङ्गारसत्त्वं तस्थेति चेत्त्रिदाह । तान्निराकुर्वनाह—विप्रलम्भोऽयमिति । दुः-
खादिशब्देनेति । गोप्य कृष्णे वन याते इत्यादौ निन्यर्तुं खेन वासरानित्यादि । आ-
दिपदादुष्णक्षीरतत्तेषु स्वादनं प्राणम् । एष इति । वारणमत्र परोक्षालम्बनकत्वादि-
त्येते, स्वोदात्तलम्बनकत्वेऽपि क्षमिष्ठारताचिव तत्तमवैदित्यन्ये । एवमेव समतियुगल
व्याचक्षते—यदुक्तमिति । ग्रन्थान्तर इति शेषः । मुनिना भरतेन । बह्विति ।
यतो रतेर्हतो । यत्र रत्नां सत्या या च रतिमिथोऽलभतामयी । रुद्रेण तदाप्येताचा-

अय हास्यः—

‘यास्याम्यस्य न भीषणस्य सविधं जीर्णस्य शीर्णाकृते-

मर्तिर्नैष्यति मां पिषाय कपटदाधारिकायामसौ । १

इत्थुक्त्वा चकिताक्षमद्भुतशिशुबुद्धीसर्माणे हरौ

हास्यं तस्य निरुन्धतोऽप्यतितरां व्यक्तं तदासीन्मुनेः ॥’

करुणः—

‘तं नामभोगपरिवीतमदृष्टचेष्ट-

मालोक्य तत्प्रियसखाः पशुपा भृशार्ताः ।

कृष्णेऽर्पितात्मसुहृदर्थकलत्रकामा

दुःखाभिशोकभयमूढधियो निपेतुः ॥’

रौद्रः—

‘हरौ श्रुतिशिरःशिखाभणिमरीचिनीराजित-

स्फुरच्चरणपङ्कजेऽप्यवमर्ति व्यनक्तयत्र यः ।

अयं क्षिपति पाण्डवः शगनदण्डघोरं हठा-

त्रिरस्य मुकुटोपरि स्फुटमुदीर्य सख्यं पदम् ॥’

वीरः—

‘गुणं कर्णाकृष्टं करकिसलयं तूणशिखरे

घनुश्चकीभूतं निपतदिषुवृन्दं तत इतः ।

रिपून्भूमौ सुप्तान्कलयति समं देवनिकरे

जरासंघस्याजौ जयति भुजवीर्यं मुरभिदः ॥’

येन । यास्यामीति । गर्भं वीर्यस्य कृष्णो यमोदामाह । सर्वज्ञोऽप्यज्ञचेष्टत इति हास्य-
व्यक्तिः । तमिति । परीक्षितं प्रति मुक्ताक्तिः । नागः कालियः । स प्रियो ऐषां ते
तत्प्रियाः । ते च ते सखायथेति । तस्य प्रियसखा इति वा । पशुपास्तेभ्यः परे गोपाः ।
हृषाविति । भगवन्निन्दकं चैयमुदीर्य सहदेवोक्तिः । व्यनक्ति व्यञ्जनवापि प्रका-
शयति । अयं सहदेवः । नाम्नो यमः । निर्वृत्त्यग्रम् । सख्यं कामम् । गुणमिति ।
‘मुकुः परीक्षितं प्रति मगधेन्द्रपुदं वर्णयति । समं युवपत् । आर्जो सङ्ग्रामे । मुक्तायो-

युद्धदानदयाधर्मपूर्वकत्वाद्दीरश्चतुर्विधः । सर्वत्रोत्साहः स्थायी । लक्ष्याण्यूह्यानि ।

भयानकः—

‘दंष्ट्राकोटिकठोरकूटकटुना ब्रह्माण्डभाण्डस्थितं
सर्वं चर्वयसीव हन्त वदनेनोद्दीर्णपूर्णत्विपा ।
जिह्वाग्रेण समग्रमुग्रमहसा खेलिह्यसे रोदसी
व्रत्तं मामिह पाहि पाहि भगवन्पार्थोऽप्यपार्थोऽभवम् ॥’

बीभत्सः—

‘घ्राणोद्धूर्णकपूतिगन्धविकटे कीटाकुले देहली-
स्तस्तव्याधितयूथगूथघटनानिर्धूतनेत्रायुपि ।
कारानामनि हन्त मागधयमेनामी वयं नारके
क्षिप्तास्ते स्मृतिमाकलय्य नरकध्वंसित्रिह प्राणिमः ॥’

अद्भुतः—

‘चित्रं धैतैतदेकेन वपुषा युगपत्पृथक् ।
गृहेषु व्यष्टसाहस्रं स्त्रिय एक उदावहत् ॥’

गितालंकारः । उह्यानीति । रसामृतसिन्धुप्रभृताविति बोध्यम् । दंष्ट्रेति । श्रीकृष्णं प्रति विश्वरूपवीक्षणव्रतस्त्यार्जुनस्योक्तिः । दंष्ट्राणां कोटयः कोटिसंख्या दंष्ट्रास्तासां कठोराणि यानि कूटानि अप्राणि तैः कटुना तीव्रेण । रोदसी आवाभूमी । घ्राणेति । जरासधनिषद्दानां राज्ञा कृष्णं प्रति निवेदनपत्रम् । देहल्यास्तताः पतिता ये व्याधिता रोगिणस्तेषां यूथस्य गूथघटनाभिः शकृत्संयोगोर्निर्धूतं नेत्रायुषं तथाभूते कारानामनि । नारके निःक्षिप्ता वयं मत्ततः स्मृतिमाकलय्य प्राणिमः । हे नरकध्वंसिन् । चित्रमिति । नारदविस्मयोक्तिः । एकेन वपुषा, न तु कायव्यूहप्रकाशेन । युगपत्, न ॥ समयमेवेन । पृथक्, न तु वपुर्दध्यैः । अत्र केचिदाचक्षते—‘ननु वियोगादिषु स्थायिता रसता, प्रतीयते च । करुणबीभत्समयानक्रेषु नानन्दात्मकत्वाभावात्तत्ता समस्ति । आलम्बनप्राप्त्याशार्समवात् । अहवस्फुर्त्या हयालम्बनस्यास्फुरणान् । भयेनावरणात् । मैवम् । अनिष्टाशङ्कात्मकदुःखमयेऽपि करुणे स्वतः परमानन्दरूपया रत्या गर्गादिसर्वजना-मयविश्वस्तिजनिताशया च लोकोत्तरचमत्कारविभावस्फूर्तिप्राप्तेः परमानन्दरूपतां स्यात् । बीभत्से तादृश्या रत्या हवस्फूर्तिमुपमयं तादृशविभावस्फूर्तिकारिण्या सर्वज्ञोक्त्या च । भयानकेऽपि तादृशरत्या प्राप्त्याशया च तादृशविभावस्फूर्तिप्राप्तेः सा स्यात्’

एषां स्थायिभावानाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ ७ ॥

क्रमादिति बोध्यम् । सामान्यलक्षणं तूक्तम्—

‘अविरुद्धान्विरुद्धान्श्च भावान्यो वशतां नयन् ।

सुराजिव विराजेत स स्थायीभाव उच्यते ॥’ इति ।

अनुभावेषु सात्विका यथा—

‘स्त्रिन्ना मद्गदभाषिणी पुलकितास्तच्चास्फुरद्वेपथुः

साक्षुम्लानरुचिर्यदय जलदालोकेऽभवद्भ्रामिनी ।

तन्मन्यं स्फुटमिन्द्रनीलमहसः कस्यापि लीलानिधे-

र्वृन्दारण्यविलासिनो द्युतिभरैरेषा पराभूयत ॥’

अथ व्यभिचारिणः—

निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथाभ्यामदश्रमाः ।

इति । एषामिति । शङ्कापादीनामष्टानाम् । तत्र चित्तानुकूलेऽर्थे चित्तप्रवणता रतिः । सा च मनोनुकूलस्य कान्तत्वे शङ्कारस्थापीति बोध्यम् । ‘विह्वलाकृतियारदेष्वाविभिधित्तविकाराशो ह्रासः । इष्टविशेषादिना चित्तह्रसातिशयः शोकः । प्रातिपक्षत्वादिना चित्तज्वलनं क्रोधः । श्लाघ्यफले युद्धादी स्वेवसी सत्वरं च चित्तार्तफिदत्साहः । घोरवीक्षापराधादिना चित्तातिचापल्यं भयम् । भङ्गयानुमत्ताभित्तमुदगं जुगुप्सा । बलीकिकयीक्षादिना चित्तविस्मृतिर्विस्मयः । क्रमादिति । शङ्कारादिरसक्रमेणैवार्थः । उक्तमिति । धीरुपचरणीति शेषः । अविरुद्धान् हासादीन् । विरुद्धान् शोकादीन् । स भावः स्थायीत्यन्वयः । स्थिरेति । पराभूयतेष्टि प्रलयोऽनुसंधेयः । तेमाश्लेषायापुतिः । अथ व्यभिचारिण इति । मुनिनैषामुदेशः कृतः । एक्षणं तु तदनुपाधिभिरन्यैः कृतमस्ति । तद्यथा—तत्त्वज्ञानापदीप्यादिनिर्वेदः स्थायमाननम् । दैन्यचिन्ताश्रुतिथासर्वेवर्णोच्छ्वसितादिरुत् ॥ स्यावासमनस्तापश्रुतिपासादिर्मेमना । ग्लानिनिष्प्राणनारुण्यकारशोक्ताहनादिरुत् ॥ परार्कशोभनोपार्थः शङ्कानर्पस्य निन्तनम् । वैवर्ण्यरुण्यैरुत्थवाशालोकास्य शोभन् ॥ परोत्पन्नं क्षमासूपा मर्षाजं न्यमर्ग्यजा । मोघावमानप्रमेदोदोषोदोषेहितादिरुत् ॥ ममोहानन्दममेदः स्तलरहस्यो गतिः । मधुपानादिजो ज्ञेयो मन्दो विविधभावहरत् ॥ योः श्रमोऽश्रयस्तादेः ग्रामनिश-

आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥ ८ ॥

ग्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।

गर्वो विपाद औत्सुक्यं निद्रापसार एव च ॥ ९ ॥

सुप्तं विवोधो मर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता ।

मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥ १० ॥

भ्रमादिकृत् । आलस्यं सति सामर्थ्ये थमत्वाद्यादिसंभवा ॥ क्रिया विमुखता तत्र जु-
म्मा तन्त्रादयो मताः । दीर्घसादेरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिकृत् ॥ ध्यान चिन्ता हि-
तानातिरनिष्टासेध कीर्त्यते । अत्र वैवर्ण्यभूदेखश्वासाधोमुखतादयः ॥ मोहो हन्मूढता
हर्षविपादभयजात्र हि । शून्येन्द्रियत्वभूपातभ्रमणादर्शनादयः ॥ १० शोधः पूर्वानुभूतस्य
स्मृतिः सदृशवीक्षया । भवेदत्र शिरःकम्पभ्रंसमुलसनादिकम् ॥ धृतिः स्यात्पूर्णता-
ज्ञानदुःखभावोत्तमासिभिः । अप्राप्तातीतनष्टार्थानभिसंशोचनादिकृत् ॥ पूर्णता चित्ता-
चाक्षल्यमित्यर्थः । दुराचारादिना पाठ्यं ग्रीड्यधोमुखतादिकृत् । मात्सर्यद्वेपरागादे-
श्चापलं त्वनवस्थितिः ॥ तत्र मत्संनपादध्यस्वच्छन्दाचरणादयः । मनःप्रसादो ला-
भादेर्हर्षोऽश्रुपुलकादिकृत् ॥ आवेगः प्रियवीक्षादेश्चित्तसंग्रम उच्यते । तत्र विस्मरण
स्तम्भः स्वेदः कम्पः स्खलद्रतिः ॥ जाड्यमप्रतिपत्तिः स्यादिष्टानिष्टेक्षणविभिः । अत्रा-
निमित्तता तूष्णीमावविस्मरणादयः ॥ गर्वोऽभिजनलावण्यधनैर्धर्यादिभिर्मदः । अवशास-
विलासाद्दर्शनाविनयादिकृत् ॥ प्रारब्धकार्यासिद्धादेर्विपादः सत्त्वसंक्षयः । निश्वासो-
च्छ्वासहृत्तापसहायान्वेषणादिकृत् ॥ कालाक्षमत्वमौत्सुक्यमिष्टेक्षासिष्टहाविभिः ।
तत्रोच्छ्वाससत्तराश्वासहृतापस्वेदविभ्रमाः ॥ चेतःसमीलनं निद्रा क्लमभ्रममदादिभिः ।
तत्र जुम्माद्गमद्गमिमीलनोच्छ्वासनादयः ॥ दुःखोत्पधातुवैषम्यामुद्भूतक्षितविप्लवः ।
अपस्मारोऽथ भूपातफेनद्युत्यादयो मताः ॥ सुप्तं निद्रासुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ।
इन्द्रियोपरतिश्वासनेत्रसमीलनादिकृत् ॥ विवोधो मोहनिद्रादिविध्वंसाचेतनागमः ।
जुम्माद्गमद्गमनयनमीलनाद्वाक्त्रोक्तकृत् ॥ अधिक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिवेशिता । तत्र
स्वेदशिरःकम्पनेत्ररागाद्गविक्रियाः ॥ भयगौरवत्वजावैधिरियागोपनं यत् । अय-
हित्थं तदत्रात्म्यमाशानाकेनादयः ॥ ११ इष्टेऽपराधशैर्मुख्यकार्येभ्यस्तमुग्रता ॥ १२ नभ-
रोदशिरःकम्पतर्जनोत्ताहनादयः । शास्त्रादेः सम्यगालोकादर्थनिर्धारणं मतिः ॥ अत्र
पतंभ्यकरणं संशयच्छेदनादयः । दोषोदेकवियोगावैर्यापयो ये ज्वरादयः ॥ इह तरपमत्रो-
मानो व्याधिरित्यभिधीयते । अत्र स्तम्भः क्षयाद्वत्वं श्वासात्तापाक्रममादयः ॥ उत्कण्ठा-
हर्षोत्तादेरन्मादधित्तसंग्रमः । अस्थानहासरदितमीनप्रलम्बनादिकृत् ॥ जीवस्थो-
द्गमनारम्भो मरणं कथ्यते पुंशः । समोद्गमनग्लानिगात्रनिक्षेपणादिकृत् ॥ निर्धातवि-

त्रासश्चैव पितृकथं विज्ञेया व्यभिचारिणः ।

त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः ॥ ?? ॥

एष्वात्मन्ययोग्यतामननं निर्वेदः । चित्तसंभ्रम आवेगः । कालयापना-
क्षमत्वमौत्सुक्यम् । दुःखोत्पधातुवैषम्यादुत्थाचित्तविलुप्तिरपस्मारः । सुप्तं
स्यमः । आकारगुप्तिरवहित्यम् । चण्डत्वमुग्रता । अर्थनिर्धारो मतिः । ह-
ञ्जान्तिरुन्मादः । स्पष्टमन्यत् । लक्ष्याप्युद्धानि । इह निर्वेदस्यामद्रमाय-
स्यापि प्रागुपादानात्तस्य शान्तस्यायित्वं विहितम् ।

तमेवाह—

निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः ।

यथा—

‘वयो जीर्णं ह। चिकृ तदपि न हि जीर्णो मदभरः

श्रुतं चर्मद्वेग्मस्तदपि न हि रागः श्लथ इव ।

रदाः शीर्णाः शीर्णस्तदपि न हि मोहः कथमयं

जनः कंसारातेश्वरणकमलाय स्पृहयतु ॥’

अत्र निर्वेदः स्थायी, संसारदुःखमालम्बनस्य, पुण्यतीर्थाद्युद्दीपनम्,
भोगानासक्तिरनुभावः, मत्यादिः संचारी ।

ननु दास्यसख्यवात्सल्यास्त्रयो रसाः परे सन्त्यनुभूयन्ते च त-
ज्ज्ञैस्ततः कथमत्र नवैवेति चेत्, सत्यम् । तथापि नात्र ते निरूप्यन्ते ।
‘नवैव रसाः, परे तु भावाः’ इति स्वतन्त्रेच्छेन मुनिना परिभाषणात् ।

शुद्धाकारैस्त्रासोऽज्ञोत्कम्पितादयः । तर्को विचारः सदेहान्द्रक्षिरोऽहुलितर्कः ॥
अस्पृष्टार्थानि कतिचित्पदानि व्याचष्टे—एष्विति । इहेति । पश्चाद्विद्वत्सत्वेऽपि प्राह-
निर्देशः प्राधान्यगोचय । तेन शान्तस्थायी स इति मरतः । श्रीज्यासस्तु शमस्तत्स्थायी-
त्याह । स च निस्तरङ्गमुत्तमयीशविषया चित्तशक्तिवम् । ‘शमो मधिष्ठतामुदेः’ इत्युक्तेः ।
तमेवेति । निर्वेदस्थायिमेव । यय इति । निर्विण्णस्य निज प्रति बोधनम् । रदाः
वन्ताः । तत्तृहायामहमयोग्य इत्यर्थः । शमस्थायिरुत्सवेण रसामृतं द्रष्टव्यः ।
नन्विति ! मुनिना भवेन । श्रीज्यासेन तु द्वादशापि ते दर्शिताः ‘महानादशनिः

अयं भावमाह—

रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः ॥ १२ ॥

भावः प्रोक्तः । अञ्जितः प्रधानीभूतः ।

तत्र देवविषया यथा—

‘दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो नरके वा नरकान्तक प्रकामम् ।

अवधीरितशारदारविन्दौ चरणौ ते मरणेऽपि चिन्तयामि ॥’

यथा वा—

‘बीजं मुक्तितरोरनर्थपटलीनिस्तारकं तारकं

धाम प्रेमसस्य वाञ्छितधुरासंपारकं पारकम् ।

एतद्यत्र निवासिनामुदयते चिच्छक्तिवृत्तिद्वयं .

मश्नातु व्यसनानि माथुरपुरी सा वः श्रियं च क्रियात् ॥’

ननु भगवतः परदेवतात्वात्तद्वृत्तिः सर्वत्र भावः स्यात् । मैवम् । तस्मा-
देव तस्य भावकचित्तानुसारित्वात् । यदाह स्वयमेव—

‘ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।’ इति ।

अत एव रसात्मकत्वं तस्य श्रूयते ‘रसो वै सः’ इति ।

आदिशब्दानुनिगुरुनृपपुत्रादिविषया ।

यथा—

‘जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ।

यस्यास्यकमलगलितं वाञ्छयममृतं जगत्पिबति ॥’

इत्यादी । रतिरिति । तथा चार्थे अञ्जितो व्यक्ति नीतः प्रधानीभूत इति भावः ।
द्विर्वीरिति । सर्वत्र भगवतः पादस्मृतौ कथितकृत्तः प्रार्थयते । अवधीरितं निर-
स्कृतम् । बीजमिति । वयिन्माथुरतत्त्वज्ञो विप्रः स्वयम्भमानानाशिषाभिगन्दति ।
तारकः धीराममन्त्रः । पारकमष्टादशार्णो गोपाटमन्त्रः । व्यसनानि द्विद्वर्षन्तानि
धियं प्रेमसपत्तिम् । नन्विति । सर्वत्र कान्तालम्पनतावामधीनार्थः । तस्मात्परदेवता-
त्वादेव यदाहेति । ‘येषामहं प्रिय आत्मा सुखं सत्त्वा सुखं सुहृदो देवमिष्टम्’ इति
कपिलस्य । अत एवेति । श्रूयते तैत्तिरीयोपनिषदि । वे प्रजिह्वा । स भगवानेव रस-
स्तत्स्वरूपः तत्तिविशिष्टात्तस्माद्वृत्ति तदाधया दीनामनतिरेकात् । ‘रसो रसाय लब्धवानन्दी
भवति’ इति धृतिशेषः । लब्धवानुभूय । अयं भावः । जयतीति पदं हरिपरादी

श्रीव्यासो हि मुनिर्गुरुश्च वैशम्पायनस्य । एवमन्यदूहम् ।
व्यभिचारी यथा—

‘स्विद्यन्मुखं चलद्वेणीस्तनमण्डलकुण्डलम् ।

सराभि चरितं तस्या मन्मथस्यापि मोहनम् ॥’

अत्र स्मृतेरुद्रेकः ।

तदाभासा अनौचित्यप्रवर्तिता ।

तयो रसमावयोः । अनौचित्यं च स्थायिविभावानुभावादिवैरूप्यमेव ।
तज्जानेकपुरुषनिष्ठा अनुभयनिष्ठा मुनिगुरुपत्नीगता चेदस्ति तदा स्थायि-
वैरूप्यम् ।

उदाहरणम्—

‘गन्धर्वं कुर्वाणमवेक्ष्य लोलामग्रे धरण्यां सखि कामपालम् ।

आकर्णयन्ती च मुकुन्दवेणुं भिन्नाद्य साध्वि सरतो द्विधासि ॥’

अत्र बले कृष्णे चैकस्या रसिर्वर्णिता ।

‘मन्दस्मितं प्रकृतिसिद्धमपि न्युदस्तं

संगोपितश्च सहजोऽपि दृशोस्तरङ्गः ।

धूमायिते द्विजवधूमदनार्तिवद्वा-

बहाय कापि गतिरङ्कुरितामयासीत् ॥’

अत्र द्विजस्त्रीणामेव रतिर्न तु कृष्णस्य ।

वैदग्ध्यौज्ज्वल्यतौल्याभावो विभाववैरूप्यम् ।

तच्च लतापशुविपमवयः कुलादिषु बोध्यम् ।

दृष्टम् । तन्म्रेणोमयोदाहृतिरियमित्वाद्—मुनिर्गुरुश्चेति । ‘स्विद्यदिति । कृष्णः सुर-
लमाह । उद्रेकः प्राधान्यम् । वचस्पत्र ‘न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसमजितः ।
परस्परकृता सिद्धिरनयो रसमावयोः ॥’ इत्युक्तदिशा परमविश्रान्तिस्थानेन रसो सर्व-
व्यभिचारी वर्तते, तथापि करग्रहप्रवृत्तसामर्थ्य इव प्राधान्यमसौ मजत इति बोध्यम् ।
तदाभासा रसाभासा मानमासाद्य । बलदेवं कृष्णं च धीक्ष्य विह्वलो काचिद्रन्ध्रवीं प्रति
काचिद्विक्रमरी परिदसति—गन्धर्वीति । कामपालं बलदेवम् । मन्दस्मितमिति ।
धीकृष्णो मधुमहलं शिवं प्रदर्शयन्नाह । न्युदस्तं व्यक्तम् । अदायेत्यप्ययं स्तुतिर्लपः ।
विभावस्यालम्बनरूपस्य वैरूप्यं काचिदन्तःकरणस्य, काचिच्छरीरस्य बोध्यम् । स्थायिनि

समयातिक्रमग्राम्यघाट्यार्घ्यनुभाववैरूप्यम् ।

भावाभासस्तु शत्रुकृता शत्रुस्तुतिर्वाराङ्गनादिलज्जाभुक्ता स्त्री रतिश्चेति ।
लक्ष्याप्युद्धानि ।

भावस्य शान्तिरुदयः संधिः शबलतापि च ।

क्रमेणोदाहरणानि—

‘म्लानासि किं प्रेयसि, मामकीनं हृत्पृच्छ पृच्छामि तदित्पुरोऽस्याः ।

स्पृशन्निदं स्वस्थमिति स कृष्णो ब्रवीति सा नम्रमुखी बभूव ॥’

अत्र विपादशान्तिः ।

‘आलीजनैर्मण्डनकेलिकाले विभूष्यमाणा वृषभानुपुत्री ।

उरोगते नीलमणीन्द्रहारे स्विन्ना संकम्पा पुलकाकुल्यसीत् ॥’

अत्र हर्षोदयः ।

। ‘सुचिरमनुचरीभिः पाठितां कृष्णगाथां

सदसि शुकवधूभिः शृण्वती गीयमानाम् ।

प्रणयसदयमेकं तासु विन्यस्यतीयं

चकितचकितमन्यन्नेत्रमास्ये गुरुणाम् ॥’

अत्रौत्सुक्यप्राप्तयोः संधिः ।

‘पतिरतिकुपितो मनःप्रमत्तं खलनिकरः किल दूषणाभिधायी ।

मुररिपुराणि वेशपेशलोऽसौ भण विमले कमुपायमाश्रयिष्ये ॥’

अत्र भयचपलताशङ्कौत्सुक्यानां मिथः संमर्दरूपं शाबल्यम् ।

मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन ॥ १३ ॥

त्विदमुपचरितम् । खण्डिताद्वीनां प्रिये रोपमावणायाः समयाः, तदन्यथामावोऽतिक्रमः ।

पालककटिकण्डूतिशब्दोपन्यासो ग्राम्यत्वम् । संभोगादेः स्फुटमभ्यर्थनं घाटर्पम् ।

भावप्राप्तासस्त्विति । परोदाप्यमुक्ता चेत्तदतिः शृङ्गारस्थायीत्यङ्गीकृतम् । म्लाना,

सीति । कृष्णतरकान्तयोः प्रथमप्रत्युक्तिरूपं वाक्यम् । मामकीनं हृत्पृच्छेति कान्तायाः

प्रत्युक्तिः । पृच्छामि तदिति प्रथमः । इदं हृत् । आलीजनैरिति । परिणमासीं वृ-

न्दाह । उरोगते सति । सुचिरमिति । वीरा वृन्दां प्रत्याह । तासु शुकवधूषु । एकं

नेत्रं विन्यस्यति । इयं श्यामला । पतिरिति । विमलं प्रति वत्सल्याह । मुख्ये रसे-

ऽपीति । ऐदंपर्यावधारणामाव आपातस्तं प्राप्येत्यर्थः । परिणितं प्राधान्यं तु परमविश्रा-

ते भावशान्त्यादयः । अङ्गित्वं प्राधान्यम् । तच्च तेष्वपातादेव कर-
ग्रहप्रवृत्तराजभृत्यवत् । तदेवमलंकार्यस्य रसादेरसंलक्ष्यक्रमस्य व्यङ्ग्यस्य
निरूपणेनालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिर्दर्शितः ।

अथ लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमो ध्वनिर्विमज्ज्य दृश्यते—

अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः ।

शब्दार्थोभयशक्त्युत्पत्तिश्चिधा स कथितो ध्वनिः ॥ १४ ॥

प्रतिध्वनितुल्यस्य संलक्ष्यपौर्वापर्यस्य व्यङ्ग्यस्य स्थितिर्यत्र स ध्वनि-
चिधा शब्दशक्त्युत्पत्त्योऽर्थशक्त्युत्पत्त्यो द्विशक्त्युत्पत्त्येति । इह व्यङ्ग्यस्य श-
ब्दादिशक्त्युत्पत्त्येन त्रैविध्याद्यङ्गकस्यापि लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमाख्यस्य ध्वने-
स्तेन त्रैविध्यं बोध्यम् ।

तेष्वप्यमाह—

अलंकारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यप्रावभासते ।

प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ॥ १५ ॥

नित्यस्थाने मुख्ये रसे एव, यथा राशीति बोध्यम् । करः पाणी राजांशो वा । तद्वेष-
मिति । विवक्षितान्यपरवाच्याख्यस्य ध्वनेर्दो भेदौ पूर्वं प्रतिशर्तौ 'कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः'
इत्यादिना, तयोरादिभो भेदो लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिरेतावेता ग्रन्थेन निरूपित इत्यर्थः ।
अत्रैतद्वैधेयम् । रसाधिनः सात्त्विका व्यभिचारिणश्च भावशब्देनोच्यन्ते, रसभावद्वयो
रसशब्देनेति । तदुक्तम्—'भावयन्ति रसान्यस्मात्स्वाधिसंचारिताद्विकाः । नानाभिनयस-
'बद्धान्भावस्तस्मादमी मताः ॥ रसभावतदाभासा भावशान्त्यादयश्च ये । सर्वे ते रसमाग-
त्वाद्रसशब्देन कीर्तिताः ॥' इति । किंच हासादयः क्वचित्कव्यविचारिणश्च स्युः । यदुक्तम्—
'शृङ्गारवीरयोर्दासो वीरे क्रोधस्त्वया मतः । शान्ते जुगुप्सा कविता व्यभिचारितया पुनः ॥'
इत्यादि । अशान्तिमभेदं लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमं निरूपयति—अथेति । अनुस्वानामेति ।
घण्टादी हन्यमाने मुख्यशब्दानन्तरं यथाक्षोदीवानपरोऽनुध्वनिनामाशब्दोऽभ्युदयति, तद्व-
द्यत्र संलक्ष्यक्रमो व्यङ्ग्यपरित्यगति स ध्वनिः काव्यभेदः प्रतिध्वनीति फलितार्थपरम् ।
विग्रहः पुनः प्रथमान्तेनेति बोध्यं तथैव स्मरणात् । शब्दार्थयोर्मयं चेति द्वन्द्वः । तयो
शक्तिभ्य उत्तिष्ठत्युद्भवतीति सः, तेन च शब्दशक्तिमूलाध्वनिरूपव्यङ्ग्योऽर्थशक्तिमूला-
नुध्वनिरूपव्यङ्ग्य उभयशक्तिमूलाध्वनिरूपव्यङ्ग्येति लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमो ध्वनित्रिवेदनर्थः ।
शब्दशक्तिमूलत्वं सत्त्वेतदेव । यत्र तेनेव शब्देन तदर्थप्रतीतिर्विभु र्थावांतरप्रयोगेणापि
एतद्वेपरीतं तर्थाशक्तिमूलत्वं न पुनरभिप्राया तत्प्रतीतिरिति । एतेन यथाभिप्राया

वस्त्ववेत्यनलंकारं वस्तुमात्रम् ।

क्रमेणोदाहरणानि—

‘सोऽयं वसन्तसमयः समियाय यस्मि-

न्पूर्णं तमीश्वरमुपोदनवानुरागम् ।

गूढग्रहा रुचिरया सह राघयासौ

रङ्गाय संगमयिता निशि पौर्णमासी ॥’

अत्र प्राकरणीकश्रीकृष्णवर्णनेऽप्राकरणीकचन्द्रवर्णनमसंबद्धं मा भू-
दिति तयोश्चन्द्रकृष्णयोरुपमानोपमेयभावः कल्प्यते । तेनात्रोपमालंकारो
व्यङ्ग्यः । अलंकार्यस्याप्यलंकारता ब्राह्मणश्रमणन्यायात् । एवमन्ये च ।

‘अध्वानं ब्रज धूर्तं मावृणु पुरः पश्याम्बरान्ते दृशं

निक्षिप्योरुपयोधरोक्षतिमिमां नष्टेन्दुलेखाश्रियम् ।

नन्या कञ्जलिकोज्ज्वला तनुरियं रागेण वल्गुश्रिया

यावन्न स्तिमिता सती कुटिलं मे वैवर्ण्यमापद्यते ॥’

॥ नियमन तत्रैव भेदो द्रष्टव्यः । तन्मियमवे तु नामिधामूलत्वं किंतु व्यञ्जनामूलत्वमे-
वाखिलरसामृतेसादिवद्भवेदिति यत्केनचिदुक्तम्, तन्मादेयम् । अखिलेत्यादेरप्येतद्भेदत्वेने-
ष्टत्वात् । इतरथा तस्य सर्वभेदवर्हिर्भावापत्तेः । तेनेति । शब्दादिश्रमण्युत्पत्त्येवैत्यर्थः ॥
सोऽयमिति । सूत्रधारो नाटकवर्णनीयमर्थं मारिषं प्रति सूचयन्नाह । समियाय समागतः ।
पूर्णमीश्वर स्वयं भगवन्तं कृष्णं तं प्रसिद्धम् । पक्षे—तमीश्वर चन्द्रम् । अनुराग आ-
सक्तिः, रक्तिमा च । ग्रह आग्रहः, गुरुशुक्रादिव । राधा वार्यमानवी, ताराविशेषश्च । र-
ङ्गाय नाट्यस्थलाय सुखाय च । पौर्णमासी सांदीपनिप्रसूतिविशेषश्च । नन्वलनारस्य-
व्यङ्ग्यत्वेऽलंकारता स्यात्तत्कथमुपमालंकार इति तत्राह—अलंकार्यस्यापीति ।
ब्राह्मणयेत् धमणः संन्यासी भवति, तदापि तस्य ब्राह्मण्यं न हीयते यथा तद्वदित्यर्थः ।
अध्वानमिति । प्रथरा काचित् प्रेयसी कृष्णमाह । अध्वानं पन्थानम् । मा आवृणु
किंतु वृत्र इतोऽग्रतरः । पक्षे—अध्वानं निःस्वनं यथा सात्तया मा आवृणु रन्धि । हे मज-
धूर्तेति । तत्प्रयोजनं वेत्त्येवेति भावः । अम्बरं नमः, वस्त्रं च । पयोधरो भेषः, कुचश्च ।
नष्टेति स्पष्टम् । पक्षे—नष्टानेकदिनसमीगामावाहिनया इन्दुलेखा धीरिन्दुसदृशेसा धीनः
साङ्गशोभा यस्या ताम् । नन्या नवीना । रागेण रक्तिम्ना उज्ज्वला तनुः सूक्ष्मा कञ्जलि-
का स्तिमितार्द्रा सती वैवर्ण्यं वैरूप्यम् । पक्षे—नन्या स्तवनीया कञ्जलिकोज्ज्वला
तनुर्मेति । रागेण प्रेम्णा स्तिमिता सन्या सती वैवर्ण्यं सात्त्विकविरूपेण ततश्च तदभि-

अत्र शब्दादेव स्वाभियोगरूपं वस्तु ।

अथ द्वितीयमाह—

अर्थशक्त्युद्भवेऽप्यर्थो व्यञ्जकः संभवी स्वतः ।

प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धो वा कवेस्तेनोम्भितस्य वा ॥ १६ ॥

वस्तु वालंकृतिर्वेति पद्भेदोऽसौ व्यनक्ति यत् ।

वस्त्वलंकारमथवा तेनायं द्वादशात्मकः ॥ १७ ॥

अर्थोऽपि अर्थशक्त्युद्भवे ध्वनौ व्यञ्जकः । स च स्वतः संभवी लोकेऽपि
दृष्टः । तस्मिन्नदृष्टोऽपि कवेः प्रतिभामात्रेण सिद्धः । तेन कविना पूरितस्य
वक्तुर्नायकादेर्वेति त्रिविधोऽसौ प्रत्येकं वस्तुत्वालंकृतित्वाभ्यां द्वैवि-
ध्यात् पद्भेदः सन्नेकैको वस्त्वलंकारौ व्यनकीति तस्य द्वादशविधो
व्यङ्ग्यः तेन हेतुनायमर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिरपि द्वादशविधः ॥

क्रमेणोदाहरणानि—

‘हस्तमुत्क्षिप्य यातोऽसि बलात्कृष्ण किमद्भुतम् ।

हृदयाद्यदि निर्यासि पौरुषं गणयामि ते ॥’

अत्र वस्तुना भक्तानुरक्तो भगवानिति वस्तु .

‘मम क्षमस्वालि निजस्य दोषं कृपाप्रपोषं कुरु देवि भद्रे ।

वक्रालकाः कान्तमुखावरूढाः शोभां तवामी बलयन्तु काञ्चित् ॥’

योगाभिः कृष्णस्वरपयोपरी स्पष्टेन्दुलेखाभिर्यो चक्ररिति बोध्यम् । स्वाभियायनिवेदनं
स्वाभियोगः । अर्थेति । स्वतः संभवी न केवलं कविमपि प्रतिभाप्रदः किन्तु व्य-
वहारगोचरश्च । प्रौढोक्तिः प्रतिभा । उम्भितस्य पूरितस्य । ‘अभि पूर्णे’ इति धातुनूना-
रात् । अर्थोऽपीति । तस्मिन्नेके सिद्धो निपद्भः पूरितस्य विषद्वस्थेति याधत् । असा-
वर्थः पद्भेदः पदप्रकारः । एकैक इति । वीप्सायां द्वित्वम् । ‘एकैकमश्वं पुनो
महापातरुनाशनम्’ इतिवा । एकः एकः सभियर्षः । तेन व्याहृषद्वाराविपत्तेन हेतुना
अयं व्यञ्जकोऽपि ध्वनिद्वादशविधः इति । दुर्घादनं दत्ता हस्तामाच्छिद्य पलायमानं
कृष्णं प्रति पितृमहत्तनामा भक्तो प्रवीति—हस्तमिति । हे कृष्ण, पौरुषं पदम् ।
मम क्षमस्येति । मालिनीं मयां प्रति दरिद्राह । वक्रः कुटिलाः । अत्र यन्तुनेति ।
निपरीतरतमाचरन्त्यास्तवात्कृष्यती कम्पनीयवदवविहीर्णा विकृतापिम्बमंसता भग्न-

अत्र वस्तुनोपमा ।

‘ध्याता मूर्तिः क्षणमप्यच्युतस्य श्रेणी नाम्नां गदिता हेलयापि ।
संसारेऽस्मिन्दुरितं हन्ति पुंसां वातोर्मां पोतमिवाम्भोधिमध्ये ॥’

अत्रोपमया निदिध्यासनादिरूपा भगवद्भक्तिः समूलोन्मूलनलक्षणं क-
ल्मषनाशं सद्यः करोतीति वस्तु ।

‘रङ्गे बाहुविरुग्नादन्तीन्द्रान्मदलेखा ।

लग्नाभून्मुरशत्रौ कस्तूरीरसचर्चा ॥’

अत्र रूपकेणोत्प्रेक्षा । एषु चतुर्षु स्वतः संभवी व्यञ्जकः ।

‘स्पन्दते यदि पदादि तदासां स्पन्दते मधुरिमामृतधारा ।

संगतः पवनजाद्भ्रततीनामङ्गतो मधुकणा इव भूमौ ॥’

अत्र यासां पदादिस्पन्दनमात्रादेयं माधुर्यरसवृष्टिरहो लोकोत्तरत्वं ता-
सामिति वस्तुना रासल्लास्यविधौ वा कीदृशी तद्वृष्टिरिति वस्तु ।

‘क्षपासु शशभृत्कान्त्या प्ररुभ्रशितमिदं जगत् ।

धवलीकुरुते कीर्तिरनिशं तव माधव ॥’

अत्र वस्तुना चन्द्रकिरणापेक्षया कीर्तेरधिककालप्रकाशित्वाद्यतिरेकः ।

‘गाढालिङ्गनदानाय हरौ समुपसर्पति ।

निर्याति हृदयान्मानस्तन्व्याः पीडनभीरिव ॥’

अत्रोत्प्रेक्षया प्रत्यालिङ्गनादि तस्मै तया दत्तमिति वस्तु ।

‘नयनासितपङ्कजन्मप्रजा प्रणयार्द्रं हरिमर्चयन्ति याः ।

अधरासवदानसोत्सवाः प्रणतस्ता व्रजबल्लवीर्भजे ॥’

रपङ्क्तिरिव राजिष्यतीत्युपमा व्यज्यते । ध्यातेति । गदादासस्य कवेर्भक्तिप्रभायोपदे-
शिकोक्तिः । वातोर्मां नामचन्द्रश्च । रङ्ग इति । तस्यैव कवेर्नान्यम् । मदलेखेन
कस्तूरीरसचर्चयति रूपकं तेन च कस्तूरीरसचर्चैव सेतुप्रेक्षा व्यभिक्ता । एवं स्वतःस-
म्भविनोऽप्येस्य चत्वारो भेदाः । प्रज्जनाभिर्नाध्यानेनानुभूय कर्णपूरः कविर्गणयति—स्प-
न्दत इति । पूर्वार्थमुदाहतिः । लोके मधुरिम्या स्पन्दसंभवात् कविर्भौतिकविद्वत्त-
त्स्पन्दः । क्षपास्त्विति । कथित्स्त्विति कृष्ण स्त्वतीति । अनामूर्तयापि कीर्त्या जगतः
शुक्तीभास्त्वस्मिद् एव । गाढेति । शिथिलमानया भीरापया सद्दृष्टेर्निनोदं ध्यानेना-
नुभूय भूषणाभिधानः कविः कवयति । पीडनाद्भीरस्य सः । निर्याति निर्गम्य पट्टा-
यते । अप्राचेष्टेने माने पीडनभीस्तस्मिन्नेव । नयनेति । प्रज्जनाभिर्गोदहस्योपासकः

अत्र रूपकेण बलवीनामर्चकान्तरेभ्यो वैलक्षण्यादतिरेकः । एषु चतुर्षु कविप्रौढोक्तिसिद्धौ व्यञ्जकः ।

‘परिपुष्टे परिपुष्टं क्षीणे क्षीणं समम्भि समम् ।

माहव तीए अङ्गं तुज्झ सिणेहेण घट्टिअं व ॥’

अत्र सायुषा न जीवति, किं तु स्वत्सेहेनैवेति वस्तुना वस्तु ।

‘हृदये न्यधायि मानः प्रियसहचरि सावधानयापि ।

दृष्टे सति मुरशत्रौ स निर्गतः केति नाज्ञापि ॥’

अत्र वस्तुना विनापि प्रार्थनां प्रसज्येति विभावना ।

‘करजरदक्षतनिचयैर्मदीक्षणाभ्यां हरे वितीर्णोऽसि ।

रक्ताम्बरप्रसादः कोपेन पुनर्युतेनैते ॥’

अत्र किमिति नेत्रे कुपिते तथेत्युत्तरालंकारेण कथं नखादिक्षतानि सं-
वृणोपि यावत्तेषां प्रसादपात्रमहं जातेति वस्तु ।

‘युवतीचयपरिपूर्णे तव हृदि मुरहरतयामान्त्या ।

प्रतिदिनमनन्यमनसा तनोस्तनुत्वं तनोरपि क्रियते ॥’

अत्र काव्यलिङ्गेन तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदि सा न वर्तत इति विशेषोक्तिः ।

कावित्कविस्ताः प्रणमन्वर्णयति । अथ नयनशब्देन कटाक्षा लक्ष्यन्ते । तदूया नीलाम्बु-
जमाला लोकेन दृष्टेति तत्सिद्ध रूपकम् । एवं कविप्रौढोक्तिजिह्वार्यस्य चरगतो
भेदा दृष्टिताः । परिपुष्टे इति । द्वी कृष्णमाह—‘परिपुष्टे परिपुष्टं क्षीणे क्षीणं समे
समम् । माधव तस्या अङ्गं तव सेहेन घट्टिअं(वे)मिन् ॥’ अत्राहस्य धेहृषदितत्वं
कविनिषद्द्वीरूपवत्प्रतिभयैव सिद्धं न तु परलोकेऽपि दृश्यम् । अथ व्यतिरेकोऽपि व्य-
ज्यते सेहात्मवत्तेनाहस्य वदक्षणावगमात् । हृदये इति । राधा स्वसलीमाह । अत्रा-
भेदनामूर्तस्य मानस्य कान्तदर्शनेन हृदयाधिगतः । कविनिषदनायिनाम्पत्प्रतिभ-
येन सिद्धः कान्तदर्शनसौभाग्यवत् मानेन सोढुमशयमित्युल्लेखाभ्यां व्यहरोपि पौधम् ।
करजेति । खण्डिता श्रीराधा हरिं प्रत्याह । अथ करजार्क्षितः पदंभी रचनाप्रयमाद-
प्रदानं न समतीति तत्सिद्धमुत्तरं कविनिषदखण्डितारूपवत्प्रतिभयैव निषदम् । युष-
तीति । कृष्ण प्रति द्वीययन्म् । अमान्त्या स्वानमन्भमानया । तनुत्वं क्षीणजान् ।
तनोः क्षीणाया अपि । अथ कान्तार्त्ताज्ञाय तनोस्तनुवद्वितीयेन दृष्टेति त-
त्सिद्ध काव्यलिङ्गं कविनिषद्द्वीरूपवत्प्रतिभयैव निषदम् । ए । कविनिषद्वत्प्रौढो-

एषु चतुर्षु कविकल्पितवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धो व्यञ्जकः, कविनिबद्धस्य वक्तुः कवितोऽप्यनुरागाद्याधिक्यात्तदुक्तिरधिकं चमत्करोतीति गृथक् प्रतिपादिता । एवं द्वादशभेदाः ।

अथ तृतीयमाह—

शब्दार्थोभयभूरेकः

यथा—

‘अशेषसंतापहरो अनुभृतां सदाबलाकामदमेदुरद्युतिः ।

त्विषां चयैर्माधवजीवनप्रदो भावान्भुवं श्यामयते घनो नमः ॥’

अत्र बलाकादिशब्दाः स्वपरिवृत्तिं न सहन्ते, संतापादिशब्दास्त्वर्थपरिवृत्तिम् । अतः शब्दार्थशक्त्या माधवघनयो रूपमात्रव्यङ्ग्या ।

भेदा अष्टादशास्य तत् । .

अस्य ध्वनेः । तथा हि अविवक्षितवाच्यस्य द्वौ भेदौ । विवक्षितान्य-परवाच्यस्य तु षोडश । तत्रासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिरेकः, संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्तु पञ्चदशविध इति ।

ननु रसादीनां बहुभेदत्वात्कथमष्टादशेति, तत्राह—

रसादीनामनन्तत्वाद्भेद एको हि गण्यते ॥ १८ ॥

असंलक्ष्यक्रमत्वं जातिमादाय रसादिरेक एव गण्यते । अन्यथा तद्गण-नमशक्यम्, प्रत्येकं भेदबाहुल्यात् ।

किसिद्धस्यार्थस्य चत्वारो भेदाः । ननु कवेस्तन्निबद्धस्य वक्तुश्च प्रौढोक्तिरेकरूपेरेत्यष्टौ भेदाः सन्तु तत्राह—कविनियद्धस्येति । अथ तृतीयमिति । अत्रोभयशक्तिम्-सिति बोध्यम् । अशेषेति । वैन्दनः कृष्णं स्तुवन्ति । संताप आध्यात्मिकादिर्दिनकरश्च-तय । अपलाकामदा मेदुरा च क्षिप्वा द्युतिर्यस्य । पक्षे बलाकानां परापद्मीनां मरो यनस्तथाभूता मेदुरा द्युतिर्यस्य सः । जीवनं द्युतिर्जलं च । स्वपरिवृत्तिं निजपरिवृत्तिम् । घनसदृशो माधव इति व्यङ्ग्यम् । भेदा इति । भेदाः प्रकाराः । तथा हीति । द्वौ भेदाविति । अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यावित्यर्थः । पञ्चदशविध इति । सम्प्रदायशक्तिभेदविधः । अर्थशक्तिभेदादशविधः । उभयशक्तिभूरेणविध इति । नन्वेति । ध्वनेरष्टादशभेदाः फलमित्यर्थः । परिहरति—तत्राह इति । अनेकेषामेकत्वं निरुद्धं वक्तुमित्यतो व्याचष्टे—असंलक्ष्यक्रमत्वं जातिमादायेति । उग्राणान्तरं

वाक्ये द्व्युत्थः

शब्दार्थशक्त्युत्थो वाक्य एव न पदे ।

पदेऽप्यन्ये

द्व्युत्थं विनान्येऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्याद्याः सप्तदशध्वनयः पदे वाक्ये च
स्युः । व्यञ्जकत्वे पदस्य प्राधान्यात्तन्मूलको ध्वनिव्यपदेशः । यदुक्तम्—

‘एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी ।

पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती ॥’ इति ।

तत्र पदगतानां दिङ्मात्रेणोदाहरणम्—

‘पार्षदाः पार्षदा यस्य लक्ष्मीर्लक्ष्मीः कृपा कृपा ।

अक्षतारोऽवतारश्च स देवः कैर्न सेव्यते ॥’

अत्र द्वितीयपार्षदादिपदानि नित्यसाहित्यनिरपायत्वनिर्हेतुत्वमन्म-
साहित्यरूपेष्वर्थान्तरेषु संक्रान्तानि ।

‘तवानुकम्पा तु तवैव शोभते ममापि दौर्जन्यमहो ममापि हि ।

रतिर्न दीर्घा मम दीर्घमेव ते प्रेम प्रियाहं तव कृष्ण किं ब्रुवे ॥’

अत्रानुकम्पादिपदानि विरहलक्षणयाननुकम्पाद्यर्थानीति पदगतोऽयि-

क्षितवाच्यो द्वेषा ।

‘तत्कैशोरं तच्च वक्रारविन्दं तत्कारुण्यं ते च लीलाकटाक्षाः ।

तत्सौन्दर्यं सा च सान्द्रसिता श्रीः सत्यं सत्यं दुर्लभं दैवतेऽपि ॥’

नास्तीत्याह—अन्यथेति । द्व्युत्थ उभयशक्त्युत्थः । वाक्य एव संभवतीति ॥ ननु
ध्वनिर्नाम काव्यविशेषस्तत्त्वं च पदस्य न संभवतीत्यत्राह—व्यञ्जकत्वे इति । ध्वनि-
कात्वाक्य प्रामाण्यमिति—यदुक्तमिति । भूषणेन नास्तिभूषणादिना सुकवेर्भारती ॥
तत्र पदगतानामिति । वाक्यगतानामुदाहरतिस्तु ‘ब्रुवे त्वाम्’ इत्यादिनां पूर्वं कृतैत्यर्थः ।
शिवादीन्विहाय कृष्णं बहवः सेवन्ते कोऽत्र हेतुर्लक्षितदिशान् कथितमपि कथितस्त्वविदुष-
दिशति—पार्षदा इति । यस्य पार्षदा नित्यतत्सर्वाङ्गिनः । लक्ष्मीरपायदिता, कृपा
निर्हेतुता, अयतारो जन्मवर्जितः, स कैर्न सेव्यते । अपि तु सर्वैरपि सुजेरिति । अत्र एव
देवः सर्वाराध्योऽसौ । अत्र जन्माप्यप्रथमविकृतवर्जनात्तदन्तरजाः पञ्चान्यप्यस्तिता-
दयो वर्जिता पोक्ष्याः । इयमजहत्स्वार्था लक्षणा । तथेति । कृष्ण मानिन्याह । विर-
हलक्षणयाजहत्स्वार्था देवा रक्षित इत्यर्थः । तत्कैशोरमिति । वल्लहान्तरिता ध्वान्तं

अत्र तदादिपदानि कैशोरादीनामनुभवैकगोचरतां व्यञ्जयन्ति । तादृशानां च तेषामगोचरत्वाद्विप्रलम्भः प्रकृप्यतीति रसध्वनिश्च तथा । भावादीनां तद्गतत्वे न काचिच्चमत्कृतिरिति नोदाह्रियते । एवमन्येऽपि लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमा ध्वनयोऽनुसंधेयाः । तदेवं पञ्चत्रिंशद्भेदाः ।

प्रबन्धेऽप्यर्थशक्तिभूः ।

प्रबन्धो वाक्यसमूहस्तत्रार्थशक्त्युत्थो द्वादशविधः । अपिना पदवाक्ययोः । उदाहरणम्—

‘किमत्र विश्राम्यसि कृष्णभोगिनिवासभूमौ वटपादपान्ते ।

प्रयाति तिग्मद्युतिरस्तशैलं भ्रातर्निशाप्यद्य घनान्धकारा ॥

चकास्ति सौधोऽयमुदीक्ष्यमाणो नन्दस्य गोष्ठाधिपतेः पुरस्तात् ।

अभ्यागतान्पाद्यमुखोपचारैर्यस्मिन्सभार्योऽर्चयते स मोदात् ॥’

अत्र बह्वीकृष्णयोर्निशाभिसारिणोर्नानाविधविनोदभूरियं न्यग्रोधमण्डलीति वस्तुना वस्तु व्यज्यते । एवमन्येऽप्येकादश भेदा मृग्याः । तदेवं सप्तचत्वारिंशद्भेदाः ।

यदैकदेशरचना वर्णेष्वपि रसादयः ॥ १९ ॥

प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गवचनविभक्तिविशेषविशेषणसर्वनामनिपाताव्ययीमावकर्मभूताधारकालसंबन्धादयः पदांशास्तेष्वसंलक्ष्यक्रमा रसादयो व्यज्यन्ते ।

कामयते । दैवतैऽपीति । देवेष्वपि नास्त्येवेत्यर्थः । अत्रेति । अनुभवैकगोचरताम् । न तु भीर्गोचरतामपीत्यर्थः । तेषां कैशोरादीनाम् । अगोचरत्वादलामादित्यर्थः । प्रकृप्यति प्रकर्षे लभते । तथा पदगतो दक्षित इत्यर्थः । तद्गतत्वे पदप्रकाशत्वे । न काचिच्चमत्कृतिरिति । विशिष्टा वैचित्री नानुभूयते सेव तेषां पदप्रकाशदानां नोदाहृतयः क्रियन्त इत्यर्थः । एवमन्येऽपीति । ‘अलंकारोऽय वस्तुस्य शब्दाद्यभावमासते’ इत्यादिषु येऽन्ये पददशभेदा लक्षितास्तेऽपि पदगता अनुसंधेया इत्यर्थः । तदेवमिति । द्व्युत्पत्त्यस्य पदगतत्वाभावादेवो भेदो न्यून इति भावः । सायादे प्रीडाकल्पवटमूले विश्राम्यन्तं वैचिदिति प्रति पाचिद्वनदेवताह—किमत्रेति । कृष्णभोगी कृष्णसर्पः । तिग्मद्युतिः सूर्यः । सौधो राजसदनम् । अत्र कृष्णभोगिनिवासभूम्यादिभिः पदरतिष्वुपसारणपरत्वं तस्या व्यज्यते बह्वीकृष्णयोरित्यादि वस्तु व्यङ्ग्यम् । पदैकेति । एकदेशोऽंशः प्रहरयादयो द्वादश । आदिपदान् पुद्गलन्यत्यादिप्रहः । महामानिर्वा भीरापा

उदाहरणम्—

‘मा कुरु मानिनि मानं सुहृदां वचनं प्रवेशय श्रवणे ।

गोकुलमहेन्द्रतनयो भवतु स नाथः प्रसादमाप्ताय ॥’

अत्र मा कुर्विति कृतेरैच्छिकत्वेन त्वन्मानस्तदधीन एव, तेन निर्हेतुको-
ऽयमिति कृष्णकृतेर्व्यङ्ग्यम् । त्वमेव हठं विहाय चेत् सुहृद्वचनं स्वीक-
रोपि तदैव तत् सफलमिति शिञ्जत्ययस्य, सादरतया हृदयान्तस्तद्विधारय
तेनैव तव हितमिति प्रोपसर्गस्य, सर्वोक्त्यनादरे तव नामीष्टसिद्धिरिति
सुहृदामिति बहुवचनस्य च ।

‘आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा

नासाग्रे नम्रं तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः ।

मौनं चेदमिदं च शून्यमखिलं यद्विश्वमाभाति ते

तद्भूयाः सखि योगिनी किमसि भोः किं वा वियोगिन्यसि ॥’

अत्र तवाहारविषयकरागाभावं एव न तु योगिनीवदनिष्टसाधनताज्ञा-
नाद्योगप्रतिकूलाहाराज्जिवृत्तिरिति तस्याः प्राणधारणार्थमाहारोऽस्त्येव तव तु
‘सोऽपि नेति च विषयसप्तम्याः, योगसाधने यदृच्छोपागते च विषये तस्याः
प्रवृत्तिस्तत्र सर्वथैव विषयान्निवृत्तिरिति समस्तेति विशेषणस्य, ध्यानसमय
एव तस्या नासाग्रनेत्रत्वं चित्तैकाग्र्यं च तव तु सर्वदैव तदुभयं तथेक्षिता-
दिनाप्यर्थबोधरहितं मौनं चेति तदेतद्यदिदमिति कृतात् सर्वनाम्नः, त्वं
वियोगिन्येष न तु योगिनीत्युत्तरपक्षदार्ढ्यसूचकस्य वेति निपातस्य च ।

‘अनुपिकोक्ति गिरस्तत्र चेदनु सरशरं तु कदाक्षपरम्पराः ।

परिपठन्ति तदाखिलमुश्रुतामभिवसस्यमलाङ्गि शिखामणीन् ॥’

ललितायाः सख्यः प्रबोधयन्ति—मा कुर्विति । शृतिर्जलस्तत्संस्पर्शिकत्वमिच्छाकृतत्वम् ।
अयं मानः । तत्सुहृद्वचनम् । स्वयंकीर्ति । सर्वोक्तं सुहृदामस्माकं वचनोदनादृतं
करोमि तदिह तवाप्यभीष्टं न सिध्यति । अमीष्ट च तत्र कृष्णवशीकरणमेव यत्नाभिरुक्तकारो
वा । आहार इति । मानिनी तथा प्रति शिखाया वृज्यति । तस्या योगिन्याः ।
एवमुत्तरायापि शेषम् । तदुभयं नासाग्रनेत्रत्वं चित्तैकाग्र्यं चेति द्वयमित्यर्थः । येति
निपातस्य स्येति । चकारेण कृष्णकृतेर्व्यङ्ग्यमिति पूर्वस्य ग्राह्यपदमनुष्ठप्यते । अनुपि-

अत्र पिकोक्तीनां स्मरशराणां च गौण्यम् गिरां कटाक्षाणां च ततः ।
प्राधान्यं तेनायत्नादेव जगद्वशीकारादित्यव्ययीभावस्य, समस्तसुन्दरीवृन्द-
गर्वसर्वस्वहारी तव सौन्दर्यराशिरिति व्याप्तिसूचकस्य कर्मभूताधारस्य च ।
अत्र स्वरूपमहिम्नैव व्यङ्ग्यावगतिः विग्रहादौ वाचकत्वतौल्येऽपि तदभावात् ।

‘जयति जननिवासो देवकीजन्मवादो

यदुवरपरिपत्स्वैर्दोर्भिरस्यन्नधर्मम् ।

स्थिरचरवृजिनघ्नः सुस्मितश्रीमुखेन

व्रजपुरवनितानां वर्धयन्कामदेवम् ॥’

अत्र तत्तत्परिकरवैशिष्ट्येन तास्ता लीला नित्याश्चकासतीत्यस्यन् वर्ध-
यन् जयतीति वर्तमानकालस्य, यथा धा—

‘श्रीकृष्णपदाब्जं यः सेवितुमिच्छेत् ।

तस्यान्तरविद्यां जानीहि विनष्टाम् ॥’

अत्र पादसेवनेच्छायाः प्रागेव विद्याविनाशोऽभवदिति विनष्टामिति
भूतकालस्य च । काले विहितस्य कालत्वमुपचारात् ।

‘गोप्यः किमाचरदयं कुशलं स वेणु-

र्दामोदराधरसुधामपि गोपिकानाम् ।

कोक्तीति । कृष्णो राधा भगवते । पिकोक्तीनां समीपेऽनुपिकोक्तिस्मरशराणां समीपेऽनु-
स्मरशरमिति सामीप्येऽव्ययीभावः । तत इति । ताभ्यस्तेभ्यश्चेत्यर्थः । अव्ययीभाव-
स्येति । व्यङ्ग्यामिति पूर्वैर्न सन्धः । अयं भावः—पूर्वपदार्थप्रधानो ह्यव्ययीभावस्तेन
सामीप्यस्यैवैह प्राधान्यम्, न पुनः पिकोक्त्यादीनामित्याशयः । व्याप्तिसूचकस्येति ।
ग्रामे वसतीति ग्रामैकदेशः प्रतीयते, ग्राममधिवासतीति कृष्णो ग्रामः, एवमधि-
वासति शिखामणीनित्यत्र बोध्यम् । तदभावाद्वादयावगमाभावात् । श्रीकृष्णस्यान्तिम-
लीलां वक्ष्यन्नुक्तः पारीक्षितपुद्गिस्थैर्यावर्दा निजसिद्धान्तं निवेदयति—जयतीति ।
एतावता ग्रन्थसदभेन योऽयं निगदितमहिमलीलः स सत्तु श्रीकृष्णो भगवान् तादृश-
तथैवायुनापि विभातीति तावदाश्च्येयम् । न तु भौशलचरितधृत्या विपरीतं माय्यम् ।
यदसौ षड्विंशतिजनामोचरस्तथैव निजपात्रिं क्रीडतीति समुदायार्थः । यादः प्रविद्धिस्त-
त्पुमुल्लुक्थेति यावत् । स्थैरिति । स्वमुज्जुल्ल्वार्तुनादिभिरिति व्याख्येयम् ।
काले इति । यद्यपि कालस्य पदाञ्जलं न समवति तथापि कालविहिते लब्धौ कालत्व-
मुपचर्य तथोच्यते इति भावः । गोप्यः किमिति । गोप्यः परस्परमातुः । अयं वेणुः

भुङ्क्ते स्वयं यदवशिष्टरसं हृदिन्यो-

हृष्यत्वचोश्च गुमुचुस्तरवो यथार्याः ॥'

अत्र कृष्णाधरसुधा गोपीभिरेव पातुं युज्यते, न तु धूर्तेन वेणुनेति गोपिकानामिति स्वस्वामिभावसंबन्धस्य ।

‘श्रीराधिकामाधवयोर्विचित्रैः क्रीडानुपङ्गैः अमबिन्दुभाजोः ।

तयोस्तदालीततिरङ्गकानि संवीजयन्ती व्यननैर्विरेजे ॥’

अत्र श्रीराधिकाशब्दस्य पूर्वनिपातस्तस्याश्चातुर्यातिशयं क्रीडासु द्योतयति । अङ्गकानीत्यनुकम्पार्थकः । करुपतद्धितस्तु दौर्बल्यं व्यञ्जयन्संभोगप्रकर्षम् । एवमन्येषामपि बोध्यम् । एषु पदांशेषु कचिद्वाच्येन रसादयो व्यज्यन्ते, कचिच्च व्यङ्ग्येनेति विभावनीयम् । रचनावर्णयोर्व्यञ्जकतागुणग्रन्थे वक्ष्यते । अपिशब्दात्प्रबन्धेषु नाटकादिषु । यथा विदग्धमाधवादौ शृङ्गारः, भारते शान्तः, रामायणे करुण इति । एवं रसादिध्वनयः पङ्क्तिधाः । रसादिव्यङ्ग्यस्य वाक्यपदार्थ्यां पदांशवर्णरचनाप्रबन्धैश्च प्रकाशयत्वात् ।

किं कुशलमाचरत् । यतो गोपिकानां स्वमपि घनरूपावपि शमोदरापरसुधां भुङ्क्ते । जी-
जातिधेद्वनुरागेण परासां पत्युरापरसुधां भुङ्क्ते नाम । अयं रक्तु वेणुः पुरुषजातीयस्तथापि
तां कथं भुङ्क्ते इति वेणुशब्दाभिप्रायेण तत्रोपहासः । तत्र च स्वयमात्मनैव । कस्याश्चिदपि
गोपिकायास्तव्येदप्राप्त्यभावस्तत्राप्याश्चर्यमिति भावः । अहो आस्तां तर्हि यदवशिष्ट-
रसं हृदिन्यो भुङ्क्ते, अस्यावशिष्टो भुक्तभुक्तो यो रसस्तं परमविभ्रा हृदिन्यो नचोऽपि
गुमुनाया भुङ्क्ते समास्वाद्य पुञ्जा भवन्ति । विकसितरूपमलवनमिषेणेति शेषः । अहो तदपि
आस्तां तस्य वेणोस्तादृशमहिमदर्शनात् । तद्वैभवास्वरवोऽपि अङ्गुरोद्गमादिमिषेण हृष्य-
त्वचो रोमाश्चपुष्पा मधुपारादिमिषेणानन्दाधु मुखन्तीत्यर्थः । तदेतत् तस्यान्यायमपि न गण-
यन्तीति भावः । तत्र च यथार्याः केचिदात्मगोच्रजमहिमदर्शनात्तत्प्राप्त्यन्तर्हसि । तथेति
तेषामनार्यत्वं स्वनितम् । व्यन्तेति । पातुं युज्यते तत्त्वभूतत्वादिति भावः । इह पङ्क्ति-
पदांशः संबन्धस्य रूपचारात्तत्त्वम् । श्रीराधिकेति । निवेदस्यां सती प्रति तणे-
र्मोध्यास्किं लीलां प्राचिस्तहचरी निवेदयति । तदा तस्मिन्समये । आलीतविर्लङ्घि-
ताया । अन्तेति । यद्यपि ‘अल्पाक्षरम्’ ‘अभ्याहितं च’ इति सूत्रभ्यां माधवग्रन्थस्य
पूर्वनिपातः प्राप्नोति, तथापि श्रीराधिकाग्रन्थस्य स तस्याः कृष्णापेक्षयातिशयादुदी
व्यज्यति । तेन तस्या अभ्यर्हणपेक्षनादिति भावः । संभोगप्रकर्षं द्योतयतीति संबन्धः ।

भेदास्तदेकपञ्चाशत्

पूर्वगणिताः पञ्चत्रिंशत्, अर्थशक्त्युत्थाः प्रबन्धगता द्वादश, रसादि-
ध्वनयस्तु पदांशादिगताश्चत्वार इत्येकपञ्चाशदुत्तमकाव्यभेदाः । एते
शुद्धाः ।

अथ संकीर्णानाह—

तेषां चान्योन्ययोजनम् ।

संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ॥ २० ॥

तेषामेकपञ्चाशतः प्रत्येकमेकपञ्चाशता गुणनं चेदेकोत्तरपदसत्यधिक-
द्विसहस्री (२६०१) संख्याका भेदाः स्युः । संशयास्पदत्वमनुग्राह्यानुग्राहक-
त्वमेकव्यञ्जकानुप्रवेशश्चेति त्रिविधः संकरः । मिथो *निरपेक्षरूपैकविधा
संसृष्टिश्च । तेन, तथा च गुणनं चेत् वेदखाचिवियच्चन्द्राः (१०४०४)
शुद्धभेदैः सह शरेषुयुगलेन्दवः (१०४५५) ॥

तत्र त्रिरूपः संकरो यथा—

‘पद्मिन्यहं कुमुदिनी किल सैव सत्यं

सत्यं भर्षाश्च मधुसूदन एव मत्तः ।

वामेन तामसुखयन्निशि दक्षिणेन

प्रातः प्रबोधयति मामपि लोचनेन ॥’

अत्र पद्मिन्यादिशब्दार्थयोः शब्दार्थशक्त्युत्थानुष्वनेः संकरत्रयम् । तथाहि
मयि तवानुरागे महान् यन्मां दक्षिणेनोदारेण लोचनेन दर्शनेन प्रातः प्रबो-

धयमिति । अन्येषां पदांशानां पुरुषव्यययादीनां व्यञ्जकत्वं बोध्यम् । भेदास्त-
दिति । पदांशादिगताः पदांशवर्णरचनाप्रबन्धगता इत्यर्थः । वाक्यपदगता इति भेदा तु
पञ्चविंशद्भेदान्तःपनिर्ता ज्ञेया । चेदस्याचीति । अङ्गानां वामतो गतिप्रविष्ट्या चतु-
रधिकचतुःशत्युत्तरदशसहस्राणि स्युरित्यर्थः । एवं परत्र । मानमहाय प्रातर्विनयकारिचं
कृष्णं प्रति वाचित्तुष्टिताह—पद्मिन्यहमिति । अप्रेति । शब्दशक्त्युद्भवविंश-
त्युद्भवयोर्ध्वन्योरित्यर्थः । तत्र सदेहसंस्पर्शं तावद्गुत्पादयति—मयि तद्येस्यादिना ।
यथेतरनिर्धयो न भवति ॥ संदेहसंस्पर्शः । अस्मिन्पक्षे दक्षिणशब्द उदृष्टार्थः । वाम-

धयसि । तस्यां न तथा । यद्वामेनानुदारेण दर्शनेन निशि तामसुखयः । अत्र हेत्वलंकारो व्यङ्ग्यः । यदहं पद्मिनी सा तु कुमुदिनी । पद्मिन्यपेक्षया कुमुदिनी निकृष्टेति । अथ बाहं नाम्नैव पद्मिनी, न तु वस्तुतः कथमन्यथा मयि ते विरागः । सा तु नाम्नैव कुमुदिनी न तु वस्तुतः इति सत्यम्, कथमन्यथा तस्यां तेऽनुराग इति संशयः ।

अथ पद्मिन्यहं कुमुदिनी सैवेति रूपकेण तदेतत्पन्यासद्वारा प्रातर्भा प्रबोधयसि निशि तामसुखय इति हेत्वलंकारो व्यङ्ग्यः । भवान्मधुसूदन एवेति भृङ्गस्य तवोभयत्र रागसाम्याच्च दोषः । किंतु ममैव सः यदहं पद्मिनी प्रातरेव सह भृङ्गेण पद्मिन्याः संदर्शनमिति मधुसूदनपदद्योत्येन वस्तुना पुनरपि रूपकं ध्वनितमित्यनयोर्मियोऽनुप्रासानुप्राहकता ।

एवं मधुसूदन एव भवान्मत्तः स्वतस्तुसखव कुत्रापि नापेक्षेति स्वभावोक्त्या तव दक्षिणं नेत्रं सूर्यात्मकं येन पद्मिनीं मां प्रबोधयसि । वामं तु चन्द्रात्मकं येन कुमुदिनीं तामसुखय इत्येकस्मिन्नेव व्यङ्ग्यके मधुसूदनशब्दे व्यञ्जनानुपवेशश्चेति त्रिरूपः संकरः । अथ दक्षिणेन सरलेन लोचनेन मां प्रबोधयसि तेन ते मयि नानुरागः । वामेन कुटिलेन तामसुखयस्तेन तस्यामेव स इति वस्तुना स्वभावतो मधुसूदनो भृङ्गोऽस्त्यत्रापि मत्त इति स्वभावोक्ति-

शब्दो निकृष्टार्थः । लोचनशब्दो दर्शनार्थक इति बोध्यम् । कथमिति । अन्यथा मध्येय त्वमासक्तोऽभविष्य इत्यर्थः । सत्यमिति । इतरथा तस्यामासक्तो नामरिष इत्यर्थः । अगानुप्रासानुप्राहकमात्रं संक्रामाह—अथ पद्मिन्यहमिति । हेतूपन्यासेति । मम पद्मिनीति प्रातः प्रबोधनं हेतुः । तस्याः कुमुदिनीति निशि मुक्ताधमत्वमिति हेत्वलंकारः काव्यलिङ्गव्यङ्ग्यः । ममैव स इति । स दोष इत्यर्थः । वस्तुनेति । दोषाभावलोपेत्यर्थः । अनुप्रासानुप्राहकता अह्नादिभावः । अर्थव्यञ्जकानुपवेश इत्यर्थः संकरमाह—एवमिति । मत्त इति । मदी दक्षिणेन । मधुसूदनो विष्णुः तस्यैव दक्षिणं नेत्रं सूर्यरूपं वामं तु चन्द्ररूपं नान्यस्येति । मधुसूदनशब्देनेत्येव व्यङ्ग्यते । एकस्मिन्निति । एकस्मिन्नेव व्यङ्ग्यके पदे पादे वा व्यङ्ग्यपदगव्यञ्जनानुपवेश इत्यर्थः । अथ संख्यष्टमाह—अथ दक्षिणेनेति । अस्मिन्पक्षे दक्षिणशामशब्दौ सरलकुटिलाशब्कौ सरलेन नेत्रेण ज्ञायिकावीक्षणीमासीदन्यत्राप्यत्र कुटिलेन तु रागव्यञ्जकमिति ।

स्तादृशस्य तथ विवेकाभावादविदग्धस्त्वमिति स्वभावाख्यानाक्षेपयोः संसृ-
ष्टिश्च । एवं पदवाक्यव्यङ्ग्यैर्गर्वधैर्यदैत्यग्लानिनिर्वेदावहित्यादिभिर्भावैश्च सा ॥

इति मरतसूत्रवृत्तौ साहित्यकौमुद्यां ध्वनिभेदनिर्णयो नाम चतुर्थः परिच्छेदः ॥

पञ्चमः परिच्छेदः ।

अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदानाह—

अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्धयङ्गमस्फुटम् ।

संदिग्धतुल्यप्राधान्ये काकाक्षिप्तमसुन्दरम् ॥ १ ॥

व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृताः ।

तत्रागूढं यथा—

‘कृष्णस्य जगदीशस्य वन्द्यस्य विबुधोत्तमः ।

शृण्वन्निन्दितमेतस्य जीवलैव भवाम्यहम् ॥’

अत्र जीवन्नित्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य व्यङ्ग्यमगूढम् । ‘गोप्यस्तपः
किमचरन्—’इत्यादि । अत्र पिबन्तीत्यत्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य । एवम-
न्येषां च बोध्यम् ॥

अपरस्य रसादेरङ्गं रसादि अयमेव रसवत्प्रभृतिरलंकारः । तत्र र-
सादे रसाङ्गत्वे रसवत् भावाङ्गत्वे प्रेयः । आपासाङ्गत्व ओजस्वि ।
प्रशमाङ्गत्वे तु समाहितम् । क्रमेणोदाहरणानि—

शास्त्रप्रसिद्धेः । ह्यभायत इति । अतो ज्ञानशून्यः । अत्र स्वभावोक्तिर्व्यञ्जनया गम्या
विवेकवैदग्ध्याभावस्त्वाक्षेपेणेत्येकव्यञ्जकानुप्रवेशाद्भेदः ॥

इति कृष्णान्दिन्यां साहित्यकौमुदीटीकायां चतुर्थः परिच्छेदः ॥

अथेति । व्यङ्ग्यभेदैरेव व्यञ्जकस्य काव्यस्य भेदाः स्युरित्यभिप्रेत्यनुसूत्रयति—अगू-
ढमिति । अगूढं सर्वैर्वैद्यं तच्च वाच्यायमानत्वात् तथा चमत्कारि यथा कामिनीस्तन-
वद्भूतं सत् । अपरस्य रसादेः स्वनैरपेक्षेण लब्धसिद्धेरङ्गमुपकारकम् । वाच्यस्य सि-
द्धिरेव यदधीना तद्वाच्यसिद्धिरङ्गम् । अस्फुटं सहृदयैरापि दुःसंवेद्यम् । संदिग्धप्राधान्यं
तुल्यप्राधान्यं चेति द्वयम् । यो कारुं विना वाच्यार्थ एवात्मानं न लभते तथा प्रकाश्यं
काकाक्षिप्तम् । चमत्कारे वाच्यमुरप्रेक्षकमसुन्दरम् ॥ जीवन्निति । राहदेवोक्तिः ।
अथेति । सफलरसमर्थान्तर् मरणमेव वरमिति व्यङ्ग्यं तच्च सर्वैर्वैद्यम् । गोप्य इति ।
अथ पानं वाच्यार्थं तन्ना सादरावलोकनं लक्ष्यते । पयमिति । अन्येषां लक्ष्यव्यङ्ग्य-
प्रमथविभेदानां व्यङ्ग्यं चेदगूढं स्यात्तर्हि त एतदेवदन्तःपातिनो बोध्याः ॥ अपर-
स्फुटेति । रसवदिति रसयोगात् । प्रेय इत्यतिथित्वात् । ओजस्वीति ।

‘कोपे यपातिललितं न तथा प्रसादे
 वक्रं विधिस्रव तनोतु सदैव कोपम् ।
 इत्याकलय्य दयितस्य वचो निमग्नी
 राधा जहास विहसत्सु सखीजनेषु ॥’

अत्र हास्यस्य विप्रलम्भशृङ्गारोऽङ्गम् ।
 ‘धन्यं वृन्दारण्यं यस्मिन्निलसति सदैव रमणीभिः ।
 प्रतिकुञ्जं प्रतिपुलिनं प्रतिगिरिकन्दरमसौ कृष्णः ॥’
 अत्र वनवर्णनभावस्य संभोगशृङ्गार इति रसवत् ।
 ‘पूर्णाः पुलिन्य उरुगाय पदाञ्जराग-
 श्रीकुङ्कुमेन दयितास्तनमण्डितेन ।
 तद्दर्शनसररुनस्तृणरूपितेन
 लिम्पन्त्य आननकुचेषु जहुस्तदाधिम् ॥’

अत्र शृङ्गारस्य पुलिन्दीमावः ।
 ‘वृन्दावनमतिपुण्यं यस्मिन्कुसुमसितैः फलोरोजैः ।
 पल्लवकुलाघोरैरपि सुखयति कृष्णं लतापालिः ॥’
 अत्र वनवर्णनभावस्य लताभाव इति प्रेयः ।
 ‘त्वत्सामन्तहृतान्दारान्पुनः प्राप्य त्वदाज्ञया ।
 मुदितैर्मधुरानाथ वन्द्यसे शान्नवैरपि ॥’

अत्र शत्रुकृतशत्रुस्तितिरूपो भावामासो भगवद्विषयस्य भावस्येत्यूर्जस्त्विति ।

भोजो पलम् । तदन्नानीधिसप्रवृत्तावस्तीति समाहित परीहारः । कोपे यद्येति । कु-
 प्यकृतं राधानाममर्षं काचित्यति काचिदाह ॥ धन्यमिति । शारीश्रुयोक्तं ॥
 पूर्णा इति । वने कृष्णवेषुगीतं श्रुत्वा तद्दर्शयित्वा च श्रेष्ठो वदन्ति । पुलिन्यः
 शपराङ्गनाः पूर्णा कृतार्था वयमित्याहुः पूर्वं दयितायाः स्तनयोर्मण्डितेन पुलितेन पुनः
 श्रुतसमये उरुगायस्य कृष्णस्य पदाञ्जराग्रेण चरणारुणिग्रा भोः कान्तिर्वस्य तेन
 कुङ्कुमेन पुनश्च तस्य वनविहारे तृणेषु रूपितेन लम्बेन । तस्य तादृशकुङ्कुमस्य दर्शनेन
 स्मरकृता वक्तापो याता ता । आननेषु कुचेषु च तेन कुङ्कुमेन लिम्पन्त्यस्तदाधि-
 स्मरुवया जहुः । अतस्ताः पूर्णा माहदपस्त्वपूर्णाः । ‘या एवमप्याधिशान्तिं न प्राप्नु-
 वन्तीति मायः ॥ वृन्दावनमिति । तयोक्तः । पालिः श्रेणी एकदेशविवर्तितरूप-
 कम् ॥ त्वत्सामन्तेति । वन्दिनः कृष्णः सुखन्ति । शान्तैर्वैरिसमूहैः ॥ अत्रेति ।

‘देवेन्द्रजित्सु पृथुकात्पृथुकोपमाद्भी-

रस्मासु सत्सु न तवेति गिरा सुराणाम् ।

कंसस्य यो हृदि मदः स तु तेषु सर्वे-

प्राप्तेषु तत्पृथुकतां क्व गतो न जाने ॥’

अत्र मदप्रशमो वीरस्येति समाहितम् ।

‘गच्छाम्यच्युत दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुत्पद्यते

किंत्वेवं विजनस्थयोर्हतजनः संभावत्यन्यथा ।

इत्यामन्त्रणमङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसा-

माश्लिष्यन्पुलकोत्कराश्रिततनुर्गोपी हरिः पातु वः ॥’

अत्राच्युतेत्यादिपदव्यङ्ग्यमामन्त्रणेत्यादिवाच्यसिद्धावङ्गं तदुपपाद-
कत्वात् ।

‘असुरदमन नन्दकः स्वपाणौ कुतुकवशाद्भवता निधीयते चेत् ।

सुरपुरवनिताः स्ववेश्ममोदाद्विदधति सद्रचनोज्ज्वलं समन्तात् ॥’

अत्र खड्गोद्यमनात् कृष्णेन रिपवो वीरा हनिष्यन्ते, ते च स्वर्गमस-

भावस्य वन्दिनिष्ठस्य । देवेन्द्रेति । तयोः शक्तिः । पृथुकाद्वालात् । पृथुकोपमाश्चिपिट-
तुल्यात् । अस्मद्भक्ष्यादित्यर्थः । ‘पृथुकी चिपिदाभेकौ’ इति नानार्थवर्गात् । अस्मात्कृ-
ष्णात् मीस्तव न युज्यते । अस्मासु कीदृशेषु । देवेन्द्रजित्सु इन्द्रपराजयिषु । यो मशो हृदि
जातः स क्व गतः पलायित इति न जाने नाहं वेद्मि । कदा तेषु असुरेषु सर्वेषु तत्पृथु-
कतां कृष्णचिपिटतामाप्तेषु । कृष्णेन निहितेष्विति यावत् ॥ अपराह द्विधा अपरस्य
रसादेरहमलक्ष्यक्रमो रसादिः । वाच्यस्य प्रधानस्याहं लक्ष्यक्रमावस्त्वलंकाराः । तत्राद्यो
वृत्ता दक्षितः । द्वितीयस्तु मृग्यः । एवमपराहमुदाहृत्याप वाच्यसिद्धहमुदाहरति—
‘गच्छामीति’ । हे अच्युत तन्नामक पक्षे ममेदृशसीन्दर्यं दृष्ट्वाप्यच्युतपैवोऽसीति तेन
व्यर्थं वध्नावस्थितिरिति भावः । दर्शनेन किं तृप्तिः । अपि तु समीपेनेत्येत्यर्थः । किंत्वेव-
मिति । द्वयोरपकीर्तिर्जातेव । तद्व्येवात्मानं वशयाव इत्यर्थो व्यङ्ग्यः । स च इत्यामन्त्र-
णमङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसामिवेतद्वाच्यस्य सिद्धिर्कृत्य तत्रास्ति विनेतद्विशेषणपदा-
र्थस्य शरीरालसादिति भावः । आमन्त्रणमङ्गिभ्यां सूचितौ यौ वृथारस्यानखेदौ तान्मा-
मलसामिति वा भङ्गिर्वचनरचना दर्शनेन भवतः किमिन्यादिरूपा उत्पद्यत इत्यनेन वृथा-
वस्थानं किंत्वेवमित्यादिना तु खेदः ॥ असुरदमनेति । कृष्ण वन्दिनः स्तुवन्ति ।

‘तपित्वेनायास्यन्तीत्यानन्दावेशात्सर्गाङ्गनाः स्वनिकेतं मण्डयन्तीति व्यङ्ग्यमस्फुटं कष्टगम्यत्वात् ।

हे भद्र माद्रपदमासचतुर्थकेन्दो

तुभ्यं नमोऽस्तु न कदापि मयासि दृष्टः ।

श्यामेन तेन कतमेन नवेन यूना

साकं तयापि मम किं प्रथितः प्रवादः ॥’

अत्र त्वद्दर्शनात्प्रवाद इत्यनैकान्तिकम्, किंतु तादृशादृष्टादेवेति, किं वा नायं प्रवादः सत्यैवेयं जनश्रुतिर्यद्विनापि त्वद्दर्शनाज्जनैरुद्घोष्यते इति संदिग्धप्राधान्यम् ।

‘सरसभरसमाप्तौ वक्रतां भूरहार्पा-

दमनिपत मृगाक्ष्या यौतुल्यक्ष्याः कटाक्षाः ।

धनुरिव विपमेपोज्याविमुक्तं तदासी-

द्विविशुरिव निपङ्गे मुक्कशेषाः पृषत्काः ॥’

अत्रोत्प्रेक्षयोपमा ध्वनिता । तयोः स्वप्राधान्येन स्थितत्वाच्चुत्यप्राधान्यम् ।

‘कुलीनाः किल कुर्वन्तु दुर्यशो मम कर्मठाः ।

रामं दूर्वादलक्ष्यामं कामं नैव भजाम्यहम् ॥’

अत्र न भजामीति निषेधो वाच्यस्तेन सहैव भजामीति व्यङ्ग्यः प्रतिभाति । नञ्योत्यात्र काकुः ।

नन्दकस्तमामा सङ्गः । निधीयते कियत इत्यर्थः ॥ कष्टगम्यत्वादिति । सहस्रैरपीति शेषः ॥ हे भद्रेति । काचिद्विदितानुरागा नष्टचन्द्रमुद्दिश्याह—अत्रेति । इत्यनैकान्तिकमिति । ऐकान्तिकं व्याप्तिस्तदभावोऽनैकान्तिकम् । तथा च तत्र दर्शनादेव प्रवादो भवतीति नास्ति नियमः मध्येव व्यभिचारात् । किंतु प्रवादजनरूपदृष्टमेव तत्र हेतुरित्यर्थः । किं वा त्वद्दर्शनादेव प्रवाद इति नियमः सत्य एव । तथापि त्वद्दर्शनं विना जनैश्चोद्घोष्यते तदा नायं प्रवादः । किंतु सत्यैवेयं क्विदन्ती यतो मिथ्याप्रवादस्त्वद्दर्शनं विना न भवतीति निश्चयः । संदिग्ध प्राधान्यं यत्र तत् उभयोरर्थयोः प्राधान्ये साधकवाचकमानाभावात् सदेहः ॥ सरसमरेति । प्रिययो रजनीरुता यिमान्ते सहस्रोऽनुभोदन्ते । पृषत्काः पाणाः । अत्रोत्प्रेक्षोपमयोर्वान्यव्यङ्ग्ययोः उभयोरपि प्राधान्यं च मत्कारसाम्यात् । मामेनाक्षिणः कधिद्राममक्तः श्यालकस्तमाह—कुलीना इति । कुर्वन्तु प्रयच्छन्तु । कर्मठा—वाटिका वषमित्यभिप्रायः । दूर्वादलेति । तत्र निष्ठा-

‘कर्णकल्पितरसालमञ्जरी’ इत्यत्र व्यङ्ग्यमसुन्दरं द्रष्टव्यम् ।

एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्ववत् ॥ २ ॥

एषां समनन्तरोक्तानां भेदा यथासंभवं ध्वनिभेदवदर्थान्तरसंक्रमितवा-
च्यत्वादिना बोध्याः । यथायोगमिति यत्र वस्तुमात्रेणालंकारो व्यज्यते, न
तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् । किंतु ध्वनित्वमेवेति भावः ।

अथ ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यमिश्रणमाह—

सालंकारैर्ध्वनेस्तैश्च योगः संसृष्टिसंकरैः ।

अलंकारात्मकैरलंकारसहितैश्च तैर्गुणीभूतव्यङ्ग्यैः सह ध्वनेर्योगः । स
च संसृष्ट्या संकरेण च त्रिरूपेण बोध्यः ।

अन्योन्ययोगादेवं स्याद्भेदसंख्यातिभूयसी ॥ ३ ॥

एवमनेन प्रकारेणावान्तरभेदप्रभेदगणने भूयसी भेदसंख्या । तथा
हि—एकस्यैव शृङ्गारस्यैकोऽपि संमोगरूपो भेदो मिथोवीक्षा-श्लेषादि-
भेदात्प्रत्येकं च विभावादिवैचित्र्यात्संख्यातुमशक्यः, का गणना पुनः
सर्वेषामिति ।

संक्षेपात्त्वस्य ध्वनेस्त्वयो भेदाः, व्यङ्ग्यस्य त्रिरूपत्वात् । तथा हि—
किञ्चिद्व्यङ्ग्यं वाच्यतासहम्, किञ्चित्त्वन्यथा । तत्राविचित्रं विचित्रं चेति
सक्तिर्द्योतिता । एतदंशे ध्वनित्वमेवेति बोध्यम् । अग्रिमनिर्णयात् । तथापि गुणीभूत-
व्यङ्ग्यत्वमेवोच्यते, तस्यांशस्य प्राधान्यात् ॥ एषामिति । न केवलमेत एव गुणी-
भूतव्यङ्ग्यस्य भेदाः । किंत्वर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वादिभिर्यथाध्वनेर्भेदास्तथासंभविनो
हित्वास्यापि तैरुपाधिभिः शुद्धभेदाः संकरसंसृष्टिभ्यां योजने तेषामिवैषां च संकीर्णभेदा
अपि बोध्याः । असंभविनस्तु वस्तुमात्रेणालंकारव्यक्तिनिषण्णनाः । तथा च तैर्भेदेभ्योऽत्र
प्रकारः । अयं भावः—अलंकारः कदाचिदङ्गभूतवाच्यालंकाररहितेन वस्तुमात्रेण व्य-
ज्यते, कदाचिद्वाच्यालंकारसहितेन वस्तुना । तत्राद्ये वस्तुमात्रापेक्षयालंकारस्य चारु-
ताधिक्यमिति तत्र सर्वत्र ध्वनित्वमेव, परत्रापि यत्र वाच्यालंकारापेक्षया व्यङ्ग्यालंका-
रस्य न चारुता तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेवेति । यथा ‘हरिमक्तिः’ इत्यादीं प्रतिवस्तुपमाव्य-
ङ्ग्यपामगूढायामुपमायाम्, यथा च—तत्र जयतीत्यादीं प्रतीपव्यङ्ग्ये व्यतिरेके ॥ अपोमय-
विषसंघट्टि दर्शयितुमाह—अथेति । अलंकारसहितैरित्यत्र वाच्यालंकारसहितैरिति
बोध्यम् । योगो मिश्रणम् । भेदसंख्या प्रकारगणना । भूयसी षट्तरा । मिथोवीक्षा
परस्परदर्शनम्, तेषां शेषातिशयम् । आदिपदानुम्पनसंप्रयोगादि ॥ विषान्तरेण तु संख्यातुं
शक्यम् इत्याह—संक्षेपात्त्विति । त्रिरूपत्वादेविध्यात् । तत्राविचित्रमिति ।

• द्विविधमाद्यं क्रमाद्वस्त्वलंकृतिरूपम् । द्वितीयं तु रसादि । तच्च स्वप्नेऽपि वाच्यतां न सहते । विमावाद्युक्तिद्वारैव प्रतिपत्तेः ॥

इति भरतसूत्रवृत्ती साहित्यक्रीमुषां गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदनिर्णयो नाम पञ्चमः परिच्छेदः ॥

षष्ठः परिच्छेदः ।

अथ शब्दार्थचित्रयोरेकत्रैव गुणप्रधानभावेन स्थितिरिति, शब्दार्थ-
लंकारौ द्वावपि स्वामीष्टाविति च बोधयितुमारम्भः ॥

शब्दार्थचित्रं यत्पूर्वं कान्यद्वयमुदाहृतम् ।

गुणप्रधान्यतस्तत्र स्थितिः शब्दार्थचित्रयोः ॥ १ ॥

अविधिर्न वस्तुमात्रं विधिर्न त्वलंकाररूपम् । आर्थं वाच्यतासहम् । रसादीति । भावतश्चाभासभावशान्त्यादिकमादिपदात् ॥

इति कृष्णानन्दिन्यां साहित्यक्रीमुदीटीकायां पञ्चमः परिच्छेदः ॥

अथेति । यद्यपि शब्दचित्रार्थचित्ररूपं भेदद्वयमवरस्य पूर्वं निरूपितमस्ति तथाप्यु-
भयोर्गुणप्रधानभावेन स्थितिरिकत्र नोक्तेति तदर्थमेतदिति भावः । शब्दार्थलंका-
राविति । एवं हि मन्यन्ते—‘रूपकादिरलंकारस्तस्यानर्थैर्वहुयुधैः । न कान्तमपि
निर्गुणं विमाति वमितामनम् ॥ रूपकादिमलकारं बाह्यमाचक्षते परे । सुषो तिङो च
व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलंकृतिम् ॥ तदेतदाहुः सौशब्धं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी । शब्दा-
भिधेयालंकारभेदादिष्टं द्वयं तु नः ॥’ इति । अस्यार्थः—विभाति विभावतां प्राप्नोति ।
कृष्णलादिवैशिष्ट्येनैव विभाज्यत्वात् । विभावादित्वेन प्राप्तानामर्थानामेव रसरमिति
तेषां परिष्कृतिरचिता । अर्थं प्रलाप्य प्रतीक्षानां शब्दानामलंकारणस्यानुदरणीयत्वादि-
त्येके । वाच्यं च कथिकर्म शब्दरूपभेदेति । तदाभिधानो भुवन्वानो विदन्तानो च वि-
शिष्टोत्पत्तिरनुप्रासादिना निर्मितिरलंकारः रूपकादिस्त्वलंकारो बाह्यः । तत्रालंकारप्रयोगो
भाक्त इति वाञ्छन्ति । ईदृशी यथा शब्दव्युत्पत्तिः सौशब्धं शब्दनिर्माणसौष्ठवम् ।
अस्यार्थः—शब्दैर्ह्ययमज्ञानां ह्यादानां विमावादिगिर्यैरुपचयनम् । ते च माधुर्यादि-
व्यञ्जनवर्णघटितानुप्रासादिमत्तयैव रचिता व्यञ्जने प्रभवन्ति । तेन शब्दालंकाराणामा-
वश्यकत्वम् । वाच्यात्यानामर्थालंकाराणामकिञ्चित्करत्वं तान् विनापि शब्दालंकारैर-
मिष्यन्तेः । तदेतदाह—बाह्यमिति । आस्वादोत्पत्तिदशयां तदनुपलम्भात्तस्य बाह्य-
त्वमिति त्वन्ये । शब्दाभिधेयेति । अभिधेयः प्रतिपाद्यः । तेन वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्या
गृहीताः स्युः । इष्टं द्वयं तु न इति । शब्दवदर्थस्यापि कविसंरम्भज्ञाप्यत्वम्, अर्थवच्च-
ब्दस्यापि रसप्रतीत्युपयोगित्वमित्यत उभयाधितोऽप्युभयस्योऽलंकारः । सहृदयहृदयैरुप-
त्वादित्यस्माकं भरतसूत्रादिनां मंतमिति संक्षेपः ॥ शब्दार्थेति । पूर्वं प्रथमपरिच्छेदे ।

यत्र शब्दस्य चित्रत्वं प्रधानं तत्रार्थस्य गौणं तत्, यत्र त्वर्थस्य प्रधानं तत्र शब्दस्य गौणमित्यर्थः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘कर्णिकारकृतकर्णिकाद्युतिर्वर्णिकापदनियुक्तगैरिका ।

मेचका मनसि मे चकास्तु ते मेचकाभरणभारिणी तनुः ॥’

‘आम्नायप्रथितान्वया स्मृतिमती बाढं पडङ्गोज्ज्वला

न्यायेनानुगता पुराणसुहृदा मीमांसया मण्डिता ।

त्वां लब्ध्वावसरा चिराद्गुरुकुले प्रेक्ष्यस्वसंगाधिनिं

विद्या नाम वधूश्चतुर्दशगुणा गोविन्द शुश्रूषते ॥’

पूर्वत्र शब्दकृतं चारुत्वं प्राधान्यादनुभूयते, परत्र त्वर्थकृतं तत् । इह रसादिरूपस्य व्यङ्ग्यस्य स्फुटमप्रत्ययादव्यङ्ग्यमेतत्काव्यद्वयमुक्तम् । वस्तुतस्तु विभावादिरूपतया सर्वत्र रसपर्यवसायितास्ति ।

तत्र काव्यद्वये । स्थितिवोधेत्यर्थः ॥ कर्णिकेति । भीरुपः कविर्भगवन्तं तत्स्फूर्तिं प्रार्थयते । ते तनुर्मे मनसि चकास्तु । कीदृशी । मेचका श्यामला । ‘मेचको बहिचन्द्रे स्यान्मेचकः श्यामलेऽपि च’ इति विश्वः । मेचकश्चन्द्रकस्तद्विशिष्टस्याभरणस्य भारिणी मौलिधृतचन्द्रकभूषणेत्यर्थः । अथ वा—हे मेचकाभरण, भारिणी । सीन्दूर्यादिभारवती कर्णिकारपुष्पकृताभ्यां कर्णिकार्यां कर्णभूषणाभ्यां युतिर्दीप्तियस्याः सा । वर्णिकानां पदेषु स्थानेषु नियुक्तानि गैरिकाणि यस्याः सा । अत्र यमकं प्रधानं स्वभावोक्तिस्तु गीणी ॥ आम्नायेति । सिद्धचारणादयः कृष्णं स्तुवन्ति । विद्यापक्षे आप्राधिष्ठतुभिर्देवैः प्रथितो विस्तारितोऽन्वयो व्युत्पत्तियस्याः सा स्मृतिर्मन्वादिः । ‘शिक्षा कल्पो व्याकरणं ऋषीतिषं छन्द एव च । निरुक्तं च निरुक्तानि पदज्ञानि मनीषिभिः ॥’ इति पद्वेदानि । न्यायस्तर्कशास्त्रं तेनानुगता सेविता । पुराणं श्रीभागवतादि । मीमांसया द्वादशलक्षणी कर्ममीमांसा, चतुर्लक्षणी ज्ञानमीमांसा, चेति तया द्विरूपया भागवतादयविरुद्धव्याख्यानया मण्डितालङ्कृता । तदेतदनुसारेण चतुर्दशगुणा । ‘अह्नानि वेदाधत्वातो मीमांसा न्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताधत्तुर्दश ॥’ इति । प्रमाणप्राप्ता ॥ वधूपक्षे—आप्रायः सत्कुलता, अन्वयो वंशः, स्मृतिर्मेधा, पदज्ञानि शिरोमध्यमार्गा दस्ती पादौ चेति, न्यायो नीतिः, पुराणा वृद्धाः सुहृदः सदाया यसास्तया मीमांसया विचारेण मण्डिता । सुहृदत्र पित्रादित्यारकृते वर्तमानमित्यर्थः । चतुर्दश तावद्विद्यात्मका गुणा यस्याः सा । अत्र विद्या नाम वधूरित्यालङ्कारो रूपकम्, तस्य प्रथमप्रतीति-त्वात् प्राधान्यम्, शेषस्य तु तदुपपादकत्वाद्वाच्यमित्यर्थः ॥ नन्वेकत्र काव्ये शब्दार्थ-चित्रत्वं व्यङ्ग्यप्राधान्यं च यदि स्यात्तादृि तदप्युक्तममेवेति वारितुं न युज्यते, किन्तु मो-

किं च शब्दार्थयोर्व्यङ्ग्यस्य च प्राधान्येन चारुतायां परमोत्तममिदं
काव्यमिति स्वारस्यम् ।

यथा—

‘पदद्युतिविनिर्धुतस्मरपरार्धरूपोद्धति-

दृग्गञ्जलकलानटीपटिमभिर्मनोमोहिनी ।

स्फुरन्वषधनाकृतिः परमदिव्यलीलानिधिः

क्रियात्तव जगन्नयीषुषतिभाग्यसिद्धिर्मुदम् ॥’

अत्र त्रिधापि चारुता प्राधान्येनानुभूयते ।

यथा वा—

‘तिर्यक्लिप्तचलदृग्गञ्जलरुचिर्लस्योल्लसद्भूला

कुन्दाभसितचन्द्रिकोज्ज्वलमुखी गण्डोच्छलत्कुण्डला ।

सममेवेति । तदत्र न्यूनं लक्षणाभावादिति चेत्तत्राह—किं चेति । स्वारस्यमाशयः
प्रतिषेधकामावादीधित्वाच्च ॥ पदद्युतीति । पूर्वरामवतीं प्रणमन्ती राधां यौगन्दास्या-
शिषाभिनन्दति । अत्रानुप्रासो न्यातिरेकरूपकोपमाश्च प्रधानतया भासन्ते । व्यङ्ग्यत्वात्ति-
शयी । तथा हि—पदद्युतीति । सुस्म्यादृत्वादिरादिको नायकगुणः स्मरपरार्धसा-
ध्यस्य पदद्युतिमात्रसाध्यत्वं च व्यङ्ग्यम् । दृगिति । दृग्गञ्जलरुच्यमानश्चक्षुरीपयो-
गिकलारूपनटीनां पटिमानः कथ्यमानश्चक्षुरोपहरणसमस्तवस्तुजाताभिनयमावीग्यानि
तैर्निजप्रेयसी मनः सभ्यानां मोहिनीति । ‘विदग्धश्चतुरः सुधीः’ इत्यादिर्मनसो गुणः ।
दृग्गञ्जेनैवं वक्ति किं पुनर्मुखेनेति वाचिकश्च व्यङ्ग्यः । नवधनारूतिरिति । महार-
सवर्धित्वभूर्तश्चक्षुरारसत्वादपरमदिव्येति तत्संगतेरनिन्द्यत्वं सर्वेष्टाध्यत्वं च । जगन्न-
यीति । सर्वोत्तमत्वात्पुरुषार्थरूपत्वं च व्यङ्ग्यम् ॥ हरेः पुरः सुविलसती श्रीराधो तुङ्ग-
विद्या वर्णयति—तिर्यगिति । स्पष्टम् । अत्रानुप्रासो रूपक्रमेण व्यङ्ग्यकानुप्रविष्टयोः नु-
प्रासरूपरूपयोः संकरश्च प्राधान्येन प्रदीयते । व्यङ्ग्यत्वादिकरुः । तथा हि—भीकृष्ट-
रोधति रत्नमण्डपान्तविश्रजमाने ब्रजयुवराजे ललितायासु(स्व)पलादेव श्रीराधो तद्वाम-
भागमुपानीय संवादाय पुरः संविष्टा स्वसंकोचाय स्वसौन्दर्यदर्शनाय च ललितादितं-
मुखीनेन तेन भो विकनारविन्दनेत्राः किमयं मद्भाग्यं श्लाघ्यं यद्विजनेत्र गीरीमन्त्रस्मृ-
तिपरस्य मे दुर्लभदर्शनानां क साक्षात्कृतिरीषुके—तिर्यगिति । तिर्यक् क्षिप्तो च
लता दृग्गञ्जेनैव रुचिर्दृष्टिर्यस्याः सा । तेन च गौरीमन्त्रस्मृतिपरं न मन्यम्, अपि
तु तत्संभोगस्मृतिपर इति व्यङ्ग्यम् । अथाह काचित् सुवर्णमाला त्वरकण्ठमण्डकिरि-
ष्यतीति ईवाशया अयाधिविन्मां प्रत्युक्तं. तत् सत्यमेव जातमिति तेनोक्तं—साधेति ।

कन्दर्पागमसिद्धमन्त्रगहनामर्धं दुहाना गिरं

हारिण्यद्य हरेर्जहार हृदयं राधा विलासोर्मिभिः ॥'

एवमन्यच्च बोध्यम् ॥

इति भरतसूत्रवृत्ती साहित्यकौमुदी चित्रभेदनिर्णयो नाम षष्ठः परिच्छेदः ॥

सप्तमः परिच्छेदः ।

अथ दोषाणां सामान्यलक्षणमाह—

मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः ।

उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः ॥ १ ॥

हतिरपकर्षः । स्थगनमिति यावत् । रसस्तदास्वादः । रसाश्रयत्वाद्वा-

तेन सुवर्णमालामनोरथेनैव सखीषु निर्गच्छन्तीषु प्रागेव गन्तव्यमिति व्यहपम् । ननु युवराजस्य तव सुवर्णमाला न दुर्लभा कितु पुरुषाग्रेण त्वया सुरतहरयौपलब्ध इति सखीभिः पुनरुक्ते हंहो सख्यः युक्तं ब्रूय कास्त्वेन मदभीष्टपूरकत्वात् । किंचाहं सुर-
तरोरक्षरत्रयादेव कृतार्थः किमुत समग्रेण तेनेति तेनोक्ते—कुन्दामेति । तेन धूर्ता-
प्रगण्यमेतं मत्सख्योऽपि धूर्ततां शिक्षयन्तीत्यहो धूर्तगौघीपटिमेति व्यज्यते । ततश्च विध्युतर्धये तस्मिस्तिरस्त्रीनतया तन्मुखं वीक्षमाणे—गण्डोच्छलदिति । प्रपया मुखस्य स्ववामपार्श्वे परावर्तनात् । अथ तदुच्छलनजातचाकचिन्ययोतितदक्षिणकर्णो-
लकादिकां प्रियां वीक्ष्यानन्दममे तस्मिन्दक्षिणहस्तधृतेन पटाबलेन मुखमावृत्य रत्युत्थ-
मदहर्षव्रीहीत्सुकष्यजाढ्यादिभावव्यजिना स्वरेण स्वयमेव प्रत्युत्तरितमित्याह—कन्दर्पे-
ति । कन्दर्पागमे ये सिद्धमन्त्रा वशीकरणोच्चाटनादिधर्माणस्तेर्गहनां व्याप्तां गिरमर्धं
दुहानापूर्णमेव संपूरयन्तीत्यर्थः । प्रत्युत्तरं च वनपद्मिनस्ते वनपद्मिनीष्वेव तदक्षरत्रयं
वेत्स्यति न ॥ कल्पवङ्ग्या मयेति । अभीष्टप्रदापि कल्पवङ्गी सुरताग न सेपयते कितु
तदत्ता पद्मिन्य एव ताश्चेता मत्सख्य एव तुभ्यं मया तस्मै दत्ता इति तदर्थः । एवम-
न्यच्चेति । मध्यमस्यापि विभ्रत्वयोगादुत्तमत्वमित्यर्थः ॥

इति कृष्णानन्दिन्यां साहित्यकौमुदीटीकायां षष्ठः परिच्छेदः ॥

एवं काव्यभेदानिरूप्य तद्वर्गेषु दोषादिषु निरूप्येषु सूत्रक्रमप्राप्तेः पूर्वं दोषानिरूपयति—
अथेति । विशेषाकाङ्क्षाः सामान्यधीपूर्वकत्वात् सामान्येति । मुख्यायेति ।
हत्वपकर्षदोषशब्दाः करणे भावे वा व्युत्पन्नाः । तेन दुष्टलक्षणं दोषलक्षणमिति शेषम् ।
हतिरपकर्षो ॥ तु प्रतिबन्धः दुष्टेष्वपि रसानुभवात् । आश्रय आश्रयणं वाच्यो मुख्य
इत्युच्यते । एवं च वाच्ये विभावादी मुख्यशब्दप्रयोगो भाक्त इत्यर्थः । उभयो रसवा-

च्योऽपि मुख्यः । उभयो रसवाच्ययोः । आद्यपदाद्वर्णरचने । स दोषः
पदतदंशवान्मयार्थरसेषु संभवात्पञ्चविधो बोध्यः ।

विशेषलक्षणमाह—

दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृत्यमयुक्तमसमर्थम् ।

निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाश्लीलम् ॥ २ ॥

संदिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत्किष्टम् ।

अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत्समासगतमेव ॥ ३ ॥

षोडशविधं पदं दुष्टमिति संबन्धः । तत्र छिष्टादित्रिकं समासगतमेव
भवेत् अन्यथा छिष्टत्वाद्यसंभवात् । अन्यत्त्वसमस्तं च ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘परुषाक्षरं पदं श्रुतिकटु । यथा—

‘कार्तार्य्यं कुरु मे शुभ्रः ।’

अत्र कार्तार्य्यमिति ।

व्याकरणतूष्णहीनं च्युतसंस्कृति ।

‘अयं बाधति-मां सरः ।’

अत्र बाधतीति ।

तथा पठितमपि कविभिरनाहतमप्रयुक्तम् ।

‘पद्मो राजति कासारे ।’

अत्र पद्मशब्दः पुंलिङ्गो नाद्रियते ।’

‘निकुञ्जं हन्ति माधवः ।’

अत्र हन्तीति गतौ पठितमपि तत्र न समर्थम् ।

अप्योक्तपयोभिः शब्दाद्याः स्युः । विभावादीन्प्रत्याज्ज रसप्रत्ययनात् । तेष्वर्थशब्दादिषु ॥
दोषः । न केवलं रसे इत्येवार्थः । विश्लेषेति । पदं दुष्टमिति संबन्धः ॥ कार्ता-
र्य्यमिति । व्यञ्जकवर्णाभावादतोद्वेषरूपं कार्यं नोदयति । तेनात्र स्वरणामावकृत-
कार्याभावत्वं दूषकतावीजम् । व्याकरणतूष्णव्युत्पत्तिविरुद्धच्युतसंस्कृतिः । शब्दबो-
धह्यगनमत्र तद्बीजम् । पद्म इति । कविसमर्थोक्तिद्वनप्रत्यानुसंधौ मुख्यार्थप्रतीतिमान्यर्थ-
तद्बीजम् । उपसंदानं विनानुशिष्टार्थबोधकमसमर्थम् । हन्ति गच्छति । गतौ पठि-
तोऽपि हन्तिस्तरप्रत्यायने स्वरूपयोग्यः प्रहतोद्धतपद्धतिजहादिषूपसंशनेन गतेः प्रत्यायक-

उभयार्थमप्यप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तं निहतार्थम् ।

‘यमुनाशम्बरं जम्बूश्यामलं तव पादयोः ।

लाक्षाशोणितयोर्लभं देवि नीलारुणायते ॥’

अत्र शम्बरशब्दो दैत्यविशेषे, शोणितशब्दस्तु रुधिरं प्रसिद्धत्वा-
दभ्युनि शोणितवर्णे च निहतार्थः ।

‘विभाषिं नीलं वसनं यदेतद्भलं च पाणौ न कथं करोषि ।

जानातु लोकस्तव कृष्णवेषाद्वर्णीयसि भ्रातरि भक्तिमत्त्वम् ॥’

अत्र हलपदं कृपिकारित्वव्यञ्जनादनुचितार्थम् ।

यथा वा—

‘प्रयान्त्यमरतां शूराः पशुभूता रणाध्वरे ।’

अत्र पशुपदं मृतार्थकमपि कातर्यव्यञ्जनात्तथा ।

‘मानं मुञ्च हि वामाङ्गि प्रसादं कुरु देवि च ।’

अत्र हिचशब्दौ वृत्तपूर्तिमात्रकारित्वान्निरर्थकौ ।

‘यत्सङ्गात्तामसी रात्रिर्वासरः सा प्रियेव चेत् ।

विधत्ते नाद्य मां स्पशैस्तदलं जीवतेन मे ॥’

अत्र वासरपदं प्रकाशमयेऽर्थेऽवाचकम्, पोषणरूपेऽर्थे विधत्तेपदं च ।

अश्लीलमश्रीमत् । तच्च व्रीडाजुगुप्सामङ्गलबोधित्वाभिधा ।

तथा [न] तत्पल्लवैरुप्यम् । गतिबोधे प्रति स्वरूपायोग्यत्वं तद्वीजम् । उभयार्थ-
मिति । प्रसिद्धार्थप्रतीतिव्यवधानेनाप्रसिद्धार्थस्य अन्तर्भावबोधकं निहतार्थम् । प्रसिद्धि-
भूरिप्रयोगाद्विगतपटुतरसंस्कारगोचरत्वम् । तेन तस्य स्मृतिरुपपत्तिरिति तद्वितरतिरो-
धानम् । यमुनेति । श्रीराधा हरिराह । शम्बरं जलम् । शोणितत्वमग्नितत्वम् । देवि
हे राधे । अथ प्रकृतार्थप्रतीतिमान्त्वं स्पष्टमेव तद्वीजम् । उपशोध्यमानतिरस्कारव्यञ्ज-
कार्थरामनुचितार्थत्वम् । विमर्षीति । खण्डिता कृष्णमाह । हलं लाहलम् ।
लोको जगत् । तद्विजननिचय इत्यर्थः । वर्यसि ज्येष्ठे भ्रातरि । भक्तिमत्त्वं भक्तिम् ।
अथ तत्तिरस्कारादपेक्षितस्तद्वीजम् । पशुभूता मृष्टशब्दार्थभूतं मृगीनं जदेन कात-
र्यम् । मानमिति । न च चादेरधिकपदत्वम् । छन्दःपूर्णेऽपि पाठे निष्फलत्वविर-
हात् । तत्त्वं एवाधिकपदत्वात् । संकेतविरहादपेक्षकमत्राचकम् । प्रकाशमयेऽर्थे यथा-
वासरपदं, पोषणे विधत्तेपदं च । उपसर्गेण कृती शक्तिनियमात् । विरक्षितार्थाप्रयाय-
कत्वं तद्वीजम् । नन्वेतदसमर्थोदाहरणं स्यात् । सत्यम् । अत्राचकादयोऽत्रमर्थभेदा इति
यस्यति । अश्लीलमिति । सम्प्रदायप्रकरणसंज्ञितः श्रीज्ञाता न्यति एवाति श्रीते

क्रमेणोदाहरणम्—

‘भग तव बृहद्भावि मुकुन्द मजनेन विट् ।

सूनुस्ते नैव नष्टस्य पुनर्दृष्टिं गमिष्यसि ॥’

अत्र भगशब्द सपत्यर्थकोऽप्यधगाद्गमतीत्या व्रीडाबोधी । भगिनी शिव
लिङ्गमात्मयोनिरित्यादौ भगादिशब्दो न तथा । एवमेव शब्दभर्यादाप्राप्ते ।
निदशब्दो वैश्वार्थकोऽपि पुरीषप्रत्ययाज्जुगुप्साबोधी । एव मुखवायुशब्दश्च ।
अदर्शनार्थकोऽपि नष्टशब्दो भरणप्रत्ययादमङ्गलबोधी । एव ‘नाथे पथिकता
याते शोक कोऽपि नतमुच’ इत्यत्र शोकशब्दश्च ।

‘नवा हरति सा चित्त मुकुन्द तव सुन्दरी ।’

अत्र नवेत्येक पदं द्विपदं वेति संदेहः ।

एकशालमसिद्धममतीतम् ।

‘आशयो दलितो यस्य योगेन स हरि मजेत् ।’

अत्राशयशब्दो वासनार्थकृतया योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धः ।

ग्राम्यमविदग्धप्रयुक्तम् ।

‘वृष्णस्तव फटि वीक्ष्य चित्रे चित्रार्पितोऽभवत् ।’

अत्र फटिशब्दः ।

रुद्धिप्रयोजनान्यतरशून्यं लाक्षणिकं नेयार्थम् ।

‘तवाञ्जे हृक्पदाघात दत्ते तन्मलिनं तत ।’

अत्र पदाघातेन निजितत्वं लक्ष्यम् । न चात्र लक्षणा सम्भवति ।

रश्नुतेर्लं श्रुतिः । भगसिद्धिः । वैश्यं कश्चित्प्रति कश्चित्साधुर्गोहः । हे किं वैश्यं नष्टस्य
तीर्थाय गतस्य । एवमिति । ‘शिशिरीकुरु मन्त्रे त्वमात्रि मुक्तावापुभिः’ इत्यत्र
गुदवायो प्रतीतिः । नाथ इति । अत्र शोकस्य कुरुणस्याभित्वादिमल्लिङ्गप ।
इहाऽभवसिद्धरसापकर्मोपस्थितिसिद्धिदुष्स्थित्याऽथेतुयेमुख्यं वा तद्दीप्तम् । अथद्वयोप
स्थापकं सदिग्धम् । नवेति । नवानवीनानं हरति । द्वावप्यर्थौ प्रतीयेते । अर्थानिधयस्त
दीप्तम् । प्रति प्रतिशाल इति ज्ञातं प्रतीतिं तद्विदग्धप्रतीतिम् । यत्किञ्चिच्छास्त्रपारम्पर्ये
मित्यत्र । तदेतदाह—एकशालेति । सावानाविष्मत्वा प्रतीतिमात्रार्थं तद्दीप्तम् । वृष्ण
स्तवेति । हे चित्रम् । अत्र वक्त्रवैदग्ध्यात्तुत्थानादसापकप्रतीतिम् । निजितत्वं

‘लक्षणा सा न कर्तव्या कष्टेनार्थागमो यत ।

न यत्र शक्यसंबन्धो न रूढिर्न प्रयोजनम् ॥’ इत्युक्ते ।

व्यवहितार्थप्रतीतिकं क्लिष्टम् ।

‘श्रीवासजन्मभूदामाञ्जधान दनुजान्विभु ।’

अत्र श्रीवास पद्म तज्जन्मभूर्जल तद्गो मेघस्तदामानिति क्लिष्टम् ।

अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयोंऽज्ञो यत्र तत् । तत्र विधे-
याशस्य प्राधान्येनानिर्देश समासेन गुणीभावाद्विधेयोत्तरमुद्देश्योक्तेश्च ।

यथा—

‘तव तन्वि कटाक्षोऽय पष्ठचाणो मनोभुव ।

प्रविश्य हृदये कृष्ण वृथादर्पं चकार यत् ॥’

अत्र पष्ठत्वं बाणस्य विधेयम्, दर्पस्य वृथात्वं च, तदुभयं तथा न प्रती-
यते । समासेन गुणीभावात्कित्वनुवाच्यवत्प्रतिभासते ।

यथा वा—

‘अकृतासन्नति कापि कथं त्वयि हरे कृपा ।’

अत्र निषेधो विधेयतया न प्रतीयते । तस्य समासेन गौण्यात् ।

लक्ष्यमिति । अत्र कवेरव्युत्पत्त्यनुसंधानेन वैरस्यापादकत्वं तद्वीजम् । यतो विवक्षित-
वाक्यार्थधीर्बलम्बेन तत् क्लिष्टम् । निहतार्थादी तु पदार्थोपस्थितिरेव बिलम्बेनेति भेदः ।
थीति । बोधमान्तर्यं तद्वीजम् । प्राधान्येनानिर्दिष्ट इति । प्राधान्यं च विधेयत्वप्र-
तीतियोग्यत्वम् । यदुक्तम्—‘तच्छब्दयोगः प्राथम्यं सिद्धत्वं चाप्यनूयता । तच्छब्दयोग-
औत्तर्यं साध्यत्वं च विधेयता ॥’ इति । तयोद्देश्यविधेययोः पृथक्पदान्यामुपस्थितिर्न तु
समासप्रविष्टत्वं । तयोः पृथक्पदान्यामुपस्थिता प्राप्तमुद्दिष्टाप्राप्तं विधीयते । पूर्वतो
जडिमानितिकत्वं । इतरथा वन्नित्यवर्तत इत्यनिधानावति । तव तन्वीति । तस्याः प्राप्ति-
तत्सखीवाक्यम् । अत्रायं कटाक्ष इत्यपि विधेयत्वं बोध्यम् । बहुदायिन भक्तवत्सुल्या-
दलब्धप्रसादं शोचन्तं कचित्प्रति कचिदाह—अकृतेति । अत्र पर्युदासनजासमासः ।
यदुक्तम्—‘प्रधानत्वं विधेयं प्रतिषेधे प्रधानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन
नमः ॥’ इति । सन्नतिः कृता नासीदिति निषेधो विधेयः । स च तथा न प्रतीयते । समा-
सात् । यत्र प्रसज्यवाची नन् तत्र समासमात्रात् प्रपानीभूतो निषेधः स्यादित्युदाह-

‘उदयति सश्री श्रीराधाया न तन्मुसुमण्डल

स्खलति तिमिर सारङ्गाक्ष्या न नीलनिचोलक ।

हसति हरिता चक्र तस्या न नाम सखीगणो

भ्रमति भवने ज्योत्स्नैवास्या न चाक्षरुचिच्छटा ॥’

अत्र निषेधो विधेयतया प्रतीयते समासामावात् । तेन च षष्ठो बाण इति, भर्तुर्दपं व्यर्थमिति, न कृता सन्नतिमिति च वाच्यम् ।

यत्र विशेषविधानं तत्र निषेधस्य गुणीभावेऽपि न दोषः ।

यथा—

‘अपूत पूतता याति यस्मिन्मनसि तस्मिन्ने ।

वपुस्तत्पातु कसारे रमार्जितमुचिष्णम् ॥’

अत्रापूतत्वादिकमनृथं पूतत्वादिकं विधीयते । द्वितीयं त्वग्रे श्रद्ध्यते ।

‘अकार्यमिन्नमीदृशं स्मरन्कृष्ण भजामृतम् ।’

अत्र कार्यं विनेह मित्रमिति विवक्षितम् । अकार्येषु कुर्मसु मित्रमिति विरुद्धा धियं जनयति । एव ‘भवानीपति प्रियतम’ इत्यादिकमपि पत्याथ न्तरधीजननादुत्पद्यते ।

अथ समासगतं शुक्तिकटुं यथा—

‘प्रचक्रमे चिक्रमविक्रमं श्रुवा सुवक्यासी रतिचक्रमक्रमात् ।

सुनिष्ठुरष्टशूनकटाक्षसौष्ठवा गोष्ठाभिराजस्य मुते विसंगुले ॥’

एवमन्यच्च परीक्ष्यम् ।

रति—उदयतीति । कृष्णस्वगतोक्तिः । सश्री उदयति श्रीराधायास्तन्मुसुमण्डलं नोदयतीति बोध्यम् । एवमग्रेऽपि बहुकम्—‘अप्राधान्यं विधेयं प्रतिषेधे प्रभावात् ।

प्रसज्य प्रतिषेधोऽसौ प्रियया सह यत्र सन् ॥’ इति । अत्र विवक्षितविधेयानुपस्थितिरुद्घोषजम् । अथ विरुद्धमतिरुद्धादहरति—अकार्येति । कार्यस्याभावोऽकार्यं तेन मित्रं

मकृत्रिममिन्नमन्यधीभावे कृष्णानुसंधाने विरुद्धात्तत्पुरुषणं श्रमेति कुर्मस्येति प्रतीयते । रित्याह—अकार्येति । अत्रोपश्लेषविरोधेन कुर्ममिन्नत्वस्य प्रतीयते रित्यर्थः ।

‘समासावयवस्य नञो भेदार्थकत्वात् । बहुकम्—‘तत्त्वादर्शं तदन्वयं तदव्ययं विरोधिता । अप्राशस्त्यमभावश्च नन्यां पठ प्रतीयता ॥’ इति । प्रकृत्याप्रतिषेधधीभूताप्रवृत्तार्थधीजनक विरुद्धमतिरुद्ध । स्फुटमत्र तद्वीचम् । विरुद्धत्वं च प्रकृत्यन्वयकार प्रत्यायकत्वम् । एव बोद्धव्यपदोषा दक्षिता । प्रचक्रमे इति । विपरीतायति सहस्रो

अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम् ।

वाक्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदस्यांशेऽपि केचन ॥ ४ ॥

क्रमेणोदाहरणानि—

‘चर्कति मम कार्त्तार्य्यं वक्रभ्रूमावदार्ब्धतः ।’

अत्र वाक्यं श्रुतिकटु ।

‘लैखैरर्च्यो विधुः शातं रातु श्यतु च पातकम् ।’

अत्र लेखैर्देवैः, विधुः कृष्णः, शातं सुखम्, रातु ददातु, श्यतु कृशं करोतु । एते लेखादिशब्दाः सुरादिवाचिनोऽपि श्लेषादेरन्यत्राप्रयोगादप्रयुक्ताः ।

‘क्षमाक्षमाधरानन्तमकरध्वजलङ्घिनः ।

स्रवन्ते शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः ॥’

अत्र क्षमा क्षान्तिः, क्षमाधरः क्षमी, अनन्तः शेषः, मकरध्वजः स्मरः, शैब्यः शिबिपुत्रः, सुग्रीवः कपिराजः, मेघपुष्पं जलम्, बलाहको मेघः । एतैः प्रसिद्धैः पृथ्वीगिरिवियदर्णवाश्चत्वारो भगवदश्वाश्चाप्रसिद्धा निहन्यन्ते ।

‘देव त्वमसि कुविन्दः पटयसि च गुणान्प्रतिक्षणं चित्रान् ।

कीर्तिस्तव प्रियासौ प्रतिवेश्म कथं दिगम्बरा भ्रमति ॥’

प्रियो वर्णयन्ति । असी राधा विक्रमस्य विक्रयोऽव्ययो यत्र तादृशं रतिक्रमं प्रचक्रमे आरेभे । क्व गोष्ठाधिराजस्य सुते । अक्रमात् । स्वक्रमविरुद्धं पुरुषक्रममुपेत्येत्यर्थः । कीदृशी मुनिपुत्रं यथा स्यात्तथा प्रभृतं निक्षिप्तं कटाक्षसौष्ठवं यया सा । कीदृशे । विसृष्टे स्त्रीति हित्वा स्त्रीरस्या स्थिते । वाक्ये पददोषानतिदिशति—अपास्येति । साकाहुनानापद-
श्रुतिदोषो वाक्यदोषः । च्युतसंस्कृतासमर्थनिरर्थकानां स्वभावादेवान्वयबोधे स्वरूपा-
योग्यानामनव्यावायव्ये पदान्तरविरहप्रयुक्तत्वविरहेण साकाहुत्वाभावात् वाक्यदोषतेति
तेषां वर्जनम् । चर्कतीति । मधुमङ्गलः कृष्णमुपहसति भावदार्ब्धतो दृढप्रणयात् ।
लेखैरिति । कथितकस्मैचिदाक्षिपं दत्ते । क्षमेति । गच्छन्तः श्रीकृष्णस्य स्यन्दन
वीक्ष्य कथितकविर्वर्णयति । चत्वार इति । पृथ्व्यादयो भगवदश्वाद्येति संबन्धनीयम् ।
देवेति । बुधेष्टिरं कथितकविः स्वीति । कुं पृथिवीं विन्दतीति कुविन्दो राजा जाति-
विशेषस्तनुवायश्च । पटयसि पटन् पटयश्च करोषि । गुणान् विद्यादानदयादीन् सूत्राणि च ।

१. पुस्तकान्तरे ‘तन्वी चर्कति वार्त्तार्य्यं भावदार्ब्धादिदं तव’ इति पाठ उपलभ्यते.

अत्र कुबिन्दादिशब्दा भूपादादिवाचिनोऽपि तन्तुवायादर्थप्रतीतेरनु-
चितार्थाः ।

‘विष्णुस्यन्दनपर्णानां पृथक्श्वेन धाविताः ।

निपेतुः काश्यपीकान्ता कौण्डिन्याः करपीडने ॥’

अत्र विष्णुस्यन्दनादिशब्दा विष्णुरथादिशब्दवद्गुणार्थान्न बोधयन्ती-
त्यवाचकास्ते । पर्णाः पक्षाः, पृथक्श्वः पवनः, धाविताः कम्पिताः, काश्य-
पीकान्ता भूपतयः, कौण्डिनी रुक्मिणी, करपीडनं विवाहः ।

‘अमेहनादपानाच्च स्विद्यतेऽसौ तपोधनः ।

अग्रामेहनादिशब्दाः खेहनाद्यभाववाचिनोऽपि व्यवयादिप्रत्ययाद्गीडा-
बोधिनः ।

‘कृतप्रवृत्तिरन्यार्थैः कविर्वान्तं समश्नुते ।’

अत्र प्रवृत्तिवान्तशब्दौ विदुत्सर्गादिप्रतीतेर्जुगुप्साबोधिनौ । न चैवं
‘माधुर्यमुद्वमति मूर्तिरियं मुरारेः’-इत्यादौ दोषः । गौणवृत्तितायां तद-
नङ्गीकारात् ।

‘शुभक्षयं पितृवनं जीवितेश्च सा ययौ ।’

अत्र मङ्गलालयं पितुरुद्यानं कान्तं द्रष्टुमागतेति विवक्षितम् । मङ्गल-
नाशश्मशानयमप्रतीतेरमङ्गलबोधिता ।

‘एष को भूतिभिर्भाति दोषाकरनिभो नृपः ।’

अत्र किं भूतिदोषाकरशब्दौ संपञ्चन्द्रवाचकौ, किंवा भस्मापराधसन्नि-
बोधकाविति प्रकरणाभावात्संदेहः ।

‘परमन्नमयादिभ्यश्चतुर्थोऽयमधीयते ।

तमानन्दमयं कृष्णं भजन्नमृतमामुयात् ॥’

दिग्गम्यरा दिग्ग्यापिनी विद्यया च । अथ कमिलसनेन तन्तुवायत्वारोपास्तिरस्कारव्य-
क्तिः । विष्णुस्यन्दनेति । रुक्मिणीहरणे गरुडपराक्रमं शुक्रो वर्णयति । तद्वन्ही-
कारात् दोषास्वीकारात् । शुभक्षयमिति । जीवितेश्चयेति चतुर्थी । ‘क्रियायोप-
दस्य कर्मणि स्थानिनः’ इति पाणिनिस्मृत्यैः । तथैव विदुत्तं प्रतिज्ञा—कान्तं द्रष्टुमिति ।
एष क इति । प्रकरणाभावात् स्तुतिर्विन्दा वेति संशयः । परमिति । एतेऽन्नमयादयः
पञ्च शब्दास्तत्तरीयज्ञात्वायामानन्दवस्थां देहादिषु रुढिशब्दाः परिभाषिताः । विज्ञान-

अत्रान्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयशब्दा शरीरादिजीवान्ताना च-
तुर्णां वाचका । आनन्दमयशब्दस्तु परस्य ब्रह्मण । एते च वेदान्तशास्त्र-
मात्रप्रयोगादप्रतीता ।

‘हित्वा गल्लोक्तिमीशाय भल्ल खानादिक कुरु ।’

अत्र गल्लादिशब्दा ग्राम्या ।

‘वास प्रवालचरणैरुन्निद्रा सखि वर्तते ।

घनप्रसवजातानामटवीति विभावय ॥’

अत्राम्बरमणे सूर्यस्य किरणै प्रफुल्ल जलजाना विपिन शोभत इति
नेयार्थे वाक्यम् ।

‘आकल्पस्य न कस्यैता विलोक्य मुरवैरिण ।’

रज्यत्यपूर्वघटना मानस किल माधुरीम् ॥’

अत्राकल्पस्य माधुरी विलोक्य कस्य मानस न रज्यतीति सबन्ध क्लिष्ट ।

‘कृष्ण त्व राजपुत्रोऽसि साप्रत तव रक्षणम् ।

न पुन कुलरामाणा वल्लभूपादिमोषणम् ॥’

अत्र राज कुलस्य चेति सबन्धो विधेय उत्कर्षधीहेतुत्वात् । समासेन
तु तस्यावश्य न्यग्भाव ।’

‘सौभाग्यमेतदेवास्य यत्कृता प्रणति सताम् ।’

अत्र सौभाग्य विधेयम् । तच्च पूर्वनिर्देशेनानुवाद्यमिव जातमिति विधे-
याशाविमर्श । यदुक्तम्—

मयशब्दस्य जीवचेतन्यवाचकत्व सूत्रभाष्यादी निरूपितमस्ति ॥ हित्येति । काचिद्बु-
जरी प्रगल्भा वृत्ती श्रीराधामह—गल्लोक्तिमपार्थबहुकयाम् । इशाय प्राणनाथाय । कृष्णा-
र्थमित्यर्थ । भल्ल समीचीन खानादिक भक्षणयादि ॥ वास इति । अत्र वास प्रवाला
दिपर्दरम्बैररत्नादिपदानि लक्ष्यते । तेषु लक्षणा न समवति रुद्धिफलदोरभावात् ॥
आकल्पस्येति । अत्रासत्तिज्ञानविलम्बादन्वयज्ञानविलम्बस्तद्बीजम् । विधेयाविमर्शमु
दाहरति—कृष्ण त्वमिति । गोपकुमारीणा कृष्ण प्रतीयमुक्ति । न्यग्भावो गुणी
भाव । सौभाग्यमिति । एतत् सप्रणतिरूप तत्र सौभाग्यत्व विधीयते । तत्रानूद्य
विधेययो पौर्वापर्येणोपादानेतथा प्रतिपत्ति । यदुक्तम्—यच्छब्दयोग प्राथम्यमित्यादि ।
अत्र नूतदभावानिमिष्टविधेयाशता अथ सत्यपि पौर्वापर्योपादाने वचिद्विधेयत्वानुपस्थि

‘अनुवादमनुत्तैव न विधेयमुदीरयेत् ।’

इति । अनुवाद्यविधेयौ हि सिद्धसाध्यभूतौ पूर्वपश्चाद्भावेन निर्दिश्येते ।
यथा—

‘ब्राह्मणः पाण्डितः स्मृतिः सौजन्यादिगुणार्णवः ।

अत्र ब्राह्मणत्वं प्रसिद्धम्, पाण्डित्याद्यप्रसिद्धम् ।

यथा वा—

‘तवानन्दकरो योऽसौ कृष्णः सखि समागतः ।’

अत्र ‘सखि, स इत्येताम्’ इति वाच्यम् । यत्तदोन्नित्यसंबन्ध इति न्या-
यात् । प्रकान्तयच्छन्दनैराकाङ्क्षया तच्छब्दस्यावश्योपादेयत्वाच्च ।

नन्वदःशब्देनैव नैराकाङ्क्ष्यम् । इदमेतददःशब्दानां तच्छब्दसमाना-
र्थकत्वात् । मैवम् । यच्छब्दसंनिहितानां तेषामनुवाद्यत्वप्रतीतिकृत्वात् ।
व्यवहितेषु तैर्नैराकाङ्क्ष्यं स्यादेव ।

यथा—

‘तवानन्दकरः कृष्णो योऽधुनासौ समागतः ॥’

तच्छब्दसंनिधाविदगादयः प्रसिद्धिं परामृषन्ति । यच्छब्दसंनिधौ त-
च्छब्दश्च ।

क्रमेणोदाहरणे—

‘यस्त्वदानन्दनः कृष्णः सोऽयं सखि समागतः ।’

‘यत्तत्कृष्णस्य माहात्म्यं यत्तुं तत्केन पार्यते ॥’

एवमपि तदोपत्व आदित्युदाहरति—यथा चेति । दन्तवक्र विहस्य श्रीकृष्णं व्रजमा-
गते मूर्छितं राधां सख्यौ बोधयन्त्यो वदन्ति । प्रकान्तो यच्छब्दो योऽसाधिति । नैरा-
काङ्क्षं नैरपेक्ष्यम् ॥ आशङ्कते—नन्विति । परिहरति—मैवमिति । यच्छब्दसमीपो-
पात्तानामिदमादीनां प्रसिद्धिमात्रपरामर्शितयानुवाद्यत्वप्रसङ्गव्यपत्त्यदित्यर्थः । अत्रेदमा-
दीनां सार्वत्रिकं तच्छब्दसमानार्थकत्वं नास्ति किन्तु यच्छब्दनिर्दिष्टावधारणपरामर्श एवेति
शोध्यम् ॥ अत्रिदमादीनां तच्छब्दस्य च प्रसिद्धिपरामर्शकत्वं दृष्टमित्याह—‘तच्छब्द-
संनिधाविति । अत्रेदमादयस्तच्छब्दस्य समानलिङ्गविभक्तिकृतवत्त्वावधारणा बोध्या ।
‘तेन ‘नकास्ति खण्णं राही’ इत्यादीं लिङ्गादिभेदात् प्रसिद्धेन बोधः । किन्तु विधेयत्व-
संबन्धेति श्रेयम् ॥ यस्त्वदानन्दन इति । अयं प्रसिद्धः ॥ यच्छब्द इति । तत् प्रसि-
द्धम् । पार्यते शक्यते ॥ ननु यत्तदोरेकतरस्योपादानेऽपि निराकाङ्क्षा इति पाठः कश्चि-
दीदृश्यते तथा प्रकृत्येऽपि स्यादिति चेत्तत्र तावोमिथो नैरपेक्ष्य इति नियतस्थान एव न

यत्र तु यत्तदोरेकतरस्यार्थत्वं संभवेत्तत्रैकतरोपादानेऽपि नैराकाङ्क्ष्यं स्यात् ।
तथाहि उत्तरवाक्यस्यो यच्छब्दः सामर्थ्यात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दं
नाकाङ्क्षति ।

यथा—

‘जयति श्रीपतिर्यस्य किङ्करा द्रुहिणादयः ।’

पूर्ववाक्यस्यस्तु परत्र तमाकाङ्क्षत्यसामर्थ्यात् ।

यथा—

‘वाञ्छितं निजभक्तेभ्यो यो दत्ते सेव्यतां हरिः ।’

अत्र स सेव्यतामित्युक्तौ नैराकाङ्क्ष्यम् ।

प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दं नाकाङ्क्षति ।

क्रमेणोदाहरणानि—

‘स कृष्णो मथुरां गत्वा हत्वा कंसमसत्तमम् ।

यदृणां निजनाथानां परमर्धिमवर्धयत् ॥’

• ‘दुःखं हरति भक्तानां करोति परमां मुदम् ।

हेतुं नापेक्षते कंचित्स विष्णुः प्रणतिप्रियः ॥’

‘कदा तमहमीक्षिष्ये सदानन्दमयं गुरुम् ॥’

द्वयोरुपादाने नैराकाङ्क्ष्यं प्रसिद्धम् । कचिदनुपादानेऽप्यर्थत्वम् ।

यथा—

‘न मे क्षमयिता कोऽपि भारस्येत्युर्वि मा शुच ।’

‘नन्दस्य भवने कोऽपि बालोऽस्त्यद्भुतपौरुषः ।’

सर्वत्रेति बोधयन्प्रकृते विधेयत्वानुपपत्तिं द्रवयति—यत्र त्वित्यादिना । गुरुमित्य-
न्तेन सामर्थ्यात् । नैराकाङ्क्ष्यकृतियोग्यत्वात् ॥ जयतीति । अत्र स इति नापेक्ष्यते ।
क्रमेणेति । स इति । शुक्रोक्तिः । स पूर्वप्रतीतिविषयः ॥ दुःखमिति । शिष्यं
गुरुरुपदिशति । अत्र संसारच्छेदपूर्वकपरमानन्दरूपाय फलाय प्रणतिमात्रं नादतीति
निर्हेतुको तत्र प्रवृत्तिरिति । ॥ श्रीभागवतादिशास्त्रप्रसिद्धः ॥ कदेति । शिष्यः स्वगत-
माह । तं मदनभूतज्ञानवैराग्यकारुण्यादिगुणगणं गुरुम् ॥ द्वयोरिति । प्रसिद्धं यदु-
वाच न तन्मिध्येत्यादौ । किञ्च एकत्र विधेयत्वबोधिना नान्यत्र प्रसिद्धिपरामर्शित्वम् ।
यथा—‘न केवलं यो महतो विभापते शृणोति तस्मादपि यः ॥ पापभाक् ।’ अत्र स
इत्यस्य पूर्ववत्पदार्थविधेयत्वबोधिना उत्तरत्रापि तथेति न प्रसिद्धिपरामर्शित्वम् । अतएव
तच्छब्दान्तराप्रहेऽपि नैराकाङ्क्ष्यमिति ॥ कचिदिति । द्वयोरित्यर्थः ॥ न, म इति ।

अत्र योऽस्ति स भारस्य शमयितेति गम्यते ।

पूर्ववाक्यस्य यच्छब्दवीप्सायाः परवाक्यस्य तच्छब्दवीप्सापेक्षेवेति न नियमः । परस्यैकतच्छब्देन वीप्साप्रतिपाद्यस्य समर्थनात् ।

यथा—

‘पापिष्ठेन मया यद्यत्पापमाचरितं शुभे ।

तद्विनाशय देवि त्वं गङ्गे मुवनपावनि ॥’

अत्र यद्यदिति येनकेनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्तु विवक्षितं तथा-
भूतमेव तदित्यनेन परामृष्टं परस्थितिसामर्थ्यात् ।

यच्छब्दसंनिधाविदमादीनां लिङ्गविभक्तिभेदेऽपि नैराकाङ्क्षमेव ।

‘चक्रास्ति स्वर्णगौराङ्गी येदं भुवनभूषणम् ।

चन्द्रश्चक्रास्ति यस्तेने तापिताः पथिकाङ्गनाः ॥’

‘तव गोविन्द भक्तस्य मातरिश्वा ललाग यत् ।

पावनो मयि तेनाहं कृतार्थः करुणाम्बुधे ॥’

अत्र वाक्यं ‘श्वा तव मातरि ललाग’ इति विरुद्धधीकृतं ।

अथ पदांशेऽपि यथासंभवं क्रमेणोदाहरणानि—

‘भक्तत्वात्समशीलत्वात्साधुत्वाच्च प्रियोऽसि मे ।

स्वसिद्धयै मोक्षलब्धयै च तवाहं संस्थितो षणु ॥’

अत्र त्वा त्वादिति द्व्येव्यै इति च पदांशाः श्रुतिकटवः ।

‘धातुमत्तां गिरेर्वीक्ष्य चक्षुषामुत्सवं कुरु ।’

अत्र मतेति क्षीयार्थेन निहतार्थः । चक्षुषामिति बहुत्वं निरर्थकम् ।

‘विजेयस्तत्र कृष्णेन मागधो मागधोऽभवत् ।’

विरिञ्चोक्तिः । हे उर्वि ॥ न नियम इति । यत्पदार्थस्तत्पदेन परामृष्टत्वं एतेन नियमः
न तु यावन्तो यच्छब्दास्त्वावन्तस्तच्छब्दा इति भावः । तेन ‘यां या प्रियः प्रेक्षत वात-
रार्त्तां सा सा द्वियानम्रमुखी बभूव’ इति वीप्सापि सिद्धा । तथाभूतमिति । एकदा
सकलपापे नाशान्बलसंभवात् वीप्सा ॥ तथेति । मातरिश्वा पवनः । अत्रेति । श्वा
कुङ्कुरः ॥ अथ पदांशेऽपीति । स्वसिद्धयै घनावाप्तये । संस्थितः प्रसन्नतया
पुतोवर्त्ता । षणु अर्हय । धातुमत्तां वैरिकादियुक्ताम् । विजयो विजित इत्यर्थः ।

अत्र विजेय इति कृत्यप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः ।

‘यस्यातिपेलवैर्वाक्यैर्मनोऽस्माकं विपूयते ।

कृष्णार्थी स कथं दुष्टैरभिप्रेतो भविष्यति ॥’

अत्र पेलपूयप्रेतशब्दाः क्रमाद्व्रीडादिबोधकाः ।

‘अयं भक्तचरो वाक्यबाणैरपि मुदुर्जयः ।

तदेनमुदयं वाञ्छन्भज राजन्प्रतिक्षणम् ॥’

अत्र किंपूर्वं भक्तः, उत भक्तेषु च रतीति संदेहः ।

वाक्यशब्देन गीःशब्दो लक्ष्यते । तेन नेयार्थः पदांशः । गीर्वाणशब्देन पूर्वमुत्तरं च पदं परिवृत्तिं न सहते । पयोध्यादावुत्तरपदमेव, वड्वाभ्यादौ तु पूर्वपदमेवेति बोध्यम् ।

अप्रयुक्तनेयार्थयोरसमर्थान्तःपातेऽपि विभागप्रदर्शनं स्पष्टार्थम् । शब्दानां सर्वथा प्रयोगेऽसमर्थत्वम् । विरलप्रयोगे निहतार्थत्वेननेकार्थविषयम् । अप्रतीतत्वं त्वेकार्थस्यापि शब्दस्य सार्वत्रिकप्रयोगविरहः ।

अथ वाक्यमात्रगतान्दोषानाह—

प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गे विसन्धि हतवृत्तम् ।

न्यूनाधिककथितपदं तत्प्राकर्षं समाप्तपुनरात्तम् ॥ ५ ॥

अर्धान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम् ।

अपंदस्थपदसमासं संकीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम् ॥ ६ ॥

मागधो जरासन्धः । स च कृष्णेन तत्र समरे विजितः पराभूतः सन् मागधो वंश-
शांसकः अभवत् । प्राणप्राणाय स्तवमकरोदित्यर्थः । कृत्यप्रत्यय इति । तत्त्वानीयर-
केलिमरक्यप्यत् एते कृत्यसंज्ञकाः पाणिनीयानाम् ॥ भक्तिमागोपदेशिनः कस्यचित्सा-
धोर्दुर्जनसङ्गं निशम्य कश्चिदाह—यस्येति । पेलवैः कोमलैः । विपूयते विशुद्धं भव-
ति । दुष्टैरभिप्रेतो दुष्टाभिप्रायकान्तः । कथं भविष्यति । न चैवं संभवेदिति भावः ।
अत्र उक्तशब्दः पुंव्यञ्जनस्य, पूयशब्दो ऋणकृदस्य, प्रेतशब्दो मृतकस्य, बोधकः ॥ अत्र
किमिति । चरडिति चरतीति वा प्रकरणाभावेन संशयः । गीःशब्दो लक्ष्यत इति ।
तदेव गीर्वाणस्य देवस्य प्रतीतिरित्यर्थः । उत्तरं च पदमिति । शरपदेनापि देवस्य
प्रतीत्यभावात् । पयोध्यादायिति । पयोधरादिशब्देनापि पयोधेरप्रत्ययात् । वड्वाभे-
ति । अश्वध्यादिना वड्वाभेरप्रत्ययादित्यर्थः ॥ अप्रयुक्तेति । विवक्षितार्थप्रतीति-
शून्यत्वमसमर्थत्वम् । तच्च तयोरपीति भावः ॥ अथेति । मात्रपदात्पदतदंशयोर्व्यावृत्तिः ।

भग्नमक्रममक्रमममतपरार्थं च वाक्यमेव तथा ।

एकविंशतिविधं वाक्यं दृष्टमिति संबन्धः ।

तत्र वर्णानां रसानुगुण्यवैपरीत्यं प्रतिकूलत्वम् ।

यथा—

‘मचक्रमे विक्रमविक्रयं भुवा’ इत्यादि । अत्र शृङ्गारे मतिकूला वर्णाः ।
एवं वीरादौ माधुर्यादिव्यञ्जकास्तथा ।

उपहत उत्वं प्राप्तो लुप्तो वा विसर्गो यत्र तदिति द्वयम् ।

यथा—

‘इयामोऽभिरामो रमणो दधानोऽवनति हरिः ।

उत्क उन्मद उत्तस्तदेतं सुखयालि हे ॥’

सन्धेर्वैलुप्यं त्रिधा—विश्लेषोऽस्लीलत्वं कष्टत्वं चेति ।

क्रमेणोदाहरणानि—

‘दलिते उत्पले एते अक्षिणी अमलान्निते ।

बलादाकर्पतस्तन्वि मम ईक्षणपदपदौ ॥’

अत्र प्रगृह्यादिहेतुकः सन्धिविश्लेषोऽसकृदेव, छन्दोभङ्गभयात्त्रिजे-
च्छाकृतस्तु सकृदेवेति तद्योभयं दर्शितम् ।

‘स चोदयति तिग्मांशुनिद्रां सुञ्जधुना त्यज ।’

अत्र चोदयतीति सन्धेरस्लीलत्वम् । सुञ्जेति तु कष्टत्वम् ।

तथा दृष्टमित्यर्थः ॥ तत्रेति । तद्वैपरीत्यमासादोद्बोधप्रतिबन्धित्वम् ॥ ननु युक्तिकद्वयेन
सहास्य सांकर्यम् । मेवं तत्र परस्परवर्णमात्रं दृष्टम् । इह तु सुकुमारो अपि वर्णा रीरादौ
दुष्टा इति भेदात् । उपमेयसांकर्येऽप्युपाध्यसांकर्यादिति भावः । प्रतिकूलवर्णादिषु पञ्चसु
पक्षे प्रकमे व बन्धयौचित्यकारित्वं तद्विजम्, गच्छत्वे बन्धस्य सम्भारार्थं ॥ उपहत
इति । उपहतविसर्गं लुप्तविसर्गं च वाक्यमित्यर्थः ॥ इयाम इति । सावित्रीश्रीगया
विशाखाह । अवनति प्रणतिम् । आलि हे हे सखि ॥ दलिते इति । राधां प्रति
• तिजासक्ति कृष्णो वक्ति । अत्र प्रगृह्यादीति । ‘ईदृशेद्विवर्णं प्रगृह्यम्’ इत्यपि का-
रारः । ‘कृतप्रगृह्या अपि निलम्’ इति सन्धिविधेयः । आदिष्वदादन्येषां सन्धिविधेय-
वानां संग्रहः । सकृदेवेति । तथैव कविसमयात् ॥ स चेति । प्रातर्निजकुम्भदा-
गल्य मन्दिरे मुसां तथां विशाखा जागरयति । हे सुप्त । च्युतसर्वस्वसित चाप बोध्यम् ।

वृत्तस्य हतत्वमप्राप्तगौरवान्तलघुत्वं रसप्रतिकूलत्वं लक्षणानुसरणोऽप्य-
श्रव्यत्वं च ।

क्रमेणोदाहरणानि—

‘शशिमुखि सखि राधिकेऽधिकासि गुणविभवेन समस्तसुन्दरीभ्य ।
त्वयि निहितमना मनागपि श्रीव्रजपतिसूनुरूपैति नान्यपार्श्वम् ॥’

अत्र प्रथमपदान्तेऽसीति लघुवर्णविन्यासो वृत्तस्य हतत्वं बन्धशैथिल्या-
द्यनक्ति । ‘पादान्ते लघुर्गुरुर्वा’ इति वाक्ये न लघोरपि यद्गुरुत्वं तत्सर्वत्र
द्वितीयचतुर्थपादविषय प्रथमतृतीयपादविषय तु वसन्ततिलकादायेवेति बो-
ध्यम् । तेन सीत्यत्र त्वमिति युक्तम् । एवमार्यासु चोक्तगणविरोधा-
त्प्रेक्ष्यम् ।

‘अयि मयि भानिनि मा कुरु मान वितर मृगाक्षि निजाधरपानम् ।

जीवतु दयितजनो हरिरेप प्रतिगतविरहजटु खविशेष ॥’

अत्र पञ्जटिकावृत्त विमलम्भप्रतिकूलं हास्यव्यञ्जित्वात् ।

‘इह मुरहरान्यत्कि भाव्य भवत्पदसेवनात् ।’

इह पट्टे वर्णे परपद्मसन्धानकृतायतिरथव्या ॥ ७ ॥

‘कुमलमुखि विचित्रस्यावधि कोऽपि दृष्ट-

स्तरणिदुहितृतीरोपान्तमद्य प्रयान्त्या ।

नवजलधरधामश्यामलोऽयं किशोर

कलयति जलकेलि मत्तमातङ्गकेलि ॥’

स बोदयतीत्यनेकपदावलम्बेनाद्वाक्यदोषता । एव परत्र च ॥ वृत्तस्येति । वृत्त छन्द ।
लक्षण छन्द सूत्रम् ॥ शशीति । विशाखोक्ति । अतस्त्वयीति । अन्यपार्श्वमिति ।
सर्धनाम्नां वृत्तिभार्तं पुनर्द्वाद ॥ अर्याति । कृष्णोक्ति । प्रातिपत्तौ नष्ट ॥ अथव्या
थोतुमनर्था ॥ न्यूनाधिककथितपदमुदाहरति—कुमलमुखीति । विशाखा प्रति धीरा-
धिकोक्तिरियम् । स्पष्टार्थं पद्यम् । पदशब्दस्य प्रत्येकमन्वयान्यूनपदं अधिकपदं कथित
पद चेति त्रयम् । न्यूनपदमित्यत्र पदशब्दो वाचकपर । योतकन्यूनत्वे त्वनभिहित-
वाच्यतेति तास्माद्भेद । अत्र मयेति पद न्यूनम् । साकृद्दत्त्वं तद्दीजम् । नवजलधर-
धामेत्यनेनैव श्यामलताया प्राप्तेस्तत्पदमधिकमित्यर्थं । आवाहाविरह स्फुटमेव

अत्र पूर्वार्धे भवेति पदं न्यूनम् । तृतीये पादे श्यामल इत्यधिकम् ।
चतुर्थे केलिरिति कथितं च ।

‘प्रोज्ज्वलज्वलनज्वालाविकटोरुसटाछटः ।

श्वासाक्षितकुलक्षमाभृत्पातु वो नरकेशरी ॥’

अत्रानुप्रासप्रकर्षः क्रमेण पतितः ।

‘नाशयन्निचिडध्वान्तं भासयन्पृथिवीतलम् ।

उदेति सखि राकेशस्तापयन्पथिकाङ्गनाः ॥’

अत्र वाक्यसमासाद्यपि चतुर्थपादः पुनरुपात्तः ।

अर्धान्तरे एकं वाचकं यत्र तत् ।

यथा—

‘चन्द्रश्चन्द्रिकया भाति भासयन्कुन्दशुभ्रया ।

विश्वं मा कुरु वामाङ्गि मानं पावान्ते हरौ ॥’

अत्र विश्वमित्येकं पूर्वार्धस्य वाचकं पदमुत्तरार्धादौ कृतम् ।

यथा वा—

‘किमयं विधुरा भाति किंचैतद्वदनं नु किम् ।

मदिरद्वितयं किंवा चित्रे ते नयनद्वयम् ॥’

अत्र परार्धस्यैकं किमिति वाचकं पदं पूर्वार्धान्तरे ।

मतयोग इष्टसंबन्धः स यत्राभवत् । तद्यथा—

तद्दीजम् । कैलिरिति कथितं चेति । एक पदं द्विः प्रयुक्तमुद्देश्य प्रतिविद्देश्यो-
रभेदप्रत्यभिज्ञानाय प्रकृते तु तत्र विवक्षितम् । सत्यपि अयमेवदत्तात्पर्यं पदैकत्वदो-
षादर्थक्यप्रतिभासस्तद्दीजम् ॥ प्रोज्ज्वलवदिति । राजानं प्रत्यासीर्वादः । सद्यः सिंह-
शिरोरुहः छदासमूहः । अत्र क्रमेणेति स्फुटमनुप्रासप्रकर्ष इत्यर्थः । पूर्वापेक्षया बन्ध-
धित्वां तद्दीजम् ॥ समाप्तमन्ववयोधजननामिराकाङ्क्षमपि विशेष्य पुनर्विशेषणान्तराका-
ङ्क्षया पृष्टं यत्र तत् समाप्तपुनरात्तम् । तदुदाहरति—नाशयन्निति । ‘अत्राका-
ङ्क्षान्तरकल्पनेन शब्दबोधविलम्बेन तद्दीजम् ॥ अर्थेति । एकमद्वितीयमनन्वितं वा ॥
चन्द्रश्चन्द्रिकयेत्यादि । अत्रार्थान्तरपतितस्य पदस्योपस्थितिर्विलम्बादन्वयधी-
विलम्बस्तद्दीजम् । मतयोग इति । अभवद्विष्टसंबन्धः । विवक्षितान्वयासेवय इति
यावत् । तेन विवेकविमर्शे नातिव्याप्तिः । तत्र रचनान्यथात्वे विवक्षितसंबन्धोपपत्तेः ।

‘या जयश्रीर्मनोजस्य यया विश्व विभूषितम् ।

या पद्माक्षा विना प्राणा वृथा मम कुतोऽद्य सा ॥’

अत्र यच्छब्दनिर्दिष्टानां वाक्यानां मिथो नैरपेक्ष्यात्तदन्त पातिना पद्माक्षीशब्देनान्येषा सबन्ध कविभिरभीष्टोऽपि न घटते ।

‘या विनामी वृथा प्राणा पद्माक्षी सा कुतोऽद्य मे ।’

इति तच्छब्दवाक्यान्त पातित्वे तु सर्वैरपि यच्छब्दनिर्दिष्टैर्वाक्ये समन्धो घटते ।

यथा वा—

‘प्रेमोच्चयं पयः पूरो हर्षाद्या किल वीचय ।

भक्तहृत्सरसीहसश्चकास्ति मधुसूदन ॥’

अत्र सरसीशब्दस्य समासेन न्यग्भावात्तदर्थं सर्वेन सबन्ध्यते । विधेयाविमर्शोऽविमृष्टोऽंशो दुष्ट, इह तु प्रधानीभूतस्य सरसीपदार्थस्य प्राधान्येनाप्रत्ययात् । सर्वस्यापि पयः पूरादिपदार्थस्य तदङ्गतयाप्रतीतिरिति सर्ववाक्यार्थविरोधावभासः ।

यथा वा—

‘वीक्षसे यत्कटाक्षेण तन्वि धन्वी तदा सरः ।’

अत्र यदित्यस्य तदेत्यनेन सबन्धो न घटते । वीक्षसे चेदिति तु युक्तम् ।

वैभक्तिकोऽन्वयबोधस्तत्र भवेदेव इह तु सोऽपि नैति विशेषाच्च । तदधमवश्च क्वचिन्निष्काङ्गतया क्वचित्त्वयोग्यतयेति बोध्यम् ॥ या जयश्रीरिति । राधाविरहिणो द्वार्धवीथस्य इरेरुक्तिः । अत्र या यया यामित्येषु विशेष्यस्य पद्माक्षीभिषेतस्य प्रतीतिरित्याह । भिन्नविभक्तिकयोः पदयोरभेदादव्ये स्वरूपायोग्यत्वात् । या विनामीति सबन्धो घटत इति विधेयवपरामर्शतश्चच्छब्दविशेष्यत्वे सतीत्यर्थः । विभक्तिविपरिणामेनानान्वयः सम्भवेदित्यस्योपादानाह—यथा चेति । अत्र वाक्यत्रय एव सरसीशब्दस्य सबन्ध कवेरभिमतः स तावत् समभिव्याहारविशेषरूपाकाङ्क्षाभावात् घटत इत्याह—अत्रेति । न्यग्भावात् विशेषणवेनाविततया विज्ञेयामावात् । तदर्थं सरसीपदार्थः । सर्वं पयः पूरादिभिः । ‘सरसः’ इति युक्तं पाठः । विधेयाविमर्शादस्य भदमाह—विधेयेति । वीक्षसे यदिति । भानिनीं प्रति वृष्णोक्तिः । अत्र यदिति न वाक्यवचम् । तेन यत्तदापदयोरभेदावयो न सम्भवति । योग्यताविरहात् । दिवाविरहमनुभूय क्वचित्साय मिक्षित

यथा वा—

‘युशति त्वयि दृशोः पदवी मे येन येन शृणु यद्यदवाप्तम् ।

जीवनेन कटुता मरणेन प्रार्थ्यता प्रियतया परिवादः ॥’

अत्र शृण्वति क्रियायाः कर्मापेक्षत्वे जीवनादेर्द्वितीयान्तत्वं मतम् ।
वाक्यार्थस्य कर्मत्वे तु प्रथमान्तत्वम् । तदुभयाभावादभवन्मतयोगः ।

यत्तु—

‘निन्दतानेन साधूनां वृन्दानि वचसा तव ।

वदस्पर्धापि मद्भाषी वाणीश्वर विलज्जते ॥’

इत्यत्र वाणीश्वराचार्यनिन्दायां प्रयुक्तायाः साधुनिन्दाया वचसा सहा-
संबन्धादभवन्मतयोगतेत्युक्तम् । तत्र । वचोनिन्दामुखेन तन्निन्दाया वैद-
ग्ध्याधिक्यव्यञ्जित्वात् अवश्यवक्तव्यं यत्र नोक्तं तदनभिहितवाच्यम् ।

यथा—

‘अपराधलवं कं मे वीक्षसे यत्प्रकुप्यसि ।’

अत्रापराधत्वमपीत्यपिरवश्यं वाच्यम् ।

यथा वा—

‘सोऽयं हरिर्मुनिमनोरथदूरवर्त्ता ।’

अत्र मनोरथानामपीति वाच्यम् । अपेर्वाचकत्वाभावाद्वाचकान्यूनप-
वादेवः ।

कृष्णमाह—मुञ्चतीति । अत्र भवणक्रियायाः कर्मान्तराग्रहात् । ‘पदार्थस्वरूपाणा
वाक्यार्थस्य वा कर्मत्वम् । तत्र क्रमाद्वाचकमाह—द्वितीयान्तत्वमिति । जीवनेन
कटुतामिहारादिरूपम् । तेषां वक्ष्यार्थत्वेन श्रवणीयत्वात् । प्रथमान्तत्वमिति । जीवनेन
कटुतेत्यादि श्रुतप्रातिपदिकार्थे प्रथमाविशेषेण श्रुताश्रयत्वात् । निन्दतेति । शाफ वा-
णीश्वर प्रति वैष्णवस्तच्छिष्यात्क आह—हे वाणीश्वर, साधुनिन्दाया प्रतिपादनाय । साधु-
निन्दायास्तत्त्व(स्त्व)कर्तृता(वा)या वचसा करणत्वमेव तत्तु कर्तृत्वमतो वाक्य-
यदुक्तम् । तत्र । स्थाली पचतीतिवत्करणे कर्तृत्वरोपात् । आरूपेणैव तेन चेत्याप
समाव्यते तर्हि मुखेन सुतरा तद्विति वैदग्ध्यनिर्गमः । आन्दबोधविषयित्वं तद्विज्ञम् ।
अवश्येति । अवश्यवक्तव्यं पदमत्र शीतक बोध्यम्, न्यूनं पदं तु वाचकमिति भेदः ।
लज्जामिति । अन्यथापराधलवं न वीक्षसे, अपि तु महान्तमपराधमिति प्रचीयेतेति भावः ।
मनोरथानामपीत्युच्यते । समुत्पद्यते न केवलमहिरिन्द्रियादीनामित्येव रूपम् । स चापेक्ष-
प्र-

यथा वा—

‘पादप्रणतकृष्णाया देवि कोपस्तथापि ते ।’

अत्र पादप्रणतकृष्णासीति वाच्यम् ।

स्थानं पदम् ।

अस्थानस्थपदं यथा—

‘विवाहवेपेण तदा मुरारेर्वभूव या श्रीः कषयन्तु के ताम् ।

सापत्न्यभावादिव साम्यसूया सरस्वती कापि न तां व्यनक्ति ॥’

अत्र तां नेति स्थानस्थितिः । पदमात्रस्यास्थाननिवेशादेव वाक्यमि-
ष्टार्थप्रत्यायनमन्थरमिति वाक्यदोषता ।

अस्थानस्थसमासं यथा—

‘मानोऽस्त्यजापि नारीषु तन्मां धिगिति चन्द्रमाः ।

कुल्लत्कैरवकोशोद्यद्भृङ्गासि कर्पति कुधा ॥’

अत्र चन्द्रस्य कुल्लस्योक्तौ समासो न कृतः । कवेरकुल्लस्योक्तौ तु कृतः ।

यत्र वाक्यान्तरपदानि वाक्यान्तरे प्रविशन्ति तत्संकीर्णम् ।

यथा—

‘चन्द्रं मुञ्च विशालाक्षि मानं पश्यन्नभोज्ञणे ।’

अत्र नभोज्ञणे चन्द्रं पश्य, मानं मुञ्चेति युक्तम् । किष्टत्वमेकवाक्यवि-
पयमित्यसाद्विद्यते ।

हादनुपपन्न इत्यर्थः । पादप्रणतेति । अत्र तथापीत्यस्य भिन्नवाक्यार्थसापेक्षत्वादित्यर्थः ।
पूर्वप्रापेरध्याहारेण परत्र तथापीत्यस्थानन्वितत्वेन च शाब्दबोधविलम्बनं तद्दीप्तम् ।
सूत्रस्थस्य प्रथमपदशाब्दस्य स्थानवाचकत्वमाह—स्थानमिति । पदं स्थानमिति
संबन्धः । अस्थानस्थपदमयोग्यस्थानस्थपदमित्यर्थः । विचाहेति । अत्र नमः क्रिया-
योगविलुप्तपादमावाप्तुमवविलम्बस्तद्दीप्तम् । मानोऽस्तीति । कुचपर्वतदुर्गतामालङ्घ्य
नारीषु मानासिष्ठति । अद्यापि मय्युदितेऽपीत्यर्थः । तन्मां धिगिति चन्द्रस्योक्तिः । अन्य-
त्वेः । शौजो गुणो यत्र व्यङ्ग्यस्तत्रैव दीर्घसमासो युक्तः । यच्च कुल्लस्योक्तौ नाकु-
ल्लस्य संभवेत् । इह तद्दीपरीत्याद्याभयं दुष्टम् । साहित्याव्युत्पत्तिज्ञानं तद्दीप्तम् । यत्रे-
त्यादि । संदीर्घगर्भितयोरनासत्तिरेव तद्दीप्तम् । गर्भिते व्यवधायकस्य स्वार्थानुभावक्यम् ।
संदीर्घं न सधेति भेदः । चन्द्रमिति । मानिनी विपात्यशी प्रति गतोवाक्यम् ।

यत्र वाक्यमध्ये वाक्यान्तरं प्रविशति तद्वर्तितम् ।

यथा—

‘भगवद्विमुखैर्लोकैस्तदीयजननिन्दकैः ।

भणामि भवत्तत्त्वं नोचिता वसतिः क्वचित् ॥’

अत्र भवत्तत्त्वं भणामीति वाक्यं वाक्यमध्ये प्रविष्टम् ।

प्रसिद्धिहृतं त्यक्तप्रसिद्धिकम् ।

‘रणितं नूपुराद्येषु कूजितादि पतत्रिषु ।

मुक्ते मणितादि स्यान्मेघादौ गर्जितादिफम् ॥

पापे व्योम्नि च मालिन्यं शौक्ल्यं हासे यद्यस्यपि ।

रक्तत्वं क्रोधरागादौ नद्यादौ पङ्कजादिकम् ॥

पादाघातेन पद्मिन्याः स्यादशोकस्तु पुष्पितः ।

ज्योत्स्ना पेया चक्रोरेण हंसाद्यास्तु जलाशये ॥

स्मरस्य धनुरादि स्यात्कौमुदं तस्य बाणतः ।

युवतीनां कटाक्षाद्य भिक्षं यूनां मनो भवेत् ॥

वियोगतापतोऽङ्गेषु हारः स्फुटति हृत्तथा(!) ।’

इत्याद्याः कविसमयप्रसिद्धयः ।

उदाहरणम्—

‘घोरो वारिमुर्चां स्वः समभवत्तिग्मांशुरस्तं गतः ।’

अत्र मेघानां गर्जितमेव कविषु प्रसिद्धम् । रसस्तु मण्डूकादीनामिति प्रसिद्धित्यागः ।

ममः प्रक्रमः प्रस्तावो यत्र तत् ।

भगवदिति । शिष्यं प्रति गुरोवक्तिः । प्रसिद्धिहृतमिति । प्रसिद्धादग्यत्र प्रयोगः प्रसिद्धिहृतः । तत्र कुत्र किं प्रसिद्धं तदाह—रणितमिति । पतत्रिषु पत्रिषु । घोर इति । धीदामविश्रेण सह श्रीकृष्णस्य शुद्धकुलचरितमयी सकथा । तदानीम् । इन्धनानयनकाले इति शेषः । मम इति । ममो विच्छिन्नः प्रक्रमः प्रस्तावो यस्य तत् । प्रस्तावभावाद् द्रुतप्रकारकोऽर्थः । यद्येन प्रकारेण प्राबुद्धिर्देष्टेन प्रकारेण तस्मात्प्रसिद्धिरेव गद्गः । प्रथ-

यथा—

‘गते निजपदं कृष्णे याता भक्ताश्च तद्धियः ।’

अत्र गत इति प्रक्रान्ते याता इति प्रकृतेः प्रक्रमो भग्नः । तेन याता इत्यत्र गता इति पाठवम् । न चैवं कथितपदतादोषः, तस्योद्देश्यप्रतिनि-
र्देश्यभिन्नविषयत्वात् । उद्देश्यः प्राक् प्रत्यायितः, प्रतिनिर्देश्यः पुनः प्र-
त्याप्यः । तद्वति तु विषये तस्यैव पदस्य सर्वनामो वा प्रयोगं विनादोषः ।

तथाहि—

‘उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ।

संपत्तौ च विपत्तौ च महतागेकरूपता ॥’

अत्र यदि रक्त इति पदान्तरेण स एवार्थः प्रतिपाद्येत, तदर्थान्तर-
तयैव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्वगयेत् ।

यथा वा—

‘यशः प्राप्तुं रिपूज्जेतुं स्वर्गस्य च दिदृक्षया ।

आराधयति यो विष्णुं शास्त्रार्थं स न बुध्यते ॥’

अत्र तुमुन् प्रत्ययस्य ।

‘सुनन्दः कृष्णमामघ्न्य रुक्मिणीं प्राप्य सत्वरम् ।

असौ तद्वृत्तमाख्याय तन्नतः स्वगृहं ययौ ॥’

अत्रेदमा प्रक्रान्तस्य तेनैव तत्समाभ्यामेतददोभ्यां वा परामर्शो युक्तः,
न तु तदेति सर्वनामः ।

मोत्यापिताकाहाविषयीकृतेन प्रकारेण पश्चादनुक्तिः प्रक्रमभङ्ग इति निष्कर्षः । गते इति । अत्र याता इति गमनस्योपादानेऽपि नानुगतित्वेन प्रतीतिः स्वामाभ्याम् । तेन न तद्गीत्वसंभवः । गता इति कृते त्वनुगतेः स्फुटा प्रतीतिः । तद्वतीति । उद्देशप्र-
तिनिर्देशवत्तीत्यर्थः । दोषस्वदप्रतीतिरूपः । तस्यैव पदस्येयुदाहरति—उदेतीति ।
यक्ष्यमाण च प्रत्याहृत्य मुनिरित्यादि । सर्वनामो बेलस्योदाहरतिस्तु ‘नत्वा योगेश्वरं
तेन दत्तारः स्वगृहं ययौ’ इति । स एवार्थस्वाम्रत्वलक्षणः । तदेति । अन्यार्थतया
प्रतीतः सन् पियमन्यथयेदित्यर्थः । यश इति । तुमुन् सनोरिच्छयातुल्यार्थत्वेऽपि
तुमुना फल्यपप्रतीतिर्न तु सनेर्लैकरूप्यहानिः । ‘प्रयातुं च गुरादयम्’ इति द्वितीये चरणे
सति निर्दोषता । सुनन्द इति । अनुक्तिः । असौ रुक्मिण्य । तद्वृत्तं दृश्यवाताम् ।

‘भाति यद्यपि गोविन्द तवालंकृतिसंचयः ।

तथापि मृषणज्वेष्टः प्रेष्टः कौस्तुभ एव मे ॥’

अत्र पर्यायस्य ।

‘पादौ प्रक्षाल्य विधिना देवपर्य्येदुनन्दनः ।

निवेश्य निजपर्य्ये ननाम च स मानदः ॥’

अत्र क्रियाक्रमस्य नतिरादौ हि वाच्या ।

‘रासे कापि दधौ वीणां मृदङ्गान्किल काश्चन ।

तालं काचित्कयाचित्तु गीतं तेने च्युताचितम् ॥’

अत्र वचनक्रमस्य कारकक्रमस्य च ।

अविद्यमानः क्रमो यत्र तदक्रमम् ।

यथा—

‘त्वं चं पद्मेयुसदृशो रम्या मानोऽथ सा मुता ।

श्रुत्वेति विपुलां लेभे मुदं नन्दमुतो हरिः ॥’

अत्र सा चेति चकारस्य, इति श्रुत्वेतीतिशब्दस्य स्थितौ क्रमः । अस्या-
नस्य पदं हि ज्ञादित्यन्वयं बोधयति नस्त्वक्रममिति ततो भेदः ।

अमतः प्रकृतविरुद्धः परोऽर्थो यत्र तत् ।

यथा—

‘राममन्मथक्षरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।’

गन्धबद्धधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसति जगाम सा ॥’

अत्र शृङ्गारव्यञ्जको द्वितीयोऽर्थः प्रकृतबीमस्तविरोधादनिष्टः । एवमन्यच्च
परीक्ष्यम् ।

तत्रतस्तथा नमस्कृतः । तदा तच्छब्देन । भातीति । कृष्ण प्रति मधुसूदनोक्तिः ।
अचिन्निहस्तस्यापि त्वं प्रकाशदिति भावः । तथाप्यलंकृतज्वेष्ट इति वाच्यम् । प्रादा-
विति श्रुत्वोक्तिः । रासे इति च स्पष्टम् । अविद्यमान इति । यदुत्तरं यद्वहो शोक-
स्तदन्वयः तद्वह इत्यर्थः । सा चेति कृते तस्याः समुच्चयता प्रतीतिः । इति यु-
चित्ति पाठ्यम् । इति शब्दस्याव्यवहितपरामर्शित्वात् । अमत इति । शिर्यां शृङ्गार-
धीमंती तथा वीरभयानकौ । रीद्रामुता तथा हास्यकर्णौ जैरिणौ मिथः ॥ इत्युक्तेः ।
प्रकृतरसविरुद्धरसव्यञ्जक इत्यर्थः । रामेति । रघुवत्तस्य भावः । रामो मन्मथो मनो-

अथार्थदोषानाह—

अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्कमग्राम्याः ।

संदिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ॥ ८ ॥

अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः ।

साकाहोऽपदमुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः ॥ ९ ॥

विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनःस्वीकृतोऽश्लीलः ।

त्रयोविंशतिविधोऽर्थो दुष्ट इति संबन्धः ।

क्रमेणोदाहरणानि—

‘विलोक्य वितते व्योम्नि चन्द्रं त्यज रूपं प्रिये ।’

अत्र विततत्वस्यानुपादानेऽपि वक्तव्यार्थबोधो नेत्यपुष्टोऽर्थः ।

‘न वंशीकरमासाद्य यमानुजनिमद्गतः ।

कस्या विशदतां याति मनो मानपरिप्लुतम् ॥’

अत्र यमानुजनिर्यमुना, पक्षे नियमः; ‘यमनियमासन’ इति गणनक्रमादिति कष्टोऽर्थः ।

कस्यचिदुत्कर्षमपकर्षं वा प्रोच्य पश्चाच्चदन्यथोक्तिर्न्याहतत्वम् ।

यथा—

‘चित्रे न चन्द्रिका रम्या यथा त्वन्नेत्रचन्द्रिका ।’

मयनहेतुः कर्मध्व । निशाचरी ताडकानाग्री राक्षसी अभिसारिका च । रुधिरमेव चन्दनं रक्तचन्दनं च* । ‘गन्धवत्त्वं वापनाशात्पूतनाकण्ठधूमवत्’ । जीवितेष्टो यमो नायकश्च । अत्र शृङ्गारव्यञ्जकैर्बीभत्तापकर्षस्तद्बीजम् । अथेति । वाक्यदोषोक्त्यनन्तरम् । वाक्यार्थधीपश्चाद्भावित्वादर्थदोषस्य । विरुद्धपद प्रसिद्ध्या विशया चान्वितम् । ‘द्वन्द्वगणे ध्व-माणः प्रत्येकं संबध्यते’ इति न्यायान् । तथा सनियमादीनां चतुर्णां परिवृत्तपदेनान्वयः । विध्यनुवादयोरयुक्तपदेन च । तत्रापुष्टत्वं प्रकृतानुपकारित्वं बोधोऽपोपकृता पुष्टपभाव-रूप इत्यर्थः । न वंशीति । सदसि मानिनीं प्रति वृत्तीनाम्यम् । वंशीकरं हरिमासाद्य वीक्ष्य यमानुजनेनियमस्य महाप्राशात् मानेन परिप्लुतं व्याप्तं कस्यास्तरण्या मनो विदादतां मानशून्यतां न याति । अपि तु सर्वस्या इत्यर्थः । पक्षे यमानुजनिर्यमुना तस्या भवतस्तरङ्गात् वीररमण्युत्पन्नं प्राप्य मानपरिप्लुतं सर्वं कस्य जनस्य मनोऽविशदतां मनिशुद्धतां याति । अपि तु न कस्यापि । अटलप्रतीतिस्तद्बीजम् । कस्यचिदिति । निन्दित्वा पुरस्कृत्य पुनस्तदन्यथाकरणं न्याहतत्वं विदिश्यादिति लिख्यः । चित्रे इति ।

अत्र यस्य हरेश्चन्द्रिका नानन्दहेतुः, स एव चित्रायाश्चन्द्रिकात्वमारो-
पयतीति व्याहतोऽर्थः ।

‘कृष्णस्य प्रेयसी राधा सौन्दर्यादितिवल्लभा ।’

अत्र वल्लभापदार्थः पुनरुक्तः ।

‘अश्वं मे देहि राजेन्द्रं गजेन्द्रं वा शुभिष्ठिर ।’

अत्र गजेन्द्रस्य पूर्वं याचनमुचितमिति दुष्क्रमोऽर्थः ।

‘भक्तायस्तत्र भोगाय कल्पितो भगवन्मया ।’

अत्र ग्राम्योऽर्थः ।

‘आर्या मात्सर्यमुत्सर्य कार्यमेतद्विचार्यताम् ।’

नितम्या सुश्रुवां सेव्या किं वा क्षितिभृतामिह ॥’

अत्र शान्तशृङ्गारिणो को वक्तेति प्रकरणाभावेनानिश्चयात्संदेहः ।

‘धरण्यां शेरते नित्यमेते क्षत्रियसूनव ।’

अत्र नित्यं भूशयने हेतुर्नोक्तः ।

‘शितशूलधरो विष्णुश्चचार समरान्तरे ।’

अत्र विष्णोश्चक्रधारणप्रसिद्धिः । शूलविधृतिसयाविहृदा ।

यथा वा—

‘पादाघातादशोकस्ते सखि जाताङ्कुरोऽभवत् ।’

अत्र पद्मिनीपादाघातादशोकं पुष्पं विभातं नत्वङ्कुरमिति कविप्रसि-
द्धिस्तयाङ्कुरविधृतित्तथा ।

चित्रां प्रति हरैरुक्तिः । अनुचितोऽर्थे कुविन्दादिपदं स्वार्थोपस्थितिदशायामेवोपभोक्तव्यं
मानस्य तिरस्कारबोधः, व्याहृते तु यस्य हरेरित्यादिवाक्यार्थानुसंधानानन्तरमिति भेदः ।
पुरस्कृत्येत्यस्योदाहरणं तु यथा—‘जितानि त्वन्मुखाब्जैर्न जलमज्जावि सययुः’ । अत्र
मुखेऽव्यक्तत्वमारोपणेनोत्पत्तीति । पद्मान्मुखेन जितत्वादपक्षयोक्तिः । पुनरुक्तं शब्देन
ज्ञातं पुनः शब्देनोच्यते । अर्थपुनरुक्तस्यापुष्ट्यर्थत्वात् । अतिशृङ्गारं प्रोक्तं दुष्क-
मोऽनुचितो लोवशास्त्रविहृदः क्रमो यत्र । अश्वमिति । गजेन्द्रस्य बहुमूल्यत्वेन तद-
लाभेऽश्वयाचनौचित्यात् । व्यावहृतादित्रये स्त्रोकार्थपर्यायैकव्यवहारन्युत्पत्त्यननु-
संधानं तद्वीजम् । ग्राम्योऽविदग्धोक्तिमिदं । मोघं मुरसासात्कारः । भक्षणं तु
प्रतीयते इत्यर्थः एव दुष्टः । सहृदयहृद्वैरस्य तद्वीजम् । आर्या इति । अनिर्णयस्तद्वीजम् ।
अनुपातहेतुत्वं निर्देष्टुमशक्यम् । धरण्यामिति । अत्र तात्पर्यानिर्णयस्तद्वीजम् ।

विद्या शास्त्रम् । तद्विरुद्धो तथा—

‘सदा स्नात्वा निशीथिन्यामयं जपति पण्डितः ।’

अत्र ग्रहोपरागं विनार्धरात्रस्नानं धर्मशास्त्रेण विरुद्धम् ।

‘अधरे मृगशावाक्षी विभ्रती करजक्षतम् ।

कण्ठे ताम्बूलरागं च शुशुभे प्रियसंनिधौ ॥’

एतत्कामशास्त्रेण । एवं शास्त्रान्तरैर्बोध्यम् ।

भङ्गचन्तरेण नयत्वं न प्रापितोऽनवीकृतः ।

यथा—

‘जातं कुले धनवतां महतां ततः किं

शास्त्रेषु बुद्धिरखिलेषु कृता ततः किम् ।

पुन्या(ण्या)न्युरूपि विहितानि जनैस्ततः किं

विस्तारितं च भुवनेषु यक्षस्ततः किम् ॥’

अत्र ततः किं ततः किमित्यर्थोऽनवीकृतः ।

‘कृष्णे रतिर्हि परमं पदमातनोति ।’

इति चतुर्थे पादे तु सति नवीकृतः स्यात् । न चात्र कथितपदत्वं दोषः
पर्यायान्तरप्रयोगेऽपि भङ्गचक्ररूपतायामसांकर्यात् ।

यथा वा—

‘सदा चरति स्वे भानुः सदा वहति भारुतः ।

सदा धत्ते भुवं शेषः सदा धीरोऽविकत्थनः ॥’

शितशूलेति । अत्र प्रसिद्धयनुबोधानुसंधितद्वीजम् । तथा विरुद्धा । शास्त्रान्तरे-
वैयकचेदान्ताभिः । अत्र शास्त्राज्ञानप्रतिसंधानं तद्वीजम् ॥ एकमहीनिर्दिष्टानेकार्थत्व-
भनवीकृतत्वम् । तदुदाहरति—जातमिति । अत्र भगवत्प्रेम विना सर्वं विकलमिति
भाषः । ततः किं ततः किमित्येकैव भङ्गपा बहवोऽर्था निर्दिष्टाः । न चात्रेति । कथितप-
दत्वं तस्यैव पदस्य प्रयोगः । यथा ‘कैल्यपदस्य’ । ‘अनविहृतत्वे’ तु ‘वर्थाधान्तरस्य’ । तस्मा-
त्तेनेत्येव रूपस्य प्रयोगेऽप्येकैव भङ्गो वर्तते एवेत्यसांकर्यम् । नवीकृतत्वं दर्शयितुमाह—
कृष्णे रतिरिति । अत्र पिष्टपेषणेनाशकिसूचनेन वा सहृदयहृदुद्देगस्वद्वीजम् ।
प्रपश्यति—यथा चेति । अविकत्थनः स्वस्थापाश्रयः । अत्रैकशब्देन बहुधाः प्रति-
पादनीयोऽर्थः पुरातनवद्भासमानो रसादेरप्यर्थकः ॥ नवीकृतत्वे दर्शिते प्रतीतिरनवीकृत-

अत्र सदेत्यनवीकृतः ।

‘मानुः सदा युक्ततुरङ्ग एव रात्रिदिवं गन्धवहः प्रयाति ।

विभर्ति शेषः सततं धरित्रीं पृष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः ॥’

अत्र तु नवीकृतः ।

सनियमपरिवृत्तः सनियमेऽनियमः ।

यथा—

‘कृष्ण त्वं मम पूज्योऽसि दासोऽहं तव केशव ।’

अत्र त्वमेवेति तवैवेति च नियमो वाच्यः । मन्वनभिहितवाच्येऽपे-
रभावः, इह त्वेवकारस्येत्यैकरूप्यमिति चेन्न, पूर्वत्र शब्दोच्चारणानन्तरं दो-
षावभासः, इह त्वर्थबोधानन्तरमिति भेदसत्त्वात् ।

अनियमपरिवृत्तोऽनियमे सनियमः ।

यथा—

‘भृत्यस्य मम गोविन्द, चेतस्येव सदा स्फुर ।’

अत्र चेतस्येवेति नियमो न वाच्यः ।

विशेषपरिवृत्तो विशेषेऽविशेषः ।

यथा—

‘यान्ति नीलनिचोलिन्यो रजनीप्यभिसारिकाः ।’

अत्र तमिस्तास्विति रजनीविशेषो वाच्यः ।

अविशेषपरिवृत्तोऽविशेषे सविशेषः ।

यथा—

‘देदाति निजगच्छेभ्यो रत्नानि मधुसूदनः ।’

त्वस्य स्वादत्तसुदुदाहरति—आजुरिति । पृष्ठांशवृत्ते रात्रिः । वृत्तिनीवृत्ता । पृष्ठांशां,
प्रजानां पृष्ठांशो रात्र इति हि प्रसिद्धम् । एष सदा युक्ततुरङ्गत्वादिरूपः । अत्र मुख्यान्तरेण
प्रतिपादनात् । नूतनवद्भ्रमसमानता । सनियमेति । चेतस्येवेति । न चात्राधिकपदत्वं
मन्तव्यम् । अत्र सोऽर्थस्तत्त्वं विनापि प्राप्यते तदधिकपदम् । यथा यावदुच्यते—‘नय-
जलधरधामस्यामल’ इति तावदेव नवजलधरधामेति । यत्र तेन न प्राप्यते किंत्वन्येन
अविशेषितं सिध्यति तत्रानियमपरिवृत्तः इति । अत्र नियमो न चेतःश-
ब्दार्थः । सनियमपरिवृत्ताद्विषयं विविक्षितार्थमिषांस्त्वद्वीक्ष्यम् । अनु-

अत्र सर्वं ददातीत्यविशेषो वाच्यः ।

‘मानं मा कुरु गौराङ्गि कृष्णं जीवय मूर्छितम् ।’

अत्राधरमुधयेत्याकाङ्क्षति ।

अपदमुक्तोऽस्थानसमाप्यः ।

यथा—

‘रूपं मनोज्ञमेतस्याः प्रौढं प्रेम च किं त्वियम् ।

मानैर्दुनोति नः सर्वे सर्वत्र क पुनर्गुणाः ॥’

अत्र दुनोति न इत्येतावतैव समाप्यम् । रूपादिगुणसत्वेऽपि मानभूम्भानौचित्यकारित्वं हि वाक्यार्थः । स च तावतैव प्राप्तः समर्थनं नाकाङ्क्षतीत्यस्थानसमाप्यत्वादपदमुक्तोऽर्थः ।

‘स्तोत्रैस्त्रैलोक्यैर्धैर्यैश्च शोभिरतिनम्रता ।

तापस्तु मन्तुभिः सोऽयं सतामौत्पत्तिकः क्रमः ॥’

अत्र स्तोत्रादिभिरुक्तैः सहचरैर्मन्तुतापयोर्निकृष्टयोर्वैरूप्यात्सहचरभेदः ।

‘कुमारस्ते महाराज श्रियं समधिगच्छति ।’

अत्र त्वं प्रियस्येति विरुद्धं प्रकाशयते ।

यथा वा—

‘स देशः सखि कुत्रास्ति यत्र प्रियवियोगतः ।

चन्द्रांशुनिचयः सुभ्रु नैव दावानलायते ॥’

पाताकाङ्क्षाविपर्ययत्वं साक्षाद्भवम् । तदाह—मानमिति । अत्राङ्गिनादिनेत्येतदाकाङ्क्षति । न चैतन्मन्यपदत्वं न्यूनपदमवश्यप्राप्य साक्षाद् भाग्यमिति भेदात् । स्फुटमेव तद्दीजम् । अपदमुक्त इति । रूपमिति । विशारोक्तिः । एतस्याः राधायाः । मनोज्ञं कमनीयम् । अत्र कवेः काव्यज्ञशिक्षाभावानुपधिसद्वीजम् । अत्रापदयुक्त इति केचित्पठन्ति । तत्त्वं च प्रकृतार्थविरुद्धार्थरूपदत्ताख्यत्वं बोध्यम् । न चात्रार्थिकपदत्वं वाच्यम् । तदर्थस्यान्वयित्वात् ॥ समभिव्याहृतविजातीयार्थत्वं सहचरभित्वम् । स्तोत्रैरिति । औत्पत्तिकः स्वभाविकः क्रमः परिपाटी । ‘क्रमः राज्ञोः परीपाट्याम्’ इति विश्वः । रीतिरिति यावत् । स्तोत्रप्रपादिसाहित्येन मन्तुतापयोरप्यप्येयत्वं तद्दीजम् । प्रतिपादितविवक्षितार्थविरोधिव्यञ्जनार्थत्वं प्रकाशितविरुद्धत्वम् । कुमारस्त इति । तव कुमारवशास्तीति विवक्षितोऽर्थः । स देश इति । अत्र यो

अत्र यस्मिन्वल्लभान्तरं लभ्यत इति विरुद्धं प्रदर्श्यते ।

‘वसुदेवगृहे साक्षादवतीर्य महेश्वरः ।

आनन्दितस्वपक्षोऽसौ परपक्षान्दनिष्यति ॥’

अत्र परपक्षान्दत्वा स्वपक्षानानन्दयिष्यतीति विधेयं तदन्यथा स्थिते-
विध्ययुक्तता ।

‘सुधाकर सुखं देहि वियोगिजनतापनः ।’

अत्र विरहे व्याहारे द्वितीयपादार्थो नानुवाचः ।

‘समं न चन्द्रेण तवाननं तच्चन्द्राननोऽसि त्वमिति स्तुतिर्न ।

चन्द्ररूपां नैति यदुज्जिहीते कुहूकृतग्लानिभरोऽपि कृष्ण ॥’

अत्र स्तुतिर्नेत्युपसंहृतोऽपि ततः परोऽर्थः पुनः स्वीकृतः । समाप्त-
पुनराचे विशेष्यमात्रस्यावृत्तिरिह तु वाक्यार्थसमुदायस्येति तस्माद्भेदः ।

‘आदित्सयांशुकानामुन्नतमुजवीरुधां कुगारीणाम् ।

पश्यति हरौ विरेजे गतवसनानामघोदष्टिः ॥’

अत्राधराद्दृष्टिप्रतीतेरुपाव्यञ्जकार्थोऽश्लीलः । नता दृष्टिरिति तु
युक्तम् ।

उक्तोदाहृतिषु येऽन्ये दोषाः सन्ति, तत्र तत्राप्रकृतत्वात् ते प्रकाशिताः ।

एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।

देशः प्रियविरहाश्रितो न स्यात्, स तु चन्द्रांशुभिस्तथा दुःखदो न स्यादिति विवक्षितः ।
सहृदयहृद्भिरसं तद्बीजम् । आनन्दित इति । परपक्षपातं विना स्वपक्षानन्दनं न
संभवेदिति तदानन्दन एन विधेयावधिभ्रामिर्युक्ता नतु परपक्षपाते । विधेयत्वविधानस्य
नौविधं विध्ययुक्तिः । साहित्याव्युत्पत्तिधीस्तद्बीजम् । एवमग्रे च । न च विधेयाविमर्शः
स्वपक्षानन्दनः परपक्षपातसंभावात् । सुधाकरेति । यतः सुखं प्रार्थ्यं तस्य तापकटवे-
नानुवादे न युक्तो विरोधात् ॥ समं नेति । मधुमद्भलोक्तिः । हे कृष्ण, तवाननं चन्द्रेण
समं न भवति । तत्तस्याचन्द्राननस्त्वमसीति स्तुतिर्न स्यात् । स च चन्द्रः कुहू नष्टेन्दु-
कलयामावराया कृतो ग्लानिभरो यस्य तादृशोऽपि सन् यदुज्जिहीते उदयते, अतस्त्रपां
नैति निस्त्रपोऽसावित्यर्थः । त्यक्त उपसंहृतैकदेशः । पुनः स्वीकृतः प्रकाशितैकदेशः या-
प्यतो निवेद्यानर्थाननिवेधैव मध्ये उपसंहारोक्तः । आदित्सयेति । श्लोकोक्तिः । उदाह-
रिष्यति । एतच्च प्रथम इत्यादौ ग्रन्थकृतैव दर्शितम् । एवमिति । अन्यत्र गुणा-
लंकारयोः ॥ एवं दोषान्निरूप्य तेषां कचिद्दोषत्वं कचिद्गुणत्वं कचिदनुभूतत्वं च—

कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः ।

संनिधानादिवोधार्थम्

अवतंसादयः कर्णादिभूषाः कथ्यन्ते, तथापि तत्र कर्णादिशब्दविन्यास-
स्तेषां तदारूढत्वादिवोधाय ।

यथा—

‘कर्णावतंसः सखि कंसशत्रोः पुष्पसजा मौक्तिकहारतश्च ।

मुकर्बुरां फान्तिमतीव बिन्दन्ममान्तरं कर्बुरितं चकार ॥’

अत्र कर्णशब्दः कर्णस्थितेर्बोधाय, पुष्पशब्दस्तदुत्कर्षाय, मौक्तिकशब्दस्तु
रत्नान्तरासंपर्कस्य ।

स्थितेज्वेतत्समर्थनम् ॥ १० ॥

कर्णावतंसादिशब्दाश्चेन्महाकविकाव्येषु तिष्ठन्ति तर्हि युक्तिमदर्शनं तत्रै-
तत् । न च तद्वत् पादनूपुरजघनकाञ्चीकरकङ्कणादयः प्रयोज्याः ।

• ‘धनुर्ज्याघोपमीशस्य श्रुत्वा त्रस्ताः सुरारयः ।’

अत्र धनुःशब्दस्तदारूढत्वबोधनाय ।

अन्यत्र तु—

‘स्वरैराकृतिभिस्तांस्तु प्रकोष्ठैर्ज्याहतैरपि ।

राजन्यबन्धून्विज्ञाय दृष्टपूर्वानचिन्तयत् ॥’

अत्र केवलो ज्याशब्दः । ‘उवाच मधुरां वाचम्’ इत्यादौ तु धात्वर्थेनैव
विशेष्यस्य प्रतीतिर्विशेषणदानाय तत्प्रयोगः । न च मधुरमिति क्रियाविशे-

कर्णेति । ध्वनिः शब्दः निर्मितिरुपादानम् । संनिधानादीत्यादिपदादन्तरा-
संपर्कादिग्रहणम् । कर्णावतंस इति । विशाखां राधाह—मुकर्बुरां विचित्रां कर्बु-
रितं चित्रितम् । अत्र कर्णशब्देनावतंसस्य कर्णस्थित्यवस्थोच्यते निरुपपदोऽपि सक्-
शब्दः पुष्पशालामाह—हारशब्दो मुक्तासंदर्भम् । ‘हारो मुक्तावली’ इति विश्वः । अत्र
संनिधानादिप्रतीतिरूपकत्वसत्त्वात् पुनरुक्तता । नन्वेवं पादनूपुरादिप्रयोगापत्तिरित्यत
आह—स्थितेज्विति । स्थितत्वमनादिप्रयोगविषयत्वम् । यत्र तथा प्रतीतिर्नोद्दिश्य
तत्र न तथेत्याह—अन्यत्र त्विति । स्वरैरिति । प्रकोष्ठिः । तान्द्रुणाजुंनृष्टोद्वान्
विज्ञाय जरासंधः । केवल इति । धनुःशब्दत्वे तात्पर्याभावादित्यर्थः । उवाचेति ।

पणत्वेनेष्टसिद्धिः । बहुषु विशेषणेषु सत्सु तस्या चमत्कारात् । एवं पदार्थां
यातीत्यादौ सति विशेषणे न दोषः ।

ख्यातेऽर्थे निर्हेतोरदुष्टताञ्जकरणे तु सर्वेषाम् ।

वक्त्राद्यौचित्यवशादोपोऽपि गुणः कचित्कचिन्नोभौ ॥ ११ ॥

ख्यातत्वादेव झटित्यर्थावगतौ हेतुर्यत्र नापेक्ष्यते तत्र निर्हेतुरर्थो न दुष्टः ।

यथा—

‘वश्यतीं हरिर्यासां सा स्तुवे गोपसुभ्रुवः ।’

अत्र हरेर्वशीकृतौ निर्हेतुका भक्तिरेव हेतुः । सा च तासां प्रसिद्धेर्नोक्ता ।

श्रुतिकट्टादीनां सर्वेषां परोक्तानामनुकृतौ न दोषः ।

यथा—

‘अद्राक्षं माधवं तस्य विहारः कृन्तते मनः ।

इति ध्रुवन्तो मूर्च्छन्ति देवेन्द्रप्रस्थवासिनः ॥’

वक्तृयोद्धव्यव्यङ्ग्यवाच्यप्रकरणादिमहिम्ना दोपोऽपि कचित्गुणः कचिन्न
दोपो न गुणः । तत्र वैयाकरणादौ वक्तरि योद्धव्ये वा रौद्रादिरसे च
व्यङ्ग्ये कष्टत्वं गुणः । नीरसे चित्रे च न गुणो न दोषः ।

क्रमेणोदाहरणानि—

‘अपास्याः साधुभिः सार्धमजर्घाः किं फलं त्वकम् ।

आहर्हि प्रणतिं तेषां दुर्धृत्तं मद्भु जङ्गहि ॥’

वचधारवर्धनैव विशेष्यस्य धाव्याः प्रतीतेरित्यर्थः । बहुष्विति । मधुरमल्पाक्षरमतिग-
भीरमित्येव विशेषणबाहुल्ये तस्य क्रियाविशेषणत्वस्य चास्तुत्वाभावादित्यर्थः । एषं
पदार्थां यातीति । पादत्राणपरित्राणस्यार्थमिति विशेषणे सतीत्यर्थः । अत्र
याति क्रियायाः पादत्राणासंभवात् पादपदग्रह आवश्यक इति भावः । अथ प्रतिप्रसवं
दर्शयति—ख्याते इति । अद्राक्षमिति । इन्द्रप्रस्थात् द्वारका प्रयान्तं गयवन्त
प्रति पश्चादागत्य पथि मिलितः कथिदाह—हे देव । अत्राद्राक्षमिति श्रुतिकट्टवत्त्वस्य कृ-
न्तत इति व्युत्पत्त्यस्य, चापवादः, परोक्षेरेनुकारात् । एवमन्येषां च बोध्यः ।
अपास्या इति । साधुनिन्दक कचित्पण्डित प्रति कथिद्वयाकरणः शिष्टोऽनुशास्ति ।
अपास्याः पुनः पुनः स्पर्द्धामकरोः तस्याः स्पर्द्धायाः किंफलमजर्घाः भृशमभ्यवाहः ।
त्वकमिति निन्दायामकचप्रत्ययः । अनिष्ट कृतवानसि । अथ तेषां साधूनां प्रणतिं

अत्र वैयाकरणो वक्ता । एवमस्य बोद्धव्यत्वेऽपि बोध्यम् ।

‘प्रचण्डौ मम दोर्दण्डौ भण्डितं खण्डितक्रमम् ।

दण्डाय दुण्डतस्त्वां वै दर्पमासर्पतर्पयन् ॥’

अत्र रौद्रो रसः ।

‘कालियस्य फणरत्नकुट्टिमं कुट्टयन्पदसरोजघट्टनैः ।

मङ्गलानि वितनोतु ताण्डवे पण्डितः सविशिखण्डशेखरः ॥’

अत्र वीरः ।

‘घ्राणोद्धूर्णक—’ इत्यादि ।

अत्र भीमस्सः ।

‘पान्तु वो नरसिंहस्य नखलाङ्गलकोटयः ।

हिरण्यकशिपोर्वक्षः क्षेत्रासृकर्दमारुणाः ॥’

अत्रोद्धते वाच्ये ओजस्विनः शब्दाः ।

‘पदद्युतिविनिर्घृत—’ इत्यादि ।

अत्र शृङ्गारे तेषामनौचित्येऽपि प्रस्तुतस्सरपरार्थपराभवनिवेदितस्य वीरस्यानुगुण्यात्ते निबध्यन्ते ।

‘उद्दामयुक्तिकुद्गलैरक्षिणोत्क्षणतोऽपि यः ।

विवर्तं गर्तमीशानस्तं जीवं गुरुमाश्रये ॥’

जाहहि पुनः पुनरिच्छेत्यर्थः । ‘हर्यं गतिकान्त्योः’ इति धात्वनुसारात् । इदं दुर्दृष्टमुच्छृङ्ख-
कतां मह्यु दीर्घं जहहि शृङ्ग जहि । त्यजेत्यर्थः । एवमिति । अस्य वैयाकरणस्य ॥
प्रचण्डाविति । जलमध्ये निगूढ दुर्योधनं प्रति कुदस्य भीमस्योक्तिः । भण्डितं प्र-
काशितमण्डचेष्टं वीरमन्यस्यापि पलायनात् । दुण्डतः मृगयेते । ‘दुण्डान्येषण इत्येको
दकारान्तः प्रकीर्तितः’ इति बोधदेवः । कालियस्येति । सिद्धचारणादीनामाशीर्वादः ।
कुट्टयन् मर्दयन् । पटनं गाढासृङ्गः । घ्राणेति । व्याख्यातं प्राक् । अत्र प्रचण्डेत्यादिप्रत्यये
उद्गता यैर्णाः प्रकृतराद्यानुगुण्यानिर्दुष्टाः ॥ पान्तिविति । इह राजविषयकरतेर्गु-
णानाश्रयत्वेन प्रकृतानुपयोग्योजोव्यञ्जकत्वेऽप्योजस्विषु नृसिंहनरपेषु वाच्येषु तद्वर्तमानो-
व्यञ्जित्वादेजस्विनो यर्णा दीर्घसमासस्य गुण एवेत्यर्थः । अत्र शृङ्गारे इति । ते
शब्दाः । उद्दामेति । गुणस्मृतिपूर्विकं गुरोः प्रपत्तिं शिष्यः करोति । विनतो नामा-
त्तात्त्विकोऽन्यथाभावः । शुक्लो रजतमिव निर्विशेषचिन्मात्रे मग्नमिव तदितरत्तत्त्वमारो-

अत्र तु गुरुविषयस्य भावस्य नोत्कर्षका न चापकर्षकाः । चित्रे च यथो-
दाहरिष्यते ।

श्लेषादावप्रयुक्तनिहतार्थयोर्न दोषः ।

यथा—

‘पर्वतमेदि पवित्रं जैत्रं नरकस्य बहुमतङ्गहनम् ।

हरिमिव हरिमिव हरिमिव सुरसरिदम्भः पतन्नमत ॥’

अत्र सिंहपक्षे मतङ्गशब्दो मातङ्गार्थेऽप्रयुक्तः । इन्द्रपक्षे पवित्रशब्दो
निहतार्थः ।

शान्ते वृत्तार्थश्लीलस्य ।

यथा—

‘घनरुधिरमये त्वचापि नद्धे पिशितविमिश्रितविस्रगन्धभाजि ।

कथमिह रमतां बुधः शरीरे भगवति हन्त रवेर्लवेऽप्युदीर्णे ॥’

अत्र घृणया विरागोदयाद्गुणत्वम् ।

व्याजस्तुतिपर्यवसायित्वे संदिग्धत्वं गुणः ।

पितं रजतवन्मिथ्येति शंकराचार्याणां राद्धान्तः । स एव गतौ जीवेश्वरादिसमस्तपदार्था-
वरकत्याप्तं यो शुक्तिकुहालेः क्षणादक्षिणोदपाकरोत्तं धीजीवं तन्नामानं गुरुमाधये इत्यर्थः ।
अत्रास्य काव्यस्य शृङ्गारादिरसगन्धत्वादौजोव्यञ्जनाः शब्दा नोत्कर्षकाः, प्रकृतस्य गुरु-
विषयकभावस्य चापकर्षकत्वस्य गुणानाश्रयत्वादित्यर्थः ॥ पर्वतेति । हे जनाः, पृथिव्यां
पतत्सुरसरिदम्भः गङ्गाजलं नमत यूयम् । कीदृशम् । पर्वतमेदि हिमाचलमेदकम् । पवित्रं
पावनम् । नरकस्य निरयस्य जैत्रं नाशकम् । बहुभिर्मतमप्यतम् । गहनं वेगोद्रेकादुरव-
गाहम् । हरिमिव विष्णुमिव पर्वतमेदी गोवर्षेनोदारी चासी पवित्रश्च वज्रादशकः । नर-
कस्य भौमस्य जैत्रं पराजयकरम् । बहुभिं मताभिं चास्मिन्मत् । गहनं दुर्बोधितत्वम् ।
हरिमिवेन्द्रमिव पर्वतमेदी पवि वज्र प्रायते पालयति धारयतीति बावत् । स चासी
स चेति तम् । जैत्रं जयस्तीत्यम् । नरकस्य मनुष्यवृन्दस्य बहुमतं भृशं पूजितम् । गहनं
दुर्जयम् । हरिमिव सिंहमिव पर्वतमेदी गिरिगद्गरमाधयत्वेनास्त्रास्तीति । पवित्री देवल्-
पत्वात् । नरकस्य मनुष्यवृन्दस्य जैत्रम् । बहुन्मतज्ञानं इन्ति तम् । सिंहस्य नमस्तत्त्व
भगवद्विभूतित्वात् । शान्त इति । न दोष इत्यनुपपन्ननीयम् । घनेति । कस्यचिद्वि-
रक्तस्योक्तेः । पिशितं मांसम् । तस्माद्विस्रस्य यो गन्धस्त्वं भजतीति तादृशे । ‘विष

यथा—

‘विभूषितपरीवाराः पृथुकार्तस्वराकुलाः ।

पराजिताश्च राजेन्द्र गृहास्तव ममापि च ॥’

अत्र संशयस्कृतावपि महिमा प्रकृतार्थनिश्चयाद्व्याजस्तुतिः पर्यवसितेति गुणत्वम् ।

वक्तृबोध्ययोरुत्पत्ते स्वयं वा परागर्शेऽप्रतीतत्वं च ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘ध्यायतस्तव राजर्षे ज्योतिः परमकं तदा ।

तमसातिबलेनापि भवेन्नैव पराभवः ॥’

अत्र द्वयोर्ज्ञानकाण्डकुशलत्वादप्रतीतत्वं न दोषः ।

‘भूतादिरेष भूतानां जनको मां न मुञ्चति ।

तेनाहं कपिलं साक्षादीश्वरं गुरुमाश्रये ॥’

ग्राम्यत्वं हास्यकारिषु ।

स्यादामगन्धि यत् इत्यमरः । इह वैराग्यहेतुपृणोत्पादनेन गुणत्वम् । विभूषितेति । कथिहरिद्रः कथिर्युधिष्ठिरं प्रत्याह—विभूषिता अलंकृताः विज्ञेयेण भुवि धरण्यामुपिताश्च परिवारा येषु ते । पृथुभिः कार्तस्वरैः स्वर्णैः पृथुकानां शिशूनामार्तस्वरैश्चाकुला व्याप्ताः । परैः शत्रुभिरजिताः दुर्गत्वा परिभूताश्च । क्षत्रेति । न हि कवेः स्ववर्णनमभीष्टमप्रयोजकत्वात् । नृपवर्णनं तु दारिद्र्यहारीति तस्मा महिमा प्रकृतार्थो नृपवर्णनम् । तर्हि निर्दोषतेत्यत आह—व्याजेति । संपत्तिभूया नृपोत्कर्षप्रतीतेर्गुणत्वमिति भावः ॥ शुरुः परीक्षितमुपदिशति—ध्यायत इति । ज्योतिर्वज्र । ‘अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते’ इत्यादेः श्रवणात् । तमसा प्रकृत्या । ‘न सदासीनासदासीतम एवासीत्केवलम्’ इत्यादिश्रवणात् । अश्रोमयोरपि शुकपरीक्षितोर्वेदान्तशास्त्राभिज्ञत्वादप्रतीतावपि ज्योतिस्त्वमःशब्दात् न दुष्टी ॥ भूतादिरिति । रद्दगणस्य राजस्वत्वजिज्ञासया कपिलमुपसर्पनः पथि परामर्शः । भूतादिस्वामगाहकारः स मां न मुञ्चति न त्यजति । भूतानां सादीनां जनकः तन्मादेव मे पुनः पुनर्देहसंबन्ध इत्यर्थः । तेन हेतुना भूतादिनिवर्तकं कपिलं गुहं करोमीति । अत्र भूतादिशब्दस्वामगाहकारवाच्यतया सादृश्यशब्दे प्रतिद्वेष्टास्य पादुष्टत्वं स्वप्रतीतेरुद्देश्यत्वात् ॥ ग्राम्यत्वं शुभ इति संबन्धः । ग्राम्योचया

यथा—

‘ह्रैयङ्गवीनपिण्डो वा दृश्यते अशिमण्डलः ।

दुग्धधारा इवैतस्मात्प्रयतन्ति गभस्तयः ॥’

इयं विदूषकस्योक्तिः ।

हर्षशोकाद्याधिक्ये न्यूनपदत्वं च ।

यथा—

‘सस्मिता मृगशावाक्षी गाढमालिङ्गिता मया ।

मा मा मेति यदब्रूत तन्मे कृन्तति मानसम् ॥’

अत्र पीडयेति पदं न्यूनम् । तस्य चानन्दमग्नताप्रित्याययत्वाद्गुणत्वमेव ।

कचिन्न दोषो न गुणः ।

यथा—

‘कुपिता कचिदाभाति दीर्घं मयि न कुप्यति ।

गता वा खनिकेताय मदकहृदया सा ॥’

अत्राद्यतृतीयपादान्ते नैतद्यत इति पदानि न्यूनानि तथाप्येतद्वाक्य-
व्यङ्ग्यस्य वितर्कस्योत्कर्षाकरणान्न गुणः । एतज्जाताया धियो द्वितीयचतुर्थ-
पादजातया तथा स्फुटं बाधान्न दोषश्च ।

विपादविसयादौ लाटानुप्रासेऽर्थान्तरसंकमितवाच्ये विहितानुवादे च
कथितपदत्वं गुणः ।

ह्रस्वपरीपोपादिति भावः ॥ ह्रैयङ्गवीनेति । मधुमङ्गलोक्तिः । एतस्य भक्षणाय
मदीयं मनश्चलतीति भातुर्मन्दिराय गन्तव्यमिति भावः ॥ सस्मितेति । प्रियममं सखं
कृष्णोक्तिः । अत्र पीडयेति पदमनुपात्तमपि वक्तव्यं हर्षमोहातिशय प्रतिपादयेत् शुषता
प्राप्नोति । अध्याहारेण वाक्यार्थप्रतीतिविलम्बेऽपि प्रकृतरसपोषकत्वादिति भावः ।
कुपितेति । पूर्वमभिष्टातः कृष्णो निजजुग्मे प्रियामवीक्ष्यान्निष्य च वितर्कयति ॥
अत्रेति । तथापि तेषां न्यूनतायां सत्यामपि एतन्वाताया व्याद्यतृतीयपादजाताया
धियः प्रतीतेः । तथा धिया । बाधान्निरासात् ॥ विपादेति । हन्तेति । निशाखां

१. ‘सा कचित्कुपिता भाति’ इति नैतद्युक्तम्, यतः—सा मयि दीर्घं न कुप्यति
सा खण्डहाय गता वा, इत्येतदपि न युक्तम्, यतः सा मदकहृदया क गन्तुं शक्नोति’
इति कृष्णवितर्कः.

क्रमेणोदाहरणम्—

‘हन्त हन्तं गतः कान्तो वसन्ते सखि नागतः ।’

अत्र विषादः ।

‘चित्रं चित्रमनाकाशे पश्य सुन्दरि चन्द्रमाः ।’

अत्र विसयः । एवमन्यच्च बोध्यम् ।

‘मुनेत्रे नेत्रे यत्क्षिपसि मयि तत्तेऽतिकरुणा ।’

अत्र लाटानुप्रासः । ‘पार्षदाः पार्षदा यस्य’ इत्यादावर्थान्तरसंक्रमित-
वाच्यः । ‘उदेति सचिता ताम्रः’ इत्यादौ बिहितानुवादः ॥

कचिदधिकपदत्वं च ।

यथा—

‘यद्वञ्चनाहितमतिर्बहुचादुगर्भं

कार्योन्मुखः खलजनः कृतकं ब्रवीति ।

• तत्साधवो न न विदन्ति विदन्ति किंतु

कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न पारयन्ति ॥’

अत्र न न विदन्तीत्ययोगस्य • पुनर्विदन्तीत्यन्ययोगस्य व्यवच्छेदः ।
पतत्प्रकर्षत्वं क्रमेण क्रोधादिक्षये भिन्नवाक्यतया रसभेदे च ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘क्रीडालोछीघट्टनैः कण्टकान्वः पिप्प्रा दुष्टान्सुष्ठुसङ्ग्रामपट्टे ।

उम्रादीनां बान्धवानां मनोज्ञां भूमीमेतामेव संपादयामि ॥’

अत्रान्ते प्रकर्षपातो बन्धुस्मरणादुचितः ।

प्रति विरहिणी राधाह ॥ हन्तेति पदस्य द्विरुक्तिर्विषादाधिसंघ व्यनकीति गुणः । एव-
ममेऽपि ॥ आदिशब्दाद्वये क्रोधे च यथा—‘पलायस्य पलायस्य पुरस्तादेव दन्तिराद् ।
छिन्धि छिन्धि शिरस्तस्य दुष्टस्य न संशयः ॥’ कच्चिदिति । चेन गुण इति संघ-
ध्यते । अत्रेति । न विदन्तीति नेति नष्टद्वयेनापि वेदनातिशये सिद्धे पुनर्विदन्तीति
पदं त एव जानन्तीति वेदनविशेषलाभायेति विच्छित्तिविशेषः । क्रीडेति । हस्तिप-
केनाधिक्षिप्तः कृष्णस्तमाह । सुष्ठु पिष्टेति संघन्धः । एतां भूमीं मधुरा मण्डलरूपां
एव कृष्णः संपादयामि विदधे । अत्र बन्धुस्मरणेन, क्रोधोपशमान्मृदुलरणविन्यासो

‘उद्दण्डभुजदण्डोऽसौ प्रज्वालज्वलनप्रभः ।

मलं चिच्छेद यं वीक्ष्य भामिन्यो मुमुहुस्तस्मात् ॥’

अत्र वाक्याभ्यां क्रमाद्वीरशृङ्गारौ वर्णितावतस्तथा ॥

यत्र विशेषणदानाय न पुनर्ग्रहणं किंतु वाक्यान्तरागैव, तत्र समास-
पुनरातत्वं न गुणो न दोषः । यथात्रैव समाप्यापि यं वीक्ष्येति पुनर्गृहीतम् ।

क्रोधाद्यस्यानेऽपि यत्र क्रोधाद्यनुकृतिस्तत्रास्यानसमासत्वं गुणः ।

यथा—

‘तन्वी विरहखिन्नाय कुप्यन्मे पञ्चसायकः ।

उग्राक्षिज्वलनज्वालप्लुष्टो भूयादहर्निशम् ॥’

अवश्यविधेयत्वेन प्रकृतवाक्यार्थपरिपोषकत्वे गर्भितत्वं च ।

यथा—

‘घन्दे कुञ्जलिताञ्जलिर्मुहुरहं वीरं मयूरध्वजं

येनार्धं कपटद्विजाय वपुषः कंसद्विपे दित्सता ।

कष्टं गद्गदिकाकुलोऽस्मि कथनारम्भादहो धीमता

सोऽस्मां क्रकचेन दारितमभूत्पत्नीसुताभ्यां शिरः ॥’

अत्र कष्टमित्यादिकं दयोद्रेकमद्वितीयं बोधयितुमन्तराले विन्यस्तम् ।

एवमन्यदपि सुधीभिः प्रेक्षणीयम् ॥

अथ रसदोषानाह—

व्यभिचारिरसस्यापिभावानां शब्दवाच्यता ।

कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः ॥ १२ ॥

गुणः ॥ उद्दण्डेति । सिद्धचारणादीनामुक्तिः । अत्र पूर्वस्मिन्वाक्ये वीरो रसः पर-
स्मिन् शृङ्गार इति वाक्यभेदात् प्रकृष्टपातो गुणः । तथा गुण इत्यर्थः ॥ यत्रेति ।
विशेषणस्य विशेष्यसाकाङ्क्षत्वेन विशेष्यवदावृत्तिर्नयत्वात्तद्विलम्बेन विलम्बः वा-
क्यान्तरारम्भे स्वज्ञातिभावेनाकाङ्क्षैवगुण्यविरहादिति भावः ॥ तन्वीति । विरहो
कृष्णः स्वरं शरवर्षिणं संभावयन्नाह ॥ उग्रस्य हृदयाक्षि तृतीय नेत्र तद्रूपस्य ज्वल-
नस्य ज्वालोऽचिस्तेन प्लुष्टो भूयात् ॥ घन्द इति । मयूरध्वजस्य राज्ञः श्रीहृष्णभ-
क्तस्य दयातिशयं वर्णयति ॥ वपुषोऽर्धं कपटद्विपे दित्सता येन प्रयोजकेन मयूरध्वजेन
पत्नीसुताभ्यां प्रयोज्याभ्यां क्रकचेन करणेन शिरो दारितमभूत्तिलन्ययः । अत्रेति ।
चमत्कृतिपोषाद्गुणत्वमिति भावः ॥ अथ साक्षादसचिरोपिनो दोषान्नाह—व्यभिचा-

प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः ।

अकाण्डे प्रथनच्छेदावङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः ॥ १३ ॥

अङ्गिनोऽननुसंधानं प्रकृतीनां विपर्ययः ।

अनङ्गस्याभिधानं च रसे दोषाः स्युरीदृशाः ॥ १४ ॥

तत्र व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यता यथा—

‘लज्जां दधार कृष्णस्य चुम्बने वृषभानुजा ।’

अत्र लज्जाशब्दः ।

रसस्य यथा—

‘तां वीक्ष्य मृगशाचार्क्षी हरेः कोऽप्यभवद्रसः ।’

अत्र रसशब्दः ।

‘शृङ्गारे मानसं ममं विलोक्य विधुमण्डलम् ।’

अत्र शृङ्गारशब्दश्च । आस्वादादिपरत्वे तु रसादिशब्दा न दोषाय ।

तेन सरसो रसिकः शृङ्गारित इत्यादि ॥

स्वायिनो यथा—

‘चन्दनानिलचन्द्रांगुपुंस्कोकिलकलस्वनैः ।

माधव्यां रजनौ राधाकृष्णयो रतिरैधत ॥’

अत्र रतिशब्दः ।

स्वायित्वाप्रतीतौ तु न दोषाय ।

यथा—

‘भंगयति रतिरस्तु मे मुमूर्षोः’ इत्यादि ।

‘सा दक्षिणे मरुति वाति समुद्यतीन्दौ

कृष्णं विलोक्य रचनामवगुण्ठनस्य ।

रीतिः । अनुभावैर्व्यभिचारिणां व्यक्ती भावध्वनिता स्यात् । अत एवोक्तं व्यञ्जितध्व-
णीय इति । स्वायिनोऽप्यभिवाच्यता एव रसतां प्राप्नुवन्ति, न तु स्वमन्त्रेणाभिहिताः । अत
उक्तं व्यक्तः स तैरित्यादीति बोध्यम् । लज्जामिति । ‘नतास्याजनि’ इति पाठ्यम् ।
कोऽप्यभवद्रस इत्यत्र ‘आसीन्मुदा चयः’ इति पाठ्यम् । शृङ्गारे इत्यत्र ‘प्रमोदे’
इति पाठ्यम् । शृङ्गारितो विभूषित इत्यर्थः । रतिरैधतेत्यत्र ‘प्रीतिरैधत’ इति पा-
ठ्यम् । रतिः प्रेमलक्षणा भक्तिः । मे भीष्मस्य ॥ सेति । वृन्दा वीरमाह—सा धी-

द्रापीयसीं विदधती भुजबल्लिमूल-

व्यक्तां पयोधरतटीं पुनराववार ॥'

अत्र शृङ्गाररसे नायकनिष्ठः कश्चिदनुभावो नोपात्त इति तद्यक्तिः क-
एकल्पनया ।

'मनुते न मुसं किञ्चिजनुते मोहमुल्लवणम् ।

धुनुते धृतिमेतस्य किं भावि न विभाव्यते ।'

अत्रासुखमननादीनां करुणादावपि संभवात् । कामिनीरूपो विभावः
कष्टेन गम्यते ।

'मानं मा कुरु वामोरु ज्ञात्वा यौवनमखिरम् ।'

अत्र यौवनास्यैर्यविज्ञापनं शृङ्गारप्रतिकूलस्य शान्तस्य विभावः, तत्
प्रकाशितो निर्वेदश्च व्यभिचारी ॥

पुनः पुनर्दीप्तिर्यथा कुमारसंभवे रतिविलापेषु ।

अकाण्डे प्रथमं यथा वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्केऽनेकसंक्षये प्रवृत्ते भानुमत्या
सह दुर्योधनस्य शृङ्गारवर्णनम् ।

अकाण्डे छेदो यथा वीरचरिते राघवभार्गवयोर्धाराधिरूढे वीररसे
भगवन्कङ्कणमोचनाय यामीति राघवस्यौक्तौ ।

अङ्गस्याप्यतिविस्तृतिर्यथा किराते सुराङ्गनाविलासादिः ।

अङ्गिनोऽननुसंधानं यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के बाभ्रव्यस्यागतौ साग-
रिकाया विस्तृतिः ।

राधा दक्षिणे मयति मलयानिले वाति चलति सति । इन्द्रो च समुद्यति सति आव-
वार आवृतवती । अत्र दक्षिणानिलचन्द्रावदीपनम्, नाविका त्वालम्बनम्, अवपुण्डन-
दीर्घाकरणादिस्तदनुभावः, एवं नायकस्य स न प्रतीयते, तेन कष्टेन तल्लतीतिरिति ।
विभावे तानुदाहरति—मनुत इति । मधुमहलोक्तिः । मोहं मूर्छाम् । धुनुते छिनत्ति ।
अ(एत)स्य कृष्णस्य नेतुः । अत्र विप्रलम्भो व्यङ्ग्यः । मानमिति । वृत्तीवाक्यम् ।
अत्रेति । विभाव उदीपनरूपः ॥ पुनः पुनरिति । पुनः पुनर्दीप्तिर्विच्छिद्य विच्छिद्य
ग्रहणम् । तेन पूर्वापरानुसंधौ समग्रप्रतिभास इत्यर्थः । अकाण्डेऽनवसरे । प्रथमं वि-
स्तारः । छेदो विच्छेदः । धाराधिरूढे धारावाहिनि । कङ्कणमोचन विवाहदशमदिवसी-
योत्सवविशेषः । तदानीं तद्वमनमस्तीतिपर्यवसायीति भावः । अङ्गस्याप्रधानस्य ॥ वि-

वीररौद्रशृङ्गारशान्तप्रधाना धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरशान्ताश्च-
त्वारो नेतारः । ते च सर्वेऽनुकूलदक्षिणशठघृष्टा दिव्यादिव्योभयात्मानश्चो-
त्तमा मध्यमाः कनिष्ठाश्च । तेषु यो यथाभूतस्तस्यायथावर्णनं प्रकृतिविपर्ययो
दोषः । एवं देशकालादीनामप्ययथावर्णनं बोध्यम् । तथा सति हि काव्य-
स्यासत्यताप्रतिभासेन विनेयोन्मुखीकरणासंभवः ।

यत्तत्तमदेवतानां जगत्पितृत्वाच्चत्तसंभोगवर्णनं दोषावहमित्युक्तम्, तत्किं
शिवादीनामेव । श्रीकेशवयोस्तु प्रागुक्तहेतोर्विधिवीक्षणाच्च यथाविधि कार्य-
मेव तत् ।

अनङ्गस्य रसानुपकारस्य वर्णनं यथा कर्पूरमञ्जरीं नायिकया स्वेन च
कृतं वसन्तवर्णनमनादृत्य चन्द्रिवर्णितस्य तस्य राज्ञा प्रशंसनम् । एवं का-
न्तापादप्रहारेण कान्तस्य कोपवर्णनं च दोषः ।

अथैते कचिददोषाश्च भवन्तीत्याह—

• न दोषः स्वपदेनोक्तावपि संचारिणः कचित् ।

यत्र स्वव्यापारेण संचारी बोधयितुमशक्यस्तत्र स्वशब्देनासौ वाच्यः ।

यथा—

‘तस्यास्त्रपाभयविपादविवेकधैर्य-

दैव्याभिलाषभरकोरकितः कटाक्षः ।

स्मृतिरिति । सागरिकायाः पितृगृहादागतः कञ्जुदी वाश्रव्यनामा तस्यागमनकाले वि-
जयसमृत्तान्तश्रवणेन तस्या विस्मृतिः । तेन नायिकाप्रतिपाद्यस्य शृङ्गाररसस्य वि-
च्छेद इति भावः ॥ र्थायेति । नेतारो नायकाः । दिव्याः धीरुष्णादयः । अ-
दिव्याः धीयुषिष्टिरादयः । उभयात्मनो देवत्वेऽप्यात्मनि मनुष्याभिमानिनः श्री-
रामचन्द्रादयः । उत्तमा इति । गुणानामुत्कर्षोपकर्षतदुभयाभावरूपमवनिष्टम-
ध्यमवानि । ययमिति । दिवि मानुषवाग्वेरादिदेशानुचिन्तम् । वगन्ते मेघादिका-
स्तनुचिन्तम् । जरायां संभोगादिष्वयोनितमिति बोध्यम् । विनेयः शिष्यः ॥ य-
त्त्विति । प्रागुक्तो हेतुर्हि भाववित्तानुगारित्वम् । निषिर्वाक्षणे च । ‘विनीदितं प्रज-
मभूमिरिदं च निष्णोः धृष्टान्वितोऽनुश्रुयादयं वर्णयेत्’ । अर्थः परां भगवति प्रतिल-
भ्यशामं हृदोगमाधपहिनोत्सन्निरेण धीरः ॥ इत्यादि । यथाविधीति । दासदेजां-
श्रुतिः ॥ अनङ्गस्येति । एतन्म । ईरसाः स्युरित्यस्यावयवाद्—एवं कान्तेति ॥
अथ प्रतिप्रगमाद्—अधीत इति । एते स्वशब्दवाच्याः संचारिणः । तस्यास्त्र-

उन्मादमोहमददाहविसर्पशूल-

तृष्णान्वितो ज्वर इवात्मानि मे प्रविष्टः ॥

अत्र त्रपादीनां व्यञ्जकगद्दोषादाने सहोन्मादादिभिरारोप्यारोपकभावो न स्यात् ।

संचार्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यस्योक्तिर्गुणावहा ॥ १५ ॥

बाध्यतयोक्तिर्न परमदोषः किंतु गुणश्च प्रकृतरसपोषित्वात् ।

यथा—

‘विचार्य धर्मं कुलपालिकानां कृष्णान्निवृत्तिं प्रति याति यावत् ।

निपीय वंशीध्वनिमम्बुजाक्षी विभाति तावच्चलदन्तरासौ ॥’

अत्र मत्तिबाधकतयौत्सुस्यवर्णनं शृङ्गारपुष्टिः ।

‘प्रत्याहृत्य मुनिः क्षणं विषयतो यस्मिन्मनो धित्सते

बालासौ विषयेषु धित्सति ततः प्रत्याहरन्ती मनः ।

यस्य स्फूर्तिलयाय हन्त हृदये योगी समुत्कण्ठते

मुग्धेयं किल तस्य पश्य हृदयाभिष्क्रान्तिमाकाङ्क्षति ॥’

अत्र क्षान्तस्य बाध्यतयोक्तिः प्रकृतशृङ्गारपुष्टिः ।

आश्रयैवमे विरुद्धो यः स कार्यो भिन्नसंश्रयः ।

धीरमयानकयोरेकाश्रयत्वेन विरोधाद्भयानकः प्रतिपक्षगतत्वेन वर्णनीयः

यथा—

‘विजयिनमजितं विलोक्य रक्तखलभुवि संभृतसांयुगीनलीलम् ।

पशुपसवयसां वपुषि भेजुः पुलककुलं द्विपतां तु कालिमानम् ॥’

अत्र कृष्णपक्षीयेषु धीरस्तद्वैरिषु भयानकः ।

चेति । कृष्णः सुवल्गुमाह । तस्या राभायाः । आत्मनि मनसि । अत्रेति । जयादी
उन्मादादिरारोप्यः । शब्दाद्यारोपकाक्षपादन एवेति बोध्यम् ॥ संचार्यादेरित्यादि-
‘पदादसौ एदितः ॥ विचार्येति । निजेश्वरीवृत्तं तत्तत्सौ प्रति तत्तिकरी प्राह । धर्म
प्रतिभक्तिम् । अत्र रागातिशयस्रोतनात् शृङ्गारपुष्टिः ॥ प्रत्याहृत्येति । कैर्णमासी-
बाभ्यम् । असौ रागा योगवत्त्वेन योजितस्य मुनिमनसो भगवत्प्राप्तिः । धर्ममयेन
वियोजितस्यापि बालिकामनसस्तस्मिन्प्रवृत्तिरिति शान्ताया शृङ्गारस्य प्रकथंश्च स्फुट इति

विषयः ।	कारिकाः ।	पृष्ठे ।
यथासत्यम्—		३१७
निर्देशक्रमतो यदि समन्वयस्तद्यथासंख्यम् ।		
अर्थान्तरन्यासः—		३१८
यदि सामान्यविशेषौ समर्थयेते विशेषसामान्ये ॥ ३८ ॥		
साधर्म्याद्वैधर्म्यादपि वा सोऽर्थान्तरन्यासः ।		
विरोधः—		३२१
अविरोधेऽपि विरोधो यत्रोक्तः स्याद्विरोधः सः ॥ ३९ ॥		
स्याज्जातेर्गुणकर्मद्रव्याणां स्वस्वपरयोगात् ।		
स्वभावोक्तिः—		३२६
यो वस्तुनः स्वभावस्तस्य निरुक्तिः स्वभावोक्तिः ॥ ४० ॥		
व्याजस्तुतिः—		३२७
व्याजस्तुतिर्विपर्ययपर्यवसानेऽस्तुतिस्तुत्योः ।		
सहोक्तिः—		३३०
सह समभिव्याहारात्सहोक्तिरुभयान्विते धर्मे ॥ ४१ ॥		
विनोक्तिः—		३३१
यत्रान्येन विनान्योऽसाधुः सन्वा विनोक्तिः सा ।		
परिवृत्तिः—		३३३
सदृशासदृशैरर्थैरर्थानां विनिमयस्तु परिवृत्तिः ॥ ४२ ॥		
भाविकम्—		३३५
भाविकमध्यक्षं स्यात्सध्वंसप्रागभावानाम् ।		
काव्यलिङ्गम्—		३३७
वाक्यपदार्थत्वाभ्यां हेतूक्तिः काव्यलिङ्गं स्यात् ॥ ४३ ॥		
पर्यायोक्तम्—		३४१
पर्यायोक्तं कथितं वाच्यस्यैवान्यमङ्गोक्तिः ।		
उदात्तम्—		३४५
वस्तुप्रचय उदात्तं महतामङ्गत्ववचनं वा ॥ ४४ ॥		
समुच्चयः—		३४७
एकस्मिन्सति हेतौ हेतुन्तरगीः समुच्चयः कथितः ।		
सदसत्सदसद्योगे गुणक्रियायौगपथेऽन्यः ॥ ४५ ॥		

विषयः ।

कारिकाः ।

पृष्ठे ।

पर्यायः—

३४५

एकमनेकमनेकैकसिन्क्रमतोऽस्ति चेत्स पर्यायः ।

अनुमानम्—

३५३

अनुमानं व्याप्यबलाद्यापकधीर्धर्मिनिष्ठा स्यात् ॥ ४६ ॥

परिकरः—

३५४

सामिप्रायविशेषणविन्यासे परिकरः प्रोक्तः ।

व्याजोक्तिः—

३५७

व्याजोक्तिर्विंशदीभवदर्थस्यापद्धतिर्मिषतः ॥ ४७ ॥

परिसंख्या—

३५८

पृष्टमपृष्टं चोक्तं यद्यद्गद्यं वापि वाच्यं वा ।

फलतीतिरव्यपोहं परिसंख्या सा तु संख्याता ॥ ४८ ॥

कारणमाला—

३६०

कारणमाला पूर्वं पूर्वं कार्ये यथोत्तरं हेतौ ।

अन्योन्यम्—

३६०

अन्योन्यं वस्तूनां परस्परोत्कर्षहेतुत्वे ॥ ४९ ॥

उत्तरम्—

३६२

उत्तरमात्रात्प्रश्नोत्तरमने स्यादुत्तरं नाम ।

प्रश्ने लोकाविदितोत्तरस्य तच्चासकृत्प्रोक्तौ ॥ ५० ॥

सूक्ष्मम्—

३६४

प्रतिभातिशयाज्ज्ञातो यदाकारेक्षितादर्थः ।

विशदीक्रियतेऽन्यस्मै तथैव तत्सूक्ष्ममित्युक्तम् ॥ ५१ ॥

सारः—

३६५

सारस्तु पूर्वपूर्वादुत्कर्षिण्युत्तरोत्तरे प्रोक्ते ।

असंगति—

३६६

हेतुव्यधिकरणं स्यात्कार्यं चेत्सा त्वसंगतिः प्रोक्ता ॥ ५२ ॥

समाधिः—

३६९

भवति समाधिः सुकरे हेत्वन्तरसमवधानतः कार्ये ।

समन्—

३७२

अन्योन्यसंगमाहौ संबध्यते समं तत्स्यात् ॥ ५३ ॥

विषयैक्ये विरोधस्तु लौकिकादन्यत्र नास्तीति मुनिना न सूत्रितम् ।
यथा—

‘मलानामशनिरृणां नरवरः स्त्रीणां सरो मूर्तिमा-

नोपानां खजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः ।

मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां तत्त्वं परं योगिनां

वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः साम्रजः ॥’

अत्र सर्वेऽपि रसा भगवदेकविषया वर्ण्यन्ते ॥

रसान्तरेणान्तरितो नैरन्तर्येण यो रसः ॥ १६ ॥

शान्तशृङ्गारयोर्नैरन्तर्येण विरोधादद्भुतोऽन्तर्निविश्यः (ष्टः) ।

यथा—

‘त्वं कासि शान्ता किमिहान्तरिक्षे द्रष्टुं परं ब्रह्म कुतस्तताक्षी ।

अस्यातिरूपास्किमिवाकुलात्मारम्भे समारम्भि भिदा स्वरेण ॥’

अत्र—‘अस्यातिरूपात्’ इति तयोरन्तरद्भुतो वर्णितः ।

स्मर्यमाणो विरुद्धोऽपि साम्येनाथ विवक्षितः ।

तदा न दोष इत्यर्थः ।

योध्यम् । विजयिनमिति । सायुगीनो रणे धीरः । तद्विरिषु कंसमित्रेषु ॥ विष-
यैक्ये इति । आश्रयात्म्यनो रसाश्रयः, विषयात्म्यनस्तु रसविषयः । लौकिका-
दन्यत्रालौकिके श्रीकृष्णरूपे विषये इत्यर्थः । त दर्शयति—महानामिति । मल-
यीनां द्रष्टृणामदृष्ट्यादिरूपेण विदितः सन्साम्रजो रङ्ग गतः । अत्र रीद्रादयो नव रसा
नवभिरशान्तादिभिर्विशेषणयोः । परदेवतेत्यन्तिमेन देवताविषयवृत्तिरूपो भाव इति
भरतसिद्धान्तः । अत्रायं श्लोकः ‘रीद्राद्भुतशृङ्गारो द्वास्तो वीरोऽथ करुणश्च । समयानक-
भीमत्सः शान्तो नवमोऽन्तिमो भावः ॥’ इति ॥ श्रीव्यासस्तु द्वादशापि रसानिहा-
यण्यत् । गोपानां खजन इति सख्यहास्ययोः, स्वपित्रोः शिशुरिति वत्सलरक्षणयोः,
वृष्णीनां परदेवतेति दास्यस्य च समतत्वात् । यथा च व्याख्यातम्—‘रीद्रोऽद्भुतः
शुचिरयो धृत्वास्त्यद्वास्तो वीरोऽथ वत्सलयुतः करुणो भयाङ्गः । भीमत्सस्तु उदितोऽथ
तथैव शान्तः सप्रेममफिरिति वै व्यधिका दश स्युः ॥’ इति । अत्रानेन क्रमेण निर्देश-
सादानीमुपायचञ्चनानां तत्र दृष्टिपातसंभवाभूदिति त्रिवक्षया विष्टद् चिन्तः अपर्याप्तो
राजत इति तथा विराड्भूतो नृपालकविग्रहो चेति व्याख्येयम् ॥ रसान्तरेणेति ।
नैरन्तर्येणाव्यवधिना । त्वं कासीति । रम्भातपक्षिन्योदक्षप्रयुक्ती । अस्त्य परस्त
प्रमग्नः कृष्णस्य । अतिरूपादतिशयिनरूपात् । अत्रेति । तयोः शान्तशृङ्गारयोः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘स एष वैहासिकताविनोदैर्ब्रजस्य हासोद्गमसंविधाता ।

फणीश्वरेणाद्य विकृष्यमाणः करोति हा नः परिदेवनानि ॥’

अत्र सूर्यमाणानां हास्याङ्गभूतानां विनोदानां शोकोद्दीपकतया करुणा-
नुकूल्यान्त विरोधः ।

‘राधा शान्तिरिवोन्निद्रं निर्निगेषेक्षणं च माम् ।

कुर्वती ध्यानलभं च वासयत्यद्रिकन्दरे ॥’

अत्र प्रकृतरतेरनुभावसाम्येन शान्तो विवक्षितः ।

अङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तौ यौ तौ न दुष्टौ परस्परम् ॥ १७ ॥

निसर्गविरुद्धयोरपि भृत्ययो राजसेवायामिव तथाभूतयोरप्यङ्गयोरङ्गि-
पुष्टौ संगतिर्न दोषाय ।

यथा—

‘कम्प्रा खेदिनि चूर्णकुन्तलतटे स्फारेक्षणोचुजिते

सव्ये दोष्णि विकासिगण्डफलका लीलास्य भङ्गीशते ।

विभ्राणस्य हरेर्गिरीन्द्रमुदयद्वाग्नाचिरोर्ध्वस्थितौ

पातु मंसवसिच्यमानसिचया विश्वं व्रजाधीश्वरी ॥’

अत्र हास्यकरुणौ वात्सल्यरतिमेव पुष्पीतः । अत्र रसस्य रसेन सह
विरोध इति यदुक्तम्, तप्तु तत्सामग्रीभूतस्य स्वाध्यादेरेव न तु रसस्य ।
तस्य विगलितवेद्यान्तरस्वरूपत्वात् ॥

इति भरतसूत्रदर्शी साहित्यकौमुद्यां दोषनिरूपणो नाम सप्तमः परिच्छेदः ।

अन्तर्मध्ये । स एष इति । भुवदेवतानामुक्तिः । तेषामेव तादृशव्यवहारसंभवात् ।
वैहासिकता नमप्रहेलिकादिः तद्रूपविनोदैः क्रीडनैः विकृष्यमाणः संवेष्टयेत्तत्तत्वा-
ल्लमानः । हेति छेदे । परिदेवनानि विलापान्करोत्युत्पादयति ॥ राधा शान्तिरिति ।
मुवलं हरिराह । स्पष्टम् । अत्रेति । प्रकृता रतिः कृष्णाश्रया राधाविपत्ता, तदनुभाव
उन्निद्रतादिः तत् साम्येनेत्यर्थः ॥ अङ्गिनीति । निसर्गः स्वभावः । कम्प्रेति । कंचि-
द्वात्सल्यरतिमन्तं प्रति कस्यचिदाशीर्वादः । सव्ये दोष्णि गिरीन्द्र विभ्राणस्य हरेर्धूर्णकु-
न्तलतटे खेदिनि सति कम्प्रा व्रजाधीश्वरी । एवमप्येति योज्यम् । विकासीति हास्यः,
उदयद्वाग्नेति करुणः, प्रलवेति वात्सल्यम् ॥ इति कृष्णानन्दिन्यां साहित्यकौमु-
दीटीकायां सप्तमः परिच्छेदः ॥

अष्टमः परिच्छेदः ।

एवं दोषान्निरूप्य गुणालंकारभेदं तावदाह—

ये रसस्याङ्गिनो घर्माः शौर्यादय इवात्मनः ।

उत्कर्षहेतवस्ते स्थिरचलस्थितयो गुणाः ॥ १ ॥

अङ्गिनो रसस्योत्कर्षका घर्मा गुणाः आत्मन इव शौर्यादयः । ते च रसविशेषे नियतविशेषाः स्युः । आत्मन इवेति । यथा शौर्यादयो नाकृतेः, तथा माधुर्यादयो न शब्दार्थयुग्मस्य । न ह्ययमाकारः शूरः स्थूलत्वादिति सहेतुः अस्थूलेऽपि सिंहे शौर्यवीक्षणात् । ततश्च सव्यभिचारत्वान्नाकृतिगतं तत् वर्णास्त्वाकृतिवद्गुणव्यञ्जका वक्ष्यन्ते ।

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् ।

• हारादिवदलंकारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥ २ ॥

शब्दार्थरूपाङ्गातिशयद्वारेण ये मुख्यं रसं संभविनमुपकुर्वन्ति देहोत्कर्षद्वारेण देहिनोऽप्युपकारका हारादय इव तेऽनुप्रासोपमादयोऽलंकाराः ।

यथा—

‘लोलालिमाला मिलिता ललिता मालती लता ।

जलदाकलिते काले कराले विलयाय मे ॥’

अत्र कोमलानुप्रासः शब्दमलंकुर्वन् दौर्बल्यव्यञ्जनया विप्रलम्भं रसं पुष्पाति । . .

अवसरप्राप्तयोर्गुणालंकारयोर्निरूपणाय तयोर्विवेकं तावदंशयति—एवमित्यादिना । ये रसस्येति । रसस्य तदास्वादस्य । ते चेति । यथा शृङ्गारादी माधुर्यं नियतम् । यथा च वीरादावोजः केचिद्गुणान्काव्यधर्मानिच्छन्ति ताप्रिराह—आत्मन इवेत्यादिना । यत्तु वीरसूत्रसूतयोर्बालयूनोराकारगतमेव शूरत्व तत् किल वय परिणामश्चमेव बोध्यम् । इतरथातिप्रसङ्गात् । एतदाह—न हीति । तत् शौर्यम् । पश्यत इति । ‘गुणरूपा पुनस्तेषाम्’ इत्यनेन ॥ अलंकारेषु गुणधर्मराहित्यदृष्टये तत्स्वरूपमाह—उपकुर्वन्तीति । त रसम् । जातुचित् कदाचित् । तेनालंकारा विनापि रसमवस्थिताः । न चावश्यमुपकुर्वन्ति न वा रसे, साक्षान् । किं त्वङ्गद्वारेवेति गुणेभ्यो षलक्ष्यम् । अनिशय उत्कर्षणम् । उपशारकत्वं दर्शयति—यथेति । विरहिणी राधाह—लोलालीति । कराले भीषणे ॥ रिपुरिवेति । संवाह । शिखी वदिः ।

‘रिपुरिच सखीसंवासोऽयं शिखीव हिमानिलो
विषमिव सुधारश्मिर्यसिन्दुनोति मनोगते ।

हृदयमदये तस्मिन्नेवं पुनर्वलते बला-

ल्लुबल्यदृशां वामः कामो निकामनिरङ्कुशः ॥’

अत्रोपमालंकारः । सखीसंवासादिषु रिपुमुखधर्मप्रत्यायतेनार्थमलङ्क-
रैस्तं पुष्पाति ।

कचिच्छु सन्तमपि नोपकुर्वन्ति ।

यथा—

‘शिखण्डिताण्डयकूरे काले जाता प्रियं विना ।

भ्रमण्डसरकोदण्डमुक्तकाण्डालितखण्डिता ॥’

अत्र दृवर्गानुप्रासो विरोधाद्भ्रमं नोपकरोति । किं तु शब्दमेव ।

‘मित्रे कापि गते क्रोकः सप्रियां वीक्ष्य सारसीम् ।

आसे निर्यातजीवाय मृणालार्गलमादधे ॥’

अत्र मृणालं जीवरोधाय न प्रभवतीति प्रकृताननुकूलोपमा ।

यत्र रसाभावस्तत्र तूक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसितास्ते । एवं समवायेन शौ-
र्यादीनां संयोगेन तु हारादीनामालानि सत्त्वाद्यथा भेदस्तथा गुणानामलं-
काराणां च न बोध्यः ।

अथ गुणभेदमाह—

माधुर्यौजःप्रसादाख्यास्रयस्ते न पुनर्दश ।

यस्मिन् कृष्णे ॥ जातुचिदिति विदुषोति—कचिच्छिविति । सन्तं रसम् ॥ शिखण्डी-
ति । मयुरास्रस्य हरेर्वाक्यम् । प्रियं मां विना । सा राधेति श्लेषः । अत्रेति । रत्नं विप्रल-
म्भम् ॥ मित्रं इति । विरहिणं चकनाकं वर्णयति । मित्रे सूर्ये एव मित्रे सुहृदि । निर्याते-
ति । आदिकर्मणि कः । निर्यातुमारम्भणाय जीवाय तं रोदुमित्यर्थः । मृणालमर्गल-
मिवेति लक्ष्मोपमा । किं विप्रलम्भे प्राणाप्यामत्यापि बन्धनीयत्वात् तत्प्रतिबन्धोक्तिर-
पकर्षायैवेति । न रसानुगुण्यमाह । उक्तिवैचित्र्यं तु करोत्येवेति दिक् ॥ यत्रेति ।
वैचित्र्यं शब्दानां सुश्रवणम् वन्धनैश्चलादि । अर्वाणां स्त्रीपङ्गवोदास्त्वम् ॥ अथेति ।
तयोर्विवेकादन्तरम् । न पुनर्दशेति । तदुक्तमन्यैः—‘श्लेषः प्रसादः समता मा-
धुर्यं मुकुमारता । अथैव्यक्तिरुदास्त्वमौजःकान्तिसमाधयः ॥ इति चैदर्भमार्गस्य प्राणा

इत्यन्यत्र दशगुणा निरूप्यन्ते इह तु त्रयस्तेन पुनर्दशेति । कथमिति चेदत्राह—

केचिदन्तर्भवन्त्वेषु दोषत्यागात्परे धिताः ।

अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश ॥ ७ ॥

तथाहि—संधिसौष्ठवात्पदानामैकपद्येनेव भासनं श्लेषः । आरोहावरो-
हकमात्मा समाधिः । विकटवन्धत्ववपुरुदारता । ओजोमिश्रितशैथिल्य-
रूपः । प्रसादश्चौजस्यन्तर्भवति । यत्र श्रुतित्यर्थप्रतीतिहेतुत्वं सार्ध-
व्यक्तिः प्रसादे । पृथक्पदत्वरूपं माधुर्यं तु साक्षादेव गृहीतं तत्सू-
त्रेऽवृत्तिपदोपादानात् । अपारुष्यरूपं सौकुमार्यमौज्ज्वल्यरूपा कान्तिश्च
कष्टत्वप्राप्त्ययोर्दुष्टतया परित्यागात् स्वीकृते । यत्र मिथो विसद-

दिति । अन्तर्भवन्ति तत्तत्क्षणकोडीकृतत्वात् । अत्र केचिन्निषेवान्तर्भूताः, केचिहो
प्राभावत्वेनाङ्गीकृताः । केचित्तु दोषरूपा इति त्रिभेदा इशानां व्यवस्था । तेष्वन्तर्भाव
दर्शयति—तथा हीति । श्लेषो यथा—‘उन्मज्जलउत्तरेग्गवहलास्सालात्तुवन्धोद्धत-
सर्पाः पर्वतवन्दरोदरमुवः कुर्वन्प्रतिध्यामिनीः । उच्चैरुच्चरति ध्वनिः, ध्रुतिपयोन्मायी यथाप
तथा मन्ये प्रेक्षदत्तयशस्वप्रवला भेटेयमुज्जृम्भते ॥ अत्र गाटवन्धतया व्यकमोत्रः वर्ण-
पुनस्तरङ्गोऽर्णवः क्लिष्टमस्पष्टशैथिल्यामिति दण्डी च ॥ आरोहो गाटता । अवरोहः शि-
थिलता । कमः कमेण तयिचन्धः । आरोहपूर्वकोऽवरोहस्तत्पूर्वक आरोहो वा यथा—‘वध-
जुजव्रमितचञ्चगदभिपातसंचूर्णितोद्युगलस्य मुयोषनस्य । स्त्वानावनद्धधनशोणितशो-
णशोचिरुत्तसपिप्यति कचास्तव देवि भीम ॥’ अत्र संचूर्णितान्ते आरोह मुयोषना-
न्तेऽवरोहः । पुनस्तवान्ते पूर्वः, भीमान्ते त्वपरः । अत्रापि गाटवन्धत्वं व्यकमेव । विकटत्व
विच्छेदात्पदानां नृत्वात् प्रायस्कम् । यथा—‘सुखरणाविनिविट्यैर्पुनर्वर्तकीना श्रुतिभिः श्रमि-
तमातीक्ष्ण चित्रं कल च’ इति ॥ ओजोमिश्रितेति । कमनियमाभावात्समाधितो
भेदः यथा—‘यो यः शस्त्र विभर्ति स्वमुज्जुरुमदः पाण्डवीषा चमूना यो यः पाषा-
लगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्या गतो वा । यो यत्तत्कर्म्मसाक्षी वरति मयि रणे यद्य
यद्य प्रतीपः क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमेह जगतामन्तकस्यान्तिकोऽहम् ॥’ अथत्यामो-
क्तिरियम् । अत्र यो य इति शैथिल्यम् । शस्त्र विभर्तित्वेजः । एवमप्रेक्षपि । एषा
चतुर्णामोजस्त्व गाटवन्धत्वेन चित्तविवृत्यस्वरूपदीप्तिजम्बत्वात् । ओजसि त-
द्यज्ञकशब्दार्धविशेषे ॥ यत्रेति । प्रसादेऽन्तर्भवति । तत्सूत्रे माधुर्यरूपेण । अथ
दोषाभावरूपेण स्पष्टाति—अपारुष्येति । अपारुष्य परद्वेषणमाव । हालिकादिस्था-
रणपदचननपरीत्येनाद्यौक्त्वोभावात्तत्त्वमौज्ज्वल्यम् । अथ दोषरूपेण स्पष्टाति—

शयोः सहोक्तौ वैषम्यमिष्टम्, तत्र मार्गाभेदात्मा समता दोष एव,
तदन्यथा गुणः ।

यथा—

‘स बभौ चण्डदोर्दण्डखण्डितासुरमण्डलः ।

मुकुन्दः सुन्दरीवृन्दैरमन्दैरभिनन्दितः ॥’

अत्र वीरे वाच्ये पुरुषा वर्णाः, शृङ्गारिणि तु मत्सृणाः । एवं न दश
शब्दगुणाः ।

अथ साभिप्रायत्वमोजः । अर्थवैमल्यं प्रसादः । उक्तिवैचित्र्यं माधु-
र्यम् । अपारुष्यं सौकुमार्यम् । अग्राम्यत्वमुदारता चेति, पञ्च क्रमादपुष्टा-
र्थाधिकपदानवीकृता मङ्गलाश्लीलग्राम्याणां दुष्टतयानिरासात् स्वीकृताः ।
वस्तुस्वभावस्फुटत्वमर्थव्यक्तिर्दीप्तरसत्वं कान्तिश्च वक्ष्यमाणस्वभावोक्त्या र-
सध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याभ्यां च क्रमादाश्रिता ।

यत्रेति । सहोक्ता युगपद्वर्णने यया सैवोपक्रमस्तथैव समापन मार्गाभेदः य च
दोष एव । अन्यया वीरशृङ्गारिणोः सहोक्ता वीरवर्णना शृङ्गारिणि प्रयोगे घकृवाच्य-
प्रवर्णनचित्येन रचनाद्यौचित्यमुक्तं भज्येतेति भावः । प्रत्युतमार्गभेदे गुणत्वमेवेत्याह—
स वभाविति । चाणूरादीन् हत्वा सखिभिः सह नृत्यन्त हरिं शुको वर्णयति ॥
अर्थगुणान् प्रत्याख्याति—अथेत्यादिना । साभिप्रायादीनामपुष्टार्थत्वाद्यभावरूपत्वात्
स्वीकृता इत्यर्थः । साभिप्रायत्वमर्थस्य प्रकृतोपरकाराभिप्रायेण प्रयुक्तत्वम् ।
यथा—‘चक्रिण हरिमाश्रये,’ इति । अत्र चक्रिणमिति । वैमल्यं मलप्रायस्य निर-
र्थकपदार्थस्यानिवेशः । यथा—‘काशीपदगतो हस्तः क्षिप्तः कान्तस्य कान्तया’ इति ॥
विपर्ययस्तु ‘निरस्तो हस्तो भवे मणिरचितकाशीपदगतः’ इति । अत्र मणिरचितेति
व्यर्थम् काशीपदशब्देन नितम्बस्य प्रतीतेः । एकस्यैवार्थस्य अग्र्यन्तरेणोक्तिवैचित्र्यम् ।
यथा—‘मानुः सदा युक्तः’ इति । विपर्ययस्तु ‘सदा चरति’ इति अपारुष्यममङ्गलस्यापि
वैचित्र्यात् शत्रुमारप्रायतयापादनम् । यथा—‘वीर्तिशेषो भीष्मः’ इति । विपर्ययस्तु
‘मृतो भीष्मः’ इति । अग्राम्य वाचि वैदग्ध्यम् । यथा—‘ममाळि कुपितः कामः सदय-
स्वयि भाग्यतः’ इति । विपर्ययस्तु ‘वन्द्ये कामयमानं मां न त्वं कामयसे वधम्’ इति ।
घस्त्विति । वस्तुनो जिम्भादेः स्वभावो साधारण रूपं तस्य स्फुटत्वं वर्णनेन व्यक्तिः ।
यथा—मुराणुदेत्यादि । दीप्तत्वं श्रुतिप्रत्येयत्वम् । ध्वन्यादिभ्यां रसशब्दस्य प्रत्ये-

क्रमकौटिल्यानुत्त्वणत्वोपपत्तियोगरूपा घटना श्लेषः । स च वैचित्र्य-
मात्रत्वान्न गुणः ।

यथा—

‘सुप्ते प्रेक्ष्य पृथक्पुरः प्रियतमे तत्रार्पयन्पुष्पं
लीलाया नयनाञ्चले किल रजश्चक्रे प्रबोधो यमम् ।

कृष्णः शीतलतालवृन्तरचनोपायेन पश्याग्रत-

स्तारायाः प्रणयादिव प्रणयते निद्राभिवृद्धिक्रमम् ॥’

अत्र प्रेक्ष्यादिरूपा(प)क्रियापरम्परा क्रमः, विदग्धचेष्टितं कौटिल्यम्,
अनुत्त्वणत्वमप्रसिद्धवर्णनाविरहः, उपपत्तिरुपपादकयुक्तिः, एषां योगः सं-
मेलनम् । अस्य श्लेषस्य न गुणत्वं असाधारणरसोपकारविरहात् । गुण-
निर्वाहव्यप्रेण स्वादानुपलम्भाच्च ।

समता च प्रक्रान्तप्रकृतिप्रत्ययाविपर्ययेनार्थस्य विसंवादिताविरहः । स
च प्रक्रममङ्गाख्यदोषाभावरूपत्वान्न गुणः ।

समाधिश्चायोन्यन्यच्छायायोनिरूपद्विविधार्थदृष्टिवपुः ।

तत्राद्यो यथा—

‘सद्यो मुण्डितमत्तहृणचिवुकप्रसार्द्धिनारङ्गकम् ।’ इति ।

अन्त्यो यथा—

‘तोयेषु तस्याः प्रतिविम्बितासु व्रजाङ्गनानां नयनावलीषु ।

स्वबन्धुपङ्क्तिभ्रमतोऽतिमुग्धा गोष्ठिं शफर्यो रचयावभूयुः ॥’

क्रमन्वयः गुणाश्रयस्य न गुणत्वमिति भावः ॥ क्रमकौटिल्येति । वैचित्र्यमात्रत्वात्
कविर्बद्धयमात्रप्रतिपत्तिरित्यर्थः ॥ सुप्ते प्रेक्ष्येति । वृन्दा काञ्चिद्नन्दनदेवता प्रत्याह—
कौटिल्यमिति । तद्योभयसमर्थनरूप बोध्यम् । अप्रसिद्धेति । लोकेऽप्येतादृशचेष्टार्था
दृष्टत्वात् उपपादकयुक्तिः । प्रकृतानुकूलहेतुविन्यास इत्यर्थः । सा चैकस्या नेत्रयो
रज.प्रक्षेपस्तत् सगमादर्शनाय, परस्यास्तालवृन्तवातेन निद्राभिवृद्धिरित्येतद्रूपा ।
व्यप्रेण कविना । तस्यादस्य शोफत्वमेव । समतेति । ‘उदेति सविता ताम्रः’ इत्यादौ
‘प्रत्याहल मुनिः’ इत्यादौ च ॥ समाधिश्चेति । तदेकप्रतिभातोऽयं अबोनिः ।
अयस्य कव्यन्तरस्य द्वायावर्णनं बोनिर्हेतुर्यस्य सोऽन्यच्छायायोनिः ॥ सद्य
इति । हृणो म्लेच्छविशेषः । नारङ्गक पङ्क्तिमिति शेषम् । हृणचिवुकनारङ्गयोः
सादृश्यमतिवदपूर्वम् ॥ तोयेष्विति । तस्याः कालिन्त्याः । आन्तिमानलवारः ।

पूर्वत्र समात्ररचितत्वादयोनिरर्थः । परत्र तु नयनशफर्योः सादृश्यमति-
प्रसिद्धम् । इह तु विच्छित्तिविशेषेणोपनिबद्धमित्यन्यच्छायायोनिः । एष
च काव्यशरीरमात्रनिर्धर्तको न गुणः ॥

तेन नार्थगुणा वाच्याः

तेन मनुक्तप्रकारेणोजःप्रभृतयोऽर्थगुणाः परोक्ताः पृथङ् न वक्तव्याः ।

प्रोक्ताः शब्दगुणाश्च ये ।

तेऽपि पृथङ् न वाच्या इत्यर्थः ॥

अथ माधुर्यादीनां त्रयाणां व्यञ्जका वर्णादयो दर्शयन्ते—

वर्णाः समासो रचनास्तेषां व्यञ्जकतामिताः ॥ ८ ॥

नन्यन्यवर्णनोपनिबन्धनमप्रयोजकमत आह—विच्छित्तिविशेषेणेति । कव्यन्तरीः
सदृशशो निबद्धमपि वैचित्र्यविशेषेण निबद्धं तत् विलक्षणानन्द जनयतीत्यर्थः । एष
चेति । वकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तथा हि—पदार्थस्य वाक्येनोक्तिर्वाक्यार्थस्य पदे-
नोक्तिश्च प्रीतिः । क्रमेणोदाहरणम्—चन्द्रः इत्यत्राग्निनेत्रोत्थं ज्योतिरिति । अत्र च-
न्द्रपदार्थस्य वाक्येनोक्तिः । 'वान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभितारिका' इत्यत्र वा-
न्तार्थिनीत्यादिवाक्यार्थस्याभितारिकापदेनोक्तिः । एकस्य वान्तार्थस्यानेकवार्थरहित-
त्वात् । अनेकवाक्यार्थसंकेतं वाक्येनोक्तिः समासः । क्रमेणोदाहरणम्—'अयं नाना-
फारो भवति सुखदुःखव्यतिकरः सुखं वा दुःखं वा भवति न भवत्येव च ततः । पुनस्तस्मा-
द्दुःखं भवति सुखं दुःखं किमपि तत्पुनस्तस्माद्दुःखं भवति न च दुःखं न च सुखम् ॥'
अत्र येन संसारिणा यादृशं कर्म कृतं तदनुसृत्यैव वैविध्यमाह् सुखदुःखभोगो भवति,
यदि कथंचिद्विद्वत्प्राज्ञा मग्नमितिः स्यात्तदेवास्य ज्ञानितरित्येव विवक्षितम् । विविधवा-
क्यरूपनिबद्धमिति चेत् ॥ अदृष्टवैचित्र्यात् सुखदुःखवैचित्र्यमेकवाक्यार्थोऽनेनैवार्थः
प्रपञ्चित इत्यन्ये । 'श्लोकार्देन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रन्थकोटिभिः । न च सत्तात्परं पुष्पं
न फलमनृतात्तरम् ॥' अत्र नृदेतीर्थज्ञाथी बहुदायी षष्टितथ चयसुखं लभते तत्
सर्वं गत्यप्राप्तिः । सुरापायी गोद्विजहन्ता गुरुदारहर्ता च यद्यत्पापमुपलभते तत्पुनर्मृत-
भारिण्यारिभिर्वाक्यैरभिधेयस्तथैव ज्ञानसंवेन परार्द्धरूपेण वाक्येन प्रतिपादनम् । एत-
द्विधभोजः परेष्टकं वैचित्र्यमात्रमेव न तथैवगुणः, तद्विनापि काव्यव्यवहारप्रवृत्तेः ।
अत एव शतशद्विरूप्यनुश्रुतमेतत् । तेनेति । वाच्या यत्तु योग्या नेत्यर्थः ॥ ननु
काव्यस्य गुणरत्न गुणव्यञ्जकत्वेनेकम् । तत्र ये व्यञ्जका यथा वा व्यञ्जकत्वमित्याह—

के कस्येत्याह—

मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू ।

अट्तिर्गम्यट्तिर्वा माधुर्ये घटना तथा ॥ ९ ॥

गिरसि निजवर्गान्तिमयुक्ताष्टडवर्जिताः कादयो मान्ताः । रेफण-
कारौ हस्तान्ताविति वर्णाः । असमासो मध्यसमासो वेति समासः । तथा
माधुर्यवती पदान्तरयोगे रचना माधुर्यस्य व्यञ्जिका ।

उदाहरणम्—

‘सन्ततं सन्तनोत्यस्या नितान्तन्तान्तचेतसः ।

दुरन्ता कान्तचिन्तेयं हन्त सन्तापसन्ततिम् ॥’

योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययो रेण तुल्ययोः ।

टादिः शसौ ट्तिर्द्वैर्घ्यं शुम्भ उद्धत ओजसि ॥ १० ॥

वर्गप्रथमतृतीयाभ्यामन्त्ययोस्तद्वितीयचतुर्थयोः क्रमेण योगः । यथा—
कक्वटी अच्छा उत्थानं ककुप्फणं रुग्धासः उज्जितः तद्धविः उन्मारः ।

रेफेण योगः । स चाध उपर्युभयत्र वा यस्य कस्यापि । यथा—वक्रः
अर्कः दुर्ग्रहः ।

तुल्ययोर्योगस्तेन तस्यैव । यथा—वाकार्यः, सच्चित्, संघट्टः, मत्त इत्यादि ।

टादिर्गणष्टडवरूपः शसौ चेति वर्णाः दीर्घसमासो विकटसंघटना
चौजसि ।

उदाहरणम्—

‘उद्धतमत्तदैत्येन्द्रहत्यावित्तनखोद्धटः ।

दंष्ट्राकटकटात्कारकूरवक्रोऽवताद्विभुः ॥’

वर्णा इति । इताः प्राप्ताः । मूर्ध्नि । स्पर्शाः कादयो मावसानः । असमास
इत्यत्रेपदये नन् । तथा चाल्यः समासः । तेन वर्णाः समासो रचनेत्यविरोधः । पदा-
न्तरयोगे इति । यथा अलंकुरु संगतामिलादी पदयोः संघा मधुरवर्णोत्पत्तिः । म-
धुरास्यं कृष्ण प्रति श्रीराधा विरहावस्थामयी पत्रिकां ललिताद्याः प्रेययन्ति—सन्तत-
मिति । हन्तेति खेदे ॥ योग इति । वर्गेति प्रकृतत्वात् । अन्त्ययोरिति । प्रथ-
मतृतीयान्त्ययोः क्रमेणेति । प्रथमेन द्वितीयस्य तृतीयेन चतुर्थयेत्यर्थः । उद्धृतेति ।

श्रुतिमात्रेण शब्दानां यत्रार्थप्रत्ययो भवेत् ।

साधारणं समग्राणां स प्रसादो गुणो मतः ॥ १० ॥

समग्राणां रसानां समासानां संघटनानां च प्रसादस्य सर्वत्रोपयोगान्न
वर्णगतो नियमः ।

उदाहरणम्—

‘कोपे यथातिललितं न तथा प्रसादे

वक्रं विधे सततमातनु मानमस्याः ।

इत्याकलय्य दयितस्य वचोविभर्त्ता

राधा विवर्तितविनंम्रमुखी बभूव ॥’

गुणायत्तानामपि रचनादीनां कचिद्विपर्ययः स्यादित्याह—

वक्तृवाच्यप्रबन्धानामौचित्येन कचित्कचित् ।

रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्वमपीप्यते ॥ ११ ॥

कचिद्वाच्यप्रबन्धानपेक्षया वक्तौचित्यादेव, कचिद्वक्तृप्रबन्धानपेक्षया वा-
च्यौचित्यादेव, कचित्तु वक्तृवाच्यानपेक्षया प्रबन्धौचित्यादेव, रचनाया भ-
वन्तीत्यर्थः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘मन्थायस्तार्णवाम्भःप्लुतकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः

क्रोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः ।

कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पाटनिर्घातवातः

केनास्मर्त्सिहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽयम् ॥’

नृसिंहं वर्णयति । उद्धृत्तो नैर्मयांदो मत्तथ यो दैत्येन्द्रो हिरण्यकशिपुस्तस्य हृत्पया
वधेन वित्ताः स्यातां ये नरालंकरद्वयः दुर्मिरीक्ष्यः । दृष्टाणां कटकटात्कारः शब्दविशेष-
रूपस्तेन कुरुनिर्दयं मुखं यस्य सः ॥ श्रुतीति । श्रुतमात्रा वर्णादयोऽर्थप्रतीतिहेतवः
सन्तः प्रसादस्य व्यञ्जका इत्यर्थः ॥ कोपे यथेति । स्फुटम् ॥ प्रतिप्रसवमाह—
गुणेति । गुणायत्तानां तद्यन्त्रनार्यव निर्मातव्यानाम् । कचित् कचिदिति । तेन
तेषां गुणव्यञ्जकत्वनियमो वक्तृवाच्यमित्येवार्थः । न तु व्यभिचारेणेति भावः ।
वक्ता कचिद्वक्तृवद्ध्य तयोध रसाविट्टन्वारिधीरोदात्तत्वादिभेदा द्विविधमभिलक्ष्यम् ।
वाच्यो वचनः प्रबन्धो नाटकादिः ॥ मन्थायस्तेति । रणस्थाने दुन्दुभिभ्यानि श्रुत्वा

अत्र वक्तुर्भीमसौदृत्यात्तथा रचनादयः ।

‘प्रौढच्छेदानुरूपोच्छलनस्यमिलत्सैहिकेयोपघात-

त्रासाकृष्टार्थविर्यग्वलितरविरथेनारुणेनेक्ष्यमाणम् ।

कुर्वत्काकुत्सवीर्यस्तुतिमिव मरुतां कन्धरारन्ध्रभाजां

भाञ्जारैर्भीममेतन्निपतति वियतः कौम्भकर्णोत्तमाङ्गम् ॥’

अत्र बाच्यस्य कुम्भकर्णशिरसो भीषणत्वेनोजसित्वादुद्धता रचना ।

‘देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यसिन्हदाः पूरिताः

क्षत्रादेश तथाविधः परिभवस्तातस्य केशप्रहः ।

तान्येवाहितशस्त्रस्यरगुरुण्यस्त्राणि भासन्ति मे

यद्गमेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधन ॥’

अत्र प्रबन्धौचित्यादेव वर्णसमासौ ॥

इति भरतसूनवृत्ता साहित्यकौमुद्या गुणालकारोदनिर्णयो नामाष्टमः परिच्छेदः ।

भीमस्याय प्रथः । अत्र शब्दावमानो बुन्दुभिः केन ताडित इत्यन्वयः । कीदृशः । मन्वो मन्धनं तैनायस्त्वामन्दोलितं यदण्वस्याम्मस्तेन प्लुतं व्याप्तं कुहरं गुहा यस्य तस्य चलतो मन्दरस्य ध्वान इव धीरः । क्रोणो वाहनदण्डस्तेनाभिघातेषु तावनेषु सारु गजैन्त्या प्रलयकालिका घनपटाया अन्योन्यसघट इव घण्टः दारुणः । कृष्णाया शीपया कोषस्याग्ने वर्तमानो द्रुतस्तरप्रयुक्त्वात् । सत्पातोऽमङ्गलहेतुमिधौतवात वातजन्यो विधर्ति । मेधानां वातानां च मिथश्चण्डध्वनिर्निर्वातः । तथास्मरिंहनादस्य प्रतिरसितं प्रतिष्ठापितस्त्रस्य सङ्घः । अत्र बाच्यं प्रभ्रात्यकस्यास्य क्रोधव्यञ्जकः । अभिनेयार्थेनादफ प्रबन्धः । तत्र दीर्घतमातेनार्थप्रतिपत्तिविलम्बादर्थोऽभिनयेन ज्ञादिति प्रत्यापयितुमशक्यः । तत् शोद्धता रचनायास्तत्प्रतिपत्ता । तथापि भीमस्य वक्त्रधारोदतस्य तीक्ष्णसप्रधानत्वात्ता उपयुज्यन्ते एव । तेन तदालम्ब्यनकरसामिव्यक्तिरिति भावः । अभिनयः शब्दहादिक्रियायां नायकाधारमात्राकरणम् ॥ प्रौढेति । वीरचरिते वैताल्लिखोक्तिरियम् । एतन्नीमः कौम्भकर्णमुत्तमाङ्गं शिरः वियतं खानिपततीत्यनुपहः । कीदृक् । रन्ध्ररारन्ध्रभाजां तत्प्रतिष्ठानां मरुतां भाञ्जारैस्तादृशशब्दैः ककृतस्त्ववीर्यस्य श्रीकाशरधिपतरुमस्य स्तुतिमिव कुर्वेत् । तथाप्रादस्य महावेगप्रयुक्तस्य छेदस्यानुत्पेण उच्छलनस्य श्वेष वेगेन मिलन् यं संहिकेयस्य राहोरपघातनासस्तेनाकृष्टैरवैभिरक्षैतिर्यग्वलितो वक्तव्यः स्यादिति रविरथो येन तथाभूतेनारुणेनेक्ष्यमाणम् ॥ अत्रेति । रचना उद्धतैवोचितैस्त्वर्णः ॥ देश इति । अथत्वाग्नौ पावतम् । अहितां क्षत्रवः । रामेण जगदभ्येन ॥ अत्रेति । विकटवर्णस्य दीर्घसंज्ञास्य चोचितमपि न कृतम् । अभिनवप्रसन्नकीर्त्यादिति भावः ।

नवमः परिच्छेदः ।

पूर्वत्र लक्षितानलंकारान्दर्शयन् शब्दस्य प्रथमं धीविषयत्वात्तद्वृत्तांस्ता-
वदाह—

यदुक्तमन्यथा वाक्यमन्यथान्येन योज्यते ।

श्लेपेण काका विज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा ॥ १ ॥

तथेति । श्लेपवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्च ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘राधे त्वं कुपिता, त्वमेव कुपिता स्रष्टासि भूमेर्यतो

माता त्वं जगतां, त्वमेव जगतां माता न विज्ञोऽपरः ।

देहि त्वं परिहासकेलिकृतहे नन्ता त्वमेवेत्यसौ ।

स्मेरो वल्लभसुन्दरीमवनमन्शौरिः श्रियं वः क्रियात् ॥’

अत्र कुपितेति समद्वेपेण श्लेपेण मातेत्यभङ्गेन ।

‘अतसीकुसुमश्यामं अतसीमन्तिनीवृतम् ।

सतृप्णं कृष्णमालोक्य हृदयं न विदूयते ॥’

अत्रैकया निषेधार्थे प्रयुक्तो नन्मरया च काका दूयत एवेति विध्यर्थे
घटितः ।

एवमाख्यायिकायां शृङ्गारेऽपि न मष्टा वर्णादयः । कथायां रीदेऽपि नात्युद्धताः । एवम-
न्यथ बोध्यम् ॥ इति कृष्णानन्दिन्यां साहित्यकौमुदीटीकायामष्टमः परिच्छेदः ॥

अथालंकारान्दर्शयति—पूर्वत्रेत्यादिना । तद्वृत्तान् शब्दनिष्ठान् । तावदादी ॥
यदुक्तमिति । यथान्याभिप्रायेणोक्तं यथान्यं श्रोत्रान्याभिप्रायेण पेयोऽव्यते तदा वक्रो-
क्तिरिति ताभ्यां निर्वाग्यम् । तथा ताभ्यामुपाधिभ्याम् । वक्रोक्तां परोक्षैरन्यथाकरणं
व्याजोक्तां ॥ सोक्षेरिति शब्दः । राधे त्वमिति । कृष्णरापयोऽस्तिप्रत्युक्ती । कुपिता
जातकोपासीत्यर्थकं कृष्णवाक्यम् । कोः पृथिव्याः पिता त्वमेवेति योजयित्वा श्रीराधा
तत्र भूमेर्यन्त्र स्रष्टासीति हेतुमाह । स्त्रीकृत्योक्तं भूमेधेदहं पिता तर्हि त्वं जगतां तद्व-
र्तिप्रानिनां माता जननी मरिचयात्वारित्वर्थकं कृष्णवाक्यम् । जगतां माता संख्याता
त्वमेवेति योजयित्वा सा तत्र हेतुमाह—त्वदपरो विज्ञो नेति । परिहासे त्वमन-
न्तापरिच्छिन्नाजेयेति । यावदित्यर्थमश्रोतरेण तेनोक्तम् । अनन्तानिर्गिनोऽप्यनमन्व-
मेवेति योजयित्वा साह—त्वमेवेति । अर्थादनन्ता । ततश्चाश्रोतारः धीरिदित्य-
मिति प्रकार जयिनी श्रीराधा च प्रणादमिति भावः । अतसीति । पद्मा चन्द्राय-

वर्णसाम्यपनुप्रासः

स्वरैसादृश्येऽपि व्यञ्जनसादृश्यं वर्णसाम्यं यदि स्वरसादृश्यमपि स्यात् तर्हि प्रकर्षायैव तत् । यस्योच्चारणेन पूर्वानुभवसंस्कारोद्बोधस्तेन साम्यमिह विवक्षितम् । ततश्च वर्णेषु प्रथमद्वितीययोस्तृतीयचतुर्थयोश्च साम्यम् । न-
णयोः शसयोश्च रसाद्यनुगुणः प्रकृत्यो न्यासोऽनुप्रासः ॥

तं विभजति—

छेकवृत्तिगतो द्विधा ।

छेको विदग्धः ।

रसविषयव्यापारवती वर्णरचना वृत्तिः । तत्प्रयोज्यत्वात्तदानुगत्याच छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्चेति द्विविधः सः ।

तयोः स्वरूपमाह—

सोऽनेकस्य सकृत्पूर्वः

अनेकस्यार्थाव्यञ्जनस्य सकृत्साम्यं छेकानुप्रासः ।

उदाहरणम्—

‘जहार हरिणाक्षीयं कुण्डेन्दुमधुरसितैः ।

कुण्डलोज्ज्वलप्राण्डश्रीविंदयं हृदयं मम ॥’

अत्रासंयुक्तयोः संयुक्तयोश्चानेकस्य सकृत्साम्यम् ।

एकस्याप्यसकृत्परः ॥ २ ॥

एकस्यानेकस्य च व्यञ्जनस्य द्विर्बहुकृत्यो वा साम्यं वृत्त्यनुप्रासः ।

त्याह । अत्रेति । एकया चन्द्रावत्या । परया पद्मया ॥ वर्णैति । स्वरेति । यमकाद्यावृत्तिः । तत्र स्वरसादृश्याङ्गीकारात् । यदीति । अत एव व्यञ्जनसाम्यं हित्वा वर्णसाम्यमुक्तम् । यस्योच्चारणेत्यादि । तेन शंकरः ब्रह्मनादः मन्दो गन्धर्धहः रेणुर्धनु-
ततः कंसवशनिमूदन इत्यादावनुप्रासः सिद्धः । रससंघः प्रयालयमित्यादी तु न । र-
सादीति । अनुशब्दोऽनुगमार्थः । प्रशब्दः प्रकर्षार्थः । आशब्दो न्यासार्थः । अनुगमन
रसादेः प्रकर्षं सहृदयहृदयावर्जकत्वेनेति ॥ तमिति । रसविषयव्यापारो रसव्यञ्जन
तद्वती तेन छेकेन प्रयोज्यत्वात्तस्यावृत्तेरानुगत्यात् ॥ तयोरिति । सहृदयकारम् ॥
जहारेति । कुण्डः सुवल्गमाह । हरेणाक्षी श्रीराश विदग्ध निर्दय यथा स्यात्तथा ।
अत्रेति । असंयुक्तयोर्हकाररेफयोरनेकस्य साम्यम् । संयुक्तयोश्च नदयोर्णदयोश्चाने-

उदाहरणम्—

‘मुक्ताहारं दधदुडुचक्राकारं सारं गोपीमनसि मनीजारोपी ।

कोपी कंसे खलनिकुरम्बोत्तंसे वशे रञ्जी दिशतु रतिं नः शार्ङ्गं ॥’

अत्रैकस्यानेकस्य च व्यञ्जनस्य द्वि साम्यम् ।

‘मुकुन्दनन्दीश्वरमन्दिरस्य तवेन्दिराभिः प्रतिविम्बितस्य ।

यदा पदाब्जं प्रमदादुपास्ते तदा सदानन्दतया चकास्ति ॥’

अत्रानेकस्य च व्यञ्जनस्य बहुकृत्व. साम्यम् ।

एकस्य सकृत्साम्येऽपि केचिद्वृत्तिमिच्छन्ति । यथा—‘व्याधूतचूताङ्कुर-
र-’ इति ।

सा च वृत्ति —

माधुर्यव्यञ्जनैर्वर्णैरुपनागरिकेप्यते ।

ओजःप्रकाशकैस्तैस्तु परुषा कोमला परैः ॥ ३ ॥

परैरुभयो. शेषैर्वर्णैः । तेन त्रिधा वृत्त्यनुप्रासः ।

क्रमेणौदाहरणम्—‘सन्ततं सन्तनोति’ इत्यादि, ‘उद्धृतमसदैत्येन्द्र-’
इत्यादि, ‘लोलालिमाला-’ इत्यादि च ।

केपांचिदेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मताः ।

एतास्तिष्ठो वृत्तयः क्रमाद्वैदर्भीगौडीपाञ्चाल्याख्या रीतयः कैश्चिदाख्या-
यन्ते । रीतिर्नामाङ्गसंस्थानविशेषबहुणहेतुको वर्णविन्यासविशेषः । सा च
गुणग्रन्थग्रन्थवादिह न लक्षिता ।

कस्येति द्वेधोदाहृतिः ॥ एकस्यापीति । असकृदनेकवारम् । मुक्तेति । धीर-
पोत्तिः । अत्रेति । एकस्य रस्य यस्य च । अनेकस्य नसयोः सयुक्तयो असयुक्ता
नेकस्य त्वम् ॥ मुकुन्देति । वरुक्षेत्रे कृष्ण राधाह । इदं च कदाचिद्भजस्थानं सर्वान्
द्वारवत्यामयनिनीपेदिति शाङ्खा प्रागेवोक्तम् । इन्दिराभिस्तत्समाभिर्मत्सरीभिर्गोपी
भिर्वेति । अत्रेति । अनेकस्य नकारदकाररूपस्य सयुक्तस्य, एकस्य दस्य ॥ एक-
स्येति । ज्ञेचित् धीजयदेवादयः । वृत्तिं वृत्त्यनुप्रासमित्यर्थः । यथेति । अत्रैकस्य
सवारस्य सकृत्साम्यम् । वृत्तिं विमज्जते—साचेति । तैर्वर्णैः । माधुर्योजःप्रकाशकयो,
वर्णयो । तेन त्रिधेति । उपनागरिकानुप्रासः परुषानुप्रासः कोमलानुप्रासधेति त्रि
विध इत्यर्थः । प्रथमं वैचिन्मधुरानुप्रासमाख्यान्ति । केपांचिदिति । वामनानुपजी
व्यानां मुनीनां मते । गुणहेतुक इति । बहुमीहितपुरयो वा स्वार्थे वा ॥ एव

शब्दस्तु लाटानुप्रासो भेदे तात्पर्यमात्रतः ।

शब्दः पदं प्रातिपदिकं च तद्गतः, न तु वर्णनिष्ठः । तुर्मित्रक्रमे । शब्दार्थयोरेवेऽपि तात्पर्यमात्रतो भेदे सतीति यमकाद्वेदः । लाटजनप्रियं-
त्वाच्च लाटानुप्रासः लाटोऽविदग्धः ।

पदानां स पदस्यापि

स लाटानुप्रासः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘नास्ति चित्ते हरिर्यस्य तस्य तीर्याटनं मुधा ।

अस्ति चित्ते हरिर्यस्य तस्य तीर्याटनं मुधा ॥’

अत्र हरिविमुखस्य तीर्याटनादपि न किञ्चित्फलम् । तत्संमुखस्य तु विनापि
तस्मात्फलमस्तीति तात्पर्यं भिद्यते ।

‘प्रियाविरहिते चित्ते सत्यमिन्दुर्दवानलः ।

दवानलः क वा तापमीदृशं तनुतेतराम् ॥’

अत्र प्रथमं दवानलपदं विधेयपरम्, द्वितीयं त्वनुवादपरमिति । एतं प-
दानुप्रासमन्येऽपि मन्यन्ते ।

वृत्तावन्यत्र तत्र वा ॥ ४ ॥

नाम्नः स वृत्त्यवृत्त्योश्च

एकस्मिन्समासे भिन्ने वा समासे समासासमासयोर्वा नाम्नः प्रातिपदि-
कस्य सारूप्यं स लाटानुप्रासः ।

उदाहरणम्—

‘हिमकिरणकिरणमधुरा राकाराकाशृतांशुमुख यदि भाव ।

प्रकटितनिजगुण गुणसौम्यमदहृत्तपे नमः प्रेम्णे ॥’

वर्णानुप्रासं निरूप्य शब्दानुप्रासं निरूपयति—शब्दस्त्विति । पदं प्रातिपदिकं
चेति । शब्दत्वे प्रकाशयतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः । शब्दार्थयोरेवेऽप्येति । तेन यमके
नातिव्याप्तिः । तत्र मिश्राण्येकवाक्यीकरात् । अविदग्धो व्यटः । नास्तीति । कश्चित्-
त्त्वविदाह । तस्मात्तीर्याटनादपि तत्फलं तीर्याटनफलम् । प्रियेति । उदयं हरिराह ।
दवानलो वनाभिः ॥ पदगतं निरूप्य प्रातिपदिकगतं निरूपयति—वृत्ताविति ।
वृत्तिः सम्यक्कृषा । काचिन्मात्रिणी रूपमाह—हिमकिरणेति । हे राकाराकाशृतांशुमुख

अत्रैकस्मिन्समासे किरणयोः साम्यम्, भिन्ने समासे गुणयोः, समासास-
मासयोस्तु एकयोरिति योज्यम् ।

तेनायं पञ्चधा मतः ॥ ५ ॥

अयं लाटप्रियः । संकलनया त्वनुप्रासस्त्रिधा छेकवृत्तिलाटपूर्वकत्वात् ॥

अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः ।

यमकं पादतद्भागावृत्ति तद्यात्यनेकताम् ॥ ६ ॥

भिन्नार्थस्य स्वरव्यञ्जनरूपस्य वर्णसंघस्य सा पूर्वानुपूर्वीका पुनः श्रुति-
र्यमकं तेन 'नदीदीन' इत्यादौ न प्रसङ्गः । ननु 'समरसमरसोऽयम्' इत्यादा-
वेकस्य वर्णसंघस्यार्थवत्त्वम्, अपरस्य तु निरर्थकत्वम् । 'न दीनदीप्ति' इत्या-
दाबुभयोश्च । ततः कथमर्थभिन्नानामिति युक्तं भाषितुमित्यत उक्तम्—अर्थे
सतीति । तच्च यमकं पादतद्भागावृत्तिरूपतया पादाद्यावृत्तेश्च बहुविधतया
प्रभूततमभेदम् ॥

तस्य दिङ्मात्रमुदाह्रियते—

‘मनो जहार प्रति मा कृतकोपा नितम्बिनी ।

मनोजहारप्रतिमा ममासौ वामवीक्षितैः ॥’

पूर्णचन्द्रानन, हे प्रकटितनिजगुण, राका पूर्णचन्द्रा निशा यदि गुणस्वनिमपि मामदहत
तर्हि ते प्रेम्णे नमः । कीदृशी राका । हिमकिरणस्य चन्द्रस्य निरणमपुत्रा रुचिरापि ।
अथ प्रकटितनिजगुणेत्यत्र गुणशब्दो विपरीतलक्षणयादोष प्रतिपादयति दोषश्च ब्रह्मचर्य
त्वयश्चकत्वादि । गुणस्वनिमपि मामित्यत्र सौन्दर्यप्रेमादिगुणविशिष्टाया मयि तवेदृशी
वशना मद्विपरीताया वा कीदृशी सेति भावः ॥ यमकं लक्षयति—अर्थे सतीति ।
कीदृशानाम् । सन्ति संभवन्नर्थेऽर्थभिन्नानां पृथगर्थानाम् । अयमर्थः—यद्यर्थः समवेत्तर्हि
द्रावपि वर्णसर्वा भिन्नार्थकी स्याताम्, यदि न समवेत्तर्हि तौ द्वावपि निरर्थकौ, यदि चै-
वस्यैव समवेत्तुदा सार्वत्रनिरर्थकौ ताविति सा पुनः श्रुतिरिति श्रुतिसाम्यं प्रयोजकम् ।
तेन वर्णभेदेऽपि श्रुत्यैकत्वे यमकम् । यथा—‘भुजलता जडतामयतेतराम्’ इत्यत्र तन्मा-
रुच्यारयोः । यदुक्तम्—‘रलयोर्दलयोर्ध्व ससयोर्ववयोस्तथा । धदन्त्येषां च पावभ्यं-
मलयारविदो जनाः ॥’ इति । तेन पूर्वानुपूर्वीकत्वेन । एकस्य प्रथमस्य । अपरस्य
द्वितीयस्य । प्रभूतेति । प्रपुरप्रकारमित्यर्थः । तस्येति । तस्य यमकस्य । मन इति ।
गृष्णः सुचलमाह । असां नितम्बिनी यम मनः वामवीक्षितैर्जहार । कीदृशी । मा मां ।

'अहो अहोभिर्न कलेर्बिदूयते सुधासुधारामधुरं पदे पदे ।
 दिने दिने चन्दनचन्द्रशीतल यशो यशोदातनयस्य गीयते ॥'
 'मदनसंगरसङ्गरसाकुला भव विहारिणि हारिणि माधवे ।
 कुसुमराजिविराजिविभूषणा मधुपरागपरागपराचिता ॥'
 'रोपेण शश्वज हि नागरी गरीयसा कठोरत्वमुपेत्य भात्यभा ।
 विहाय मान हरिमानयानया धिया हि सर्वं भवतीहित हितम् ॥'
 'तारावली घेणुभुजङ्गमेन तारावलीलागरलेन दष्टा ।
 विपाणिफानादपयो निपीय विपाणिकामं द्विगुणीचकार ॥'
 'इन्द्रनीलमधुरप्रभं जनं हासयन्तमनस प्रभञ्जनम् ।
 विभ्रतं पुरटपिक्कल पट धेहि चित्त नवनीतलम्पटम् ॥'

प्रति पृथक्पाशा शरोपा मनोजहारस्य कन्दर्पमुक्ताहारस्य प्रतिमा तुल्या । तद्वत्सुहृणीये
 स्वर्णं । अत्र प्रथमपादस्य तृतीयपादेन यमनम् । एवमस्य द्वितीयेन चतुर्थेन च यमने
 भेदद्वयम् । द्वितीयस्य तृतीयेन चतुर्थेन चेति द्वौ । तृतीयस्य चतुर्थेनेत्येकः । प्रथमत्रि
 व्यपीत्येक इति । प्रथमस्य चतुर्थेन द्वितीयस्य तृतीयेनेति । प्रथमस्य द्वितीयेनेति तृती
 यस्य चतुर्थेनेति च द्वाविति पादजा न्यभेदा । उदाहृतयो मृग्या ॥ अथ पादभाग
 जा भेदा दर्शयन्ते । तत्रास्मिन्ध्यान्तगतारयो भेदा क्रमेण दर्शयन्ते—अहो इति ।
 अहो प्राणिन मत्सेरदोगिर्दिवसर्न विदूयते । यशोदातनयस्य यश कीर्तिर्गीयते । पदे
 पदे प्रतिशब्दम् । दिने दिने अहोरात्रम् । सदैवार्थः ॥ भवन्नेति । राधा विशाखाह ।
 हे विहारिणि राधे, माधवे वसन्ते मदनसंगरस्य कामबुद्धस्य सङ्गे प्राप्ती यो रस सादृश्यं
 माकुला व्याप्ता मयः । कीदृशी सती । कुसुमराजिभिः पुष्पभ्रंशीभिर्नाराजीभिः भूषणादि
 यस्या सा । मधुपाना रागो यत्र तथाभूतं सुगन्धिभिः परागैः पराचिता व्याप्ता च सती ।
 कथं वसन्तस्तप मान दास्यत्येवेति विज्ञाय विमाना त्वमादितो हरिमेवजाहीति भावः ।
 रोपेणेति । मानवती प्रति दूषाह । गरीयसा रोपेण शश्वत्कठोरत्वमुपेत्य नागरी न
 हि भाति यस्मादभा कान्तिश्चन्या ततो मान विहाय निजप्रान्तिके हरिमानव । अनया
 धिया तप राधे समीहित चेष्टित हित मुद्यप्रव भवतीति नवो भेदा दर्शिता । अथ प्र
 थमपादादिभागस्य द्वितीयपादादिभागेन तृतीयपादादिभागस्य चतुर्थपादादिभागेन
 च यमनं दर्शयति—तारावलीति । कृष्ण प्रति कृत्युक्तिरियम् । तारावली काचित्
 तार उच्चध्वनिस्तदूपाया यावलीला मानावज्ञाकारिणी लीला तद्भरल यस्य तेन । विपाणिका
 शूत्रिका । पय क्षीरम् । निपीयेति 'पीद् पाने' इत्यस्य त्वपि रूपम् ॥ प्रथमपादान्तस्य
 द्वितीयपादान्ते तृतीयपादान्तस्य चतुर्थपादान्ते च यमनं दर्शयति—इन्द्रनीलेति । स
 चित्तं प्रति श्रीरूपोक्तिः । हे चित्त, नवनीतलम्पटं नन्दराजं धेहि स्वसिन्धु धारय । की

‘मम त्वयाममत्वया नवे हित न वेहितम् ।

सराधिके स राधिके चर क्षमा च रक्ष माम् ॥’

‘न लघोऽपि लघेन च व्यथाया परिवृद्धौ विदुनोति यस्य सर्वं ।

न खलो नखलोमतो मतो न्यस्तमबद्धा किल केन सत्यजेयु ॥’

एवमादिवैचित्र्यसहस्रभागिदं क्लिष्टकाव्यमिति कृत्स्नं न विवृतम् ।

गद्येषु तु निरन्तरैवावृत्तिः । यथा—‘जय जय सच्चिदानन्दधनधनध-
दामेदुरदुरवगाहलील—’ इत्यादि ॥

वाच्यभेदेन भिन्ना यद्युपपञ्चापणस्पृशः ।

श्लिष्यन्ति शब्दाः श्लेषोऽसावक्षरादिभिरष्टधा ॥ ७ ॥

अर्थभेदेन शब्दभेद इति न्यायात् । तेन भिन्ना अपि शब्दा यदि
युगपदुच्चारणेन श्लिष्यन्ति त्यजन्ति स्वरूपभेद तदा श्लेषः । स च वर्णप्रकृ-
तिप्रत्ययलिङ्गयचनविभक्तिपदभाषाभिरष्टविधः ॥

द्वयम् । जने ह्यसयन्तम् । नवनीतचौर्यचातुर्येणेति शेषः । अनस शकटस्य दैस्याविष्टस्य
प्रभञ्जनप्रवर्षेण भञ्जकम् ॥ प्रतिपादयमकमाह—मम त्वयेति । कोपाधेशात् सादरवचना
धीराद्या हरिराह । हे राधे, त्वया मम न हितं न वा इहितं वाञ्छितं भवति । कथं भू-
तया । अममत्वया मयि ममत्वरहितया । त्वं चेमास्वीयं वदसि तदेव मे सुखम् । यदि
तु खं मदीयं वदसि तदा मम दुःखं महदेवेति भावः । तर्हि मामुपेक्षस्वेति चेत्तत्राह ।
हे नवे । नित्यनूतनत्वान्मद्येतो लोभयसीत्यर्थः । अथ चेत् पीडयसि चेत्तत्राह । स्मरेण
स्मृत्या कानेन वाधिर्मेन पीडा यतः हे तयाभूते, स्मेति पादपूर्ता । तस्मात् क्षमा चर
प्राप्नुहि मां च रक्ष पालयस्व । सङ्गामृतदानेनेत्यर्थः । भक्तिद्वेषी रात्रं ग्रहेय इति कवि
कणपूरोऽनुशास्ति—न ह्येव इति । लघेन छेदेन । सवा लोकं न खलो मतं खलोऽन्यो
न नतः । नखलोमतुल्य इत्यर्थः । अबद्धा स्वतन्त्रा ॥ एवमिति । इदं यमकं क्लिष्टं
काव्यं येन तत् । प्राचीनप्रच्यन्ते यमकभेदा मृग्या इत्यनुशयः ॥ गद्येष्विति । निरन्तरा
अव्यवधानेवेति । तेन पद्येषु सव्यवधानायाः वृत्तिरित्यर्थः । जय जयेति यमशब्दोन्वयो
स्तुतिः ॥ वाच्यभेदेनेति । ‘तत्तदुच्चारितं शब्दं तत्तदर्थं गमयति’ इति निबन्धेन वाच्ये
स्वरभेदानादुच्चारणान्तोऽप्यास्तावन्त एव शब्दा एकप्रयत्नोच्चारयाः । ततश्च युगपदानाश-
ब्दोच्चारणेऽपि तेषां भेदो नोपलभ्यते । अत्राभिधाया अनियमात्रं व्यपनायकात् । त-
स्माद्वानार्थेषु श्लेषेषु यत्र प्रकरणादिषु युगपदवतरति नावतरति वा तत्र श्लेषः । यत्र
क्रमेण तत्रावृत्तिः । यत्रैकत्र तत्र व्यञ्जनेति प्रागुक्तं रहस्यं न विस्मर्तव्यम् । अक्षरं वर्णः ।
प्रत्ययप्रहणेनैव विभक्तं प्राप्तिं पृथगुपेक्षया दृष्टाधिनयार् । विभक्तिः, मुपृतिः । भाषा

उदाहरणम्—

‘मनस्तुदन्ती क्षणदावतेष्टा विधौ विरुद्धे तमसि प्रवृद्धे ।

तस्मिन्प्रवृद्धे हरितः प्रसादं धन्या लभन्ते तमसि प्रणष्टे ॥’

अत्र विधावित्युकारेकारयोः सारूप्याद्वर्णभेदः । क्षणदा ईक्षणदाश्चेति दाज्जापोः सारूप्यात् प्रकृतिभेदः । तुदन्तीति शत्रुडीवन्तत्वात् ह्यन्त-
त्वाच्च प्रत्ययभेदः । इष्टेति स्त्रीलिङ्गैकवचनान्तत्वात् । इष्टा इति पुलिङ्गबहु-
वचनान्तत्वाच्च लिङ्गभेदो वचनभेदश्च । हरित इति प्रथमान्तत्वात् पञ्च-
म्यन्तत्वाच्च विभक्तिभेदश्चेति षोढा ॥

‘चमूरुवसतिं प्राप्ता रम्याराममनोरमा ।

तेन सीता च लङ्का च सदृशी दृष्टे तदा ॥’

अत्र प्रकृतिप्रत्ययरूपयोः पदयोः सारूप्यात्पदश्लेषः ।

‘महच्चित्तं तमपरं गोरवेण महारिहम् ।

‘सामदेह मोहहरं सन्तं भज उमावरम् ॥’

अत्र संस्कृतप्राकृतयोः सारूप्याद्वापाश्लेषः । एवमष्टधा ॥

संस्कृतप्राकृतरूपा । तत्र समेष्टेष्टावमी भेदाः । अत्र तु भेद एको ‘वक्ष्यते’ भेदाभावात्
प्रकृत्यादे’ इत्यादिना ॥ निष्कामकर्मनिष्ठः कश्चिद्विष्णुभक्त सकामकर्मनिष्ठगोष्ठपा
स्वसमानवासनमन्य प्रति श्लेषेण निजमतं वर्णयति—मनस्तुदन्तीति । तत्र प्रथमो
ऽर्थः । विधौ चन्द्रे विरुद्धे सति तमसि च ध्वान्ते प्रवृद्धे सति दृष्ट्यापि क्षणदा उत्सवदायि
तयान्वयं सहापि रात्रिर्मेनस्तुदन्ती स्यात् । अथ तस्मिन् विधौ प्रवृद्धे तमसि च प्रणष्टे
सति धन्या हरितो दिशः कर्त्तव्यं प्रसादं तिमिलता लभन्ते इति । अप द्वितीयश्च—
विधौ विष्णुर्पितकर्मविधाने कुसङ्गेन विरुद्धे तमत्यज्ञाने च प्रवृद्धे सति इष्टा अपि पदार्था
शुद्धप्रमुखा ईक्षणदा नेत्रखण्डका सन्तो मनस्तुदन्ति व्यग्रान्ति । अथ तस्मिन् विधौ
प्रवृद्धे सत्सङ्गेन प्रवर्तमाने तमसि च प्रणष्टे सति हरितो विष्णोः सखायात् धन्या जना
प्रसादं चित्तशुद्धिमनुग्रहं च लभन्त इति ॥ चमूर्विति । कचेरुचि । तेन हनुमता
चमूरुणा मृगाणां वसतिं प्राप्ता । रम्या सुन्दरी रामस्य मनोरमा च सीता चमूना-
मूरुवसतिं प्राप्ता । रम्याराममनोरमा च लङ्का ॥ महच्चित्तमिति । शिवपक्षे
संस्कृतम् । उमावरं भजे । शीतलम् । महता प्रचेत प्रवृत्तीनां चित्तं वसिन् । न
परा उत्कृष्टा यस्मादीश्वरत्वात्तमपरम् । गोरवेण नन्दित्पमगर्जनैर्न महतोऽरीन् शत्रून्
हन्ति सदृशीति तथा तम् । अयमेव सहिता इहा यस्य त सामदेहम् । सामन्दचेष्टितमि

भेदाभावात्प्रकृत्यादेर्भेदोऽपि नवमो मतः ।

इहापिभिन्नक्रमे ।

यथा—

‘कलाभिर्निभृतः श्रीमान् राधया समलंकृत ।

दीव्यत्कुवलयः सोऽयं विधुर्विजयतेतराम् ॥’

अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् द्वावप्यर्थौ वाच्यौ । एष शब्दश्लेषः
सम्भङ्गाभङ्गतया द्विविधः । पूर्वोक्तलक्ष्याद्बोध्यः ॥

ननु सम्भङ्गः शब्दश्लेषः जनुकाष्टन्यायेन शब्दयोस्तत्र श्लेषणात् ।
अभङ्गस्त्वर्थश्लेष एव । तत्र शब्दभेदाभावादेकवृत्तगतफलद्वयन्यायेना-
र्थयोरेव श्लेषणात् मैवम् । अर्थभेदे शब्दभेदस्वीकारात् । शब्दस्यैव वैचि-
त्र्यबोधोपायताया प्राधान्यात् । अर्थमुखप्रेक्षितयार्थालंकारत्वे त्वनुप्रासा-

त्यर्थः । मोहहर मोहघ्न । शोभावितर्कशून्यान् नमान् भस्मलिप्ताहान् रावति स्त्रीयान्
वदतीति तम् । तपस्विप्रियमित्यर्थः । अतः सन्तः समीचीनम् ॥ अयं विष्णुपक्षे प्राकृतम्—
मावरं भवान् भजतु । कीदृशम् । महं मद्यं चित्रम् । अप्राकृतात्प्राकृतत्वरूपत्वादिनवद्विस्म-
यजनकमित्यर्थः । तमसः प्रकृते परं गौरवेण शुक्त्वेन सर्वप्राथम्यतया हेतुना महारिह
महे राजसूययज्ञेऽर्घ्यमर्हणयोग्यम् । सामदेहं द्यामविग्रहम् । मोहं मज्जनं हरति
निवर्तयतीति तम् ॥ भेदान्नायादिति । यत्र पूर्वोक्तभेदकाभावेऽप्यर्थद्वये तात्पर्यं
दृश्यते ॥ नवमोऽपि प्रकारः श्लेषस्येवेति भावः । विधुः धीकृष्णधन्वध्वः । तत्रायपक्षे
कलाभिधत्तु पट्टिस्तरयामिर्वेदग्धीभिः । श्रीमान् संपत्तिमान् राधया रूपभानुजया वि-
भूषितः । कुवलयं भूषण्डलम् । द्वितीयपक्षे—कलाभिः षोडशभगैः श्रीमान् शोभा-
वान् । राधया तन्मात्राभ्यां तारया । कुवलयं नीलोत्पलम् । अत्रेति । यत्र प्रकरणादि-
भिरभिधायानियमनं तत्रैवोऽर्थो वाच्यो द्वितीयोऽर्थो व्यङ्ग्यः । इह तैलस्य नियमनाभा-
वात् द्वावप्यर्थौ वाच्यौ भवतः । एकोऽभिधया बोध्यः परस्तु तत्तुल्यया निहङ्गलक्षणयेति
भावः । सम्भङ्गामङ्गतयेति । सम्भङ्गोऽष्टविधः । अमङ्गस्तु नवमः श्लेषधेयम् ॥ आक्षि-
पति—नग्न्यति । तत्र शब्दश्लेषः । परिहरति—मैवमिति । शब्दस्यैवेति ।
वैचित्र्यं ह्यलंकारः । कलाभिर्निभृतः इत्यत्र शब्दा एव तादृशास्तद्बोधयन्तीति स एव
अभङ्गशब्दस्यैवो मन्तव्यः । शब्दश्लेषणरूपं च वैचित्र्यमप्राप्यस्यैव सहृदयहृदयकवेद्यम् ।
अर्थभेदे शब्दभेद इति न्यायस्य ग्रामाप्पानङ्गीकारे स्वाह—अर्थमुखप्रेति । अर्थो-

१ ‘दुर्गतजनिमूढत्वनिवर्तकं संपत्तिदमित्यर्थः’ इति षष्ठं रा-पुस्तके २. ‘मोहं
संपत्तिरूपं धनवृष्णां हन्तीति मोहं विरक्तं रात्रनुष्मतीति तम्’ रा

देरपि तत्प्रसङ्गः । तस्यापि रसादिपरत्वे तत्प्रेक्षित्वात् । तस्मादयमत्र भेदः ।
यत्र शब्दपरिवृत्तौ श्लेषत्वं गम्यते स शब्दश्लेषः । यथा पूर्वोक्तः । एवं
नवविधः । यत्र तु न गम्यते स पुनरर्थश्लेषः ।

यथा—

‘विलोलसंफुल्लकदम्बमालः समुल्लसन्मञ्जुलवर्हिबर्हः ।

अश्लेषसंतापहरो जनानां कृष्णश्च मेघश्च समुज्जिहीते ॥’

अत्र कदम्बादिशब्दपरिवृत्तावपि न श्लेषत्वहानिः ॥

तच्चित्रं यत्र वर्णानां सङ्गाद्याकृतिहेतुता ॥ ८ ॥

यत्र संनिवेशविशेषेण स्थिता वर्णाः स्वङ्गचक्राद्याकारान् प्रकाशयन्ति
तच्चित्रं नाम । तत्रैव स्वङ्गवन्द्यो यथा—

‘वीणावाणी सुन्दरीवृन्दमुख्या रूमाता सद्ग्लिर्लक्ष्मणैः कुसुदेवी ।

वीक्षाचक्रे माधवं भावसारा रासोल्लासात्कापि तं फुल्लनीवी ॥’

चक्रवन्द्यः—

‘गन्धाकृष्टगुरुन्मदालिनि वने हारप्रभातिप्लुतं

संपुष्पान्तमुपस्कृताध्वनि यमीवीचिथ्रियो रञ्जकम् ।

सद्यस्तुङ्गितविभ्रमं सुनिभृते शीतानिलैः सौख्यदे

देवं नागभुजं सदा रसमयं तं नौमि कंचिन्मुदे ॥’

हृत्संधानतापेक्षतया र्णलंकारत्वस्वीकारे त्वित्यर्थः । तत्प्रसङ्गेऽर्णलंकारत्वप्राप्तिः ।
तस्याप्यनुप्रासादेरित्यर्थः । रसादिपरत्वे रसावुत्कर्षाभिप्रायप्रयोज्यत्वे । ताप्रेक्षित्वा-
दर्थमुखप्रेक्षित्वात् । समते शब्दार्थश्लेषयोर्विवेकमाह—तस्मादयमत्रेत्यादिना ॥
तच्चित्रमिति । ननु वर्णानां कथं सङ्गाद्याकारता तत्राह—संनिवेशेति । लिखि-
तवर्णानां तयारवातेन सङ्गाधेदोषन्तारेण सङ्गादिभेदानां वर्णाश्रयत्वम् । अतश्चित्रं शब्दात्-
कारः । वीणावाणीति । कापि गोपी माधवं वीक्षाचक्रे । वीररशी । वीणाध्वनिरिव
वाणी यस्याः सा । लक्ष्मणैः पद्मिनीत्वगमर्कः रूमाता । मावेन प्रेम्णा सारा प्रेम्णा ।
रासोल्लासादेतोः फुल्लनीवी । शिथिलाभ्वरेत्यर्थः । अत्र वन्द्यनिर्माणं प्रशङ्कानुसारेण नि-
धेयमिह गौरवमयात्र लिखितम् ॥ गन्धाकृष्टेति । तं कंचिदेवं नौमि स्तौमि । क ।
वने । यमीवीचिथ्रियः काष्ठिन्दीतरद्रव्योभाषा रञ्जकम् । स्वङ्गपरपीताम्बरहाङ्ग-

स्तव्यकविनामगर्भमिदं चित्रम् ॥

पद्मबन्ध —

‘कलवान्य सदालोक कलोदार मिलावक ।

कवलाद्याद्भुतानूक कनुताभीरबालक ॥’

सर्पबन्ध —

‘रासे सारङ्गसंघाचितनवनलिनप्रायवक्षस्थदामा

वर्हालकारहारस्फुरदमलमहारागचित्रे जयाय ।

गोपालो दासवीथीललितहृत्तरवस्फारहास स्थिरात्मा

नव्योऽजस्र क्षणोपाश्रितविततबलो वीक्ष्य रक्त वमासे ॥’

४ —

‘धारासाररसा राधा रासलास्यस्य लासरा ।

सालाकाररकालासा रसरम्यम्य रसर ॥’

ण्डलमुकुटकान्तेति भाव । नागीसर्पाविकभुजौ यस्यतम् । अन्यत्स्फुटाधम् । स्तब्धे-
ति । ‘हृष्णस्तुतिरपी रूपविरचिता’ इत्यन्तर्मण्डलाभ्या निरारति ॥ भगवत साक्षात्कृति
भीरूप प्रार्थयति—फलपार्थयेति । हे आभीरयात्क नन्दगोपात्मन, मिल । प्रसक्षो
भवेत्यर्थ । येन प्रपन्ना गुण स्तुत । कवलार्थ कवत्येनविषाणैरद्भुत अनुगतोऽनुवर्ता
उ शिषो यस्य । हे तथाभूत हे अवक रक्षक । कलाभिर्वेदगभीभिरुदारगुणप्रद । कला
धतारं धेष्टेति वा । ‘उदारो दानुमहतो’ इत्यमर । सन्तु सद्भिर्वालोको यस्य हे तथाभूत ।
हे कलवान्य मधुरोष्णिक ॥ रास इति । गोपाल भीमोविन्द । रासे रक्त वीक्ष्य ज-
यायोक्तपाय वमासे दीप्ति चक्षे । सारङ्गसंघेरल्लिङ्गैराचित व्याप्त नृपनग्निप्राय
वक्षस्य दाम माल्य यस्य रक्त । रासे कीदृशे । वर्हाणामन्तराणां हाराणां च स्फुरत्प्रम-
खो यो महारम्भो नीलपीतादिरङ्गमेन चित्रे । दासवीथीनां द्रष्टावधिरुतमक्षधेनीनां न
गोवर्तिनां शृङ्गेरौ हृष्टे चरयेजयजयस्तेति शब्दे राराते दासते अस्त्विति । विर-
सोत्तरं भुल्लाप्यविरुत आत्मा चित्त यस्य । क्षणे उत्तरे प्रतिष्ठा वा उपाश्रित विनत
तदुचितं बल पराक्रमो येन स । अथ नित्य नव्यो नूतन ॥ धारेति । राधा च
काम्भीनि रोष । कीदृशी । धाराणामागारं सपात इव रम आस्तादौ यस्यां सा । अत्र
धनुज्यारिशब्दवदन धाराणारशब्द रमस्य तस्य निरुद्धरूपोपाय प्रयुक्त । राम
रासाम रागानिपटुलाल लसत बान्तिप्रदा । तथा विना एव रामविरागो न विद्य-

हारबन्ध.—

‘कुरु तरुणि रूपं नोपतापप्रपन्ने भज निजविजनं तारहारस्फुरन्ती ।
स्तनकनकनगौ शतपातप्रतप्ता तनुमनुतनुता भावश्चावल्यवत्ताम् ॥’
गोमूत्रिकाबन्ध —

‘साराधनाशि भासुरं जराभरातिसादनम् ।

मुरारिनाम भावरं परावरात्मसाधनम् ॥’

एष एव वद्धकपाटो मुक्तकपाटोऽश्वगतिश्च ।

एवमन्येऽपि भेदा समुत्तेया नीरसत्वात्, ग्रन्थगौरवमयाश्च नात्र
कात्स्न्येन दर्शिता ॥

पुनरुक्तवदाभासो विविक्षाकारशब्दगा ।

एकार्थत्वेव

भिन्नरूपसार्यकानर्थकशब्दनिष्ठ एकार्थत्वेनेवमुखेनावभास पुनरुक्त-
वदो भास

शब्दस्य

वीति भावः । सालावाररवालासा सालाकारं राति ददातीति सालाकारो य वालो
द्यौवनसमयस्तस्मिन्नास सम्यक् दीप्तिर्यस्या सा । नैर्हं यौववच्छवि यस्याधिदपीति
भावः । हे रस्यरम्यस्य रसेभ्यो हिता रस्या रमिणो रमणपराश्च ये तन्मीजनास्तरम्य
रम्य हे, रस्यर रस्यानासाद्यान् विलासान् राति वेभ्यो ददातीति हे तथाभूत कृष्ण ॥
धुर्विति । मृदुमाना प्रिया वीक्ष्य हरिराह । हे तरुणि, उपतापप्रपन्ने विरहसुखरप्रलो
मयि रूपं न कुरु क्षमां विवेहि । प्रसन्ना भवेत्यर्थः । प्रसादं प्रार्थयते—निज यद्विजन
फीहामन्दिरं, ताञ्ज ज प्राप्नुहि । वीदशी सती । तार शुद्धसुखामयो हारस्तेन स्फुरन्ती
दीप्यमाना सती । ततश्च किं तदाह—तव स्तनवनकनगौ के तनुमनुतनुता भावशा
चल्यवत्ता रोमाश्लेदकम्पयपद तनुताम् । वीदशीं तनुम् । शतपात गुणनिपातस्तेन
प्रतप्ताम् । निविदाक्षेपजातस्मरबद्धिप्रदीप्तमित्यर्थः । तथा न गानं हिंसा कुत्रगहं
प्रविश्य संग्रहणेन मा ग्रीणयेति । स्मरेति । निजचित्प्रति भूषणकवेरुक् । मुरारि
नामत्वं स्मरेति खबन्धः । वीदशम् । अपनाति पापनाशक भासुरं तेजसि जराभरस्या-
दिशयेन सादनं निवर्तकं यथा पुनरुत्पादो न स्यात् । भावरं भगवत्प्रेमप्रदं परावरयोरी-
श्वरजीवयोरात्मनो साधनं साक्षात्कारि । जयाय च क्रमोऽत्र बोध्यः । एवमन्येऽपीति ।
छन्दबन्धमुरजबन्धश्चक्षुसावन्धीदयोऽपि बोध्या इति भावः ॥ पुनरुक्तेति । ‘पार्थदा’

स च सभङ्गाभङ्गरूपकेवलशब्दनिष्ठः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘त्वद्वाणविपयो नाभूदबलासी रिपुः क्वचित् ।

पारीन्द्रोऽभ्येति कुम्भीन्द्रं मशकं न स कृन्वति ॥’

‘द्विषां विकर्तनो भास्वान्बुधः सौम्यः स राजते ।’

तथा शब्दार्थयोरस्यम् ॥ ९ ॥

उदाहरणम्—

‘तव तनुशरीरसदृशी काञ्चनकनकस्य वीरुधं नेष्टे ।

राधे सुमुखि भवत्या मुखवदनं कोऽपि शुभ्रांशुः ॥’

अत्रैकस्य शब्दस्य परिवृत्तौ नायमलंकारस्तेन शब्दाश्रयः । परस्य परिवृत्तौ तु स न हीयते तेनार्थाश्रयश्चेत्युभयालंकारता तथाप्यस्य शब्दालंकारान्तःपातश्चिरंतनानुसारात् ।

‘व्रजविपिनाह्वकशत्रौ’ सह सखिभिर्गृहमुपागते सुमुखि ।

विधुरिष्य सकलकलोऽयं विलसति नन्दीश्वरः पश्य ॥’

पर्यंदा यस्य’ इत्याद्यर्थान्तरसूत्रमित्वाच्येऽतिव्याप्तिवारणाय । विभिन्नेति । विभिन्न आकारः । विजातीयानुपूर्वाक इत्यर्थः । तत्र तु नानुपूर्वा भिद्यते । सार्थकानर्थकेति वक्ष्यमाणलक्ष्यसमन्वयसूचन मुखेनापातत इत्यर्थः । पुनरुक्तवदिति पष्ठपन्ताद्वृत्तिः । आभासो योषः । त विभजति—शब्दस्येत्यादिना । केवलेत्यर्थव्यावृत्तिः । त्वदिति । वन्निनः कृष्णं स्तुवन्ति । बलासे यस्य स्यः स बलासी, तद्विभोऽपलासी, बलासेद्यन्यो रिपुः क्वचिदपि त्वद्वाणविपयो नाभूतादस्य न प्रहरतीति भावः । तत्र दृष्टान्तः—पारीन्द्र इति । पारीन्द्रः सिंहः कुम्भीन्द्र गजेशम् । अत्र पदभेदेन सिद्धस्तपलादिशब्दस्यापाततः पीनदृश्यभावः ॥ अमहशब्दनिष्ठमुदाहरति—द्विषामिति । विकर्तनश्चेता भास्वान् दीप्तः बुधो विद्वान् सौम्यः सुन्दरः न श्रीहरिः । अत्रेते शब्दा अभूता एव विकर्तनभास्वच्छन्दयोर्बुधसौम्यशब्दयोश्च सपर्यायत्वावभासादलकारत्वविद्धिः ॥ तथेति । अयं पुनरुक्तवदाभासः । तवेति । कृष्णोक्तिः । तनु सुमुखारं यच्छरीरं तत्सदृशी कनकस्य काञ्चिद्वही नेष्टे न पश्यामि । हे राधे हे सुमुखि, भवत्या मुखवद्विषकलशोऽपि चन्द्रो न भवति । ‘तेन तुल्यम्’ इति वक्तिः । अत्रेति स्फुटम् । उभवालंकारेति । अत एवोभयालंकारमध्येऽस्य पाठ इति बोध्यम् । शब्दमात्रगाम्यजातामुपमां पेशिच्छब्दालंकारमाहुस्तान्निरस्यति—यजेति । स्वसरीं प्रति मिश्रन्महारी पतिः ।

इत्येवमादावुपमादिरेव मुख्योऽलंकारः, श्लेषप्रतिभा तु तदुत्पत्तिहेतुः,
साम्यं तु शब्दमात्रेणैव ॥

इति श्रीभरतमुनिरुक्तौ साहित्यकौमुद्या शब्दालंकारनिष्पन्नो नाम नवमः परिच्छेदः ।

दशमः परिच्छेदः ।

अथार्थालंकारानाह—

साधर्म्यमुपमा भेदे

वास्तवे भेदे सत्युपमानोपमेययोः केनचित्समानेन धर्मेण संबन्ध उपमा ।
भेदग्रहणादनन्वये नातिव्याप्तिः ।

पूर्णा लुप्ता च

उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमावाचकैः पूर्णा । तत्रोपमानं पक्षादि,
उपमेयं मुखादि । साधर्म्यं गुणक्रियारूपं मनोज्ञत्वविकाशादि । उपमावा-
चकस्त्विवादिः । एष्वेकस्य द्वयोस्त्रयाणां वामावे लुप्ता ।

अग्रिमा ।

श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा ॥ १ ॥

कलकलशब्दयुक्तो नन्दीश्वरः । सकलाः कला यत्र तादृशो विद्युरिति सकलकलशब्दयोरे-
वशब्दवाच्यत्वेन धर्मेण साजात्यमित्यर्थः । साम्यं स्थितिः । 'वदनं कनकलमेवेतद्विकलमिति
रत्निर हरेः मुमुक्षि' इत्यादीं क्रियासाम्ये गुणसाम्ये यवोपमा तथा शास्त्रज्ञानदान्ये-
ऽपीत्युपमैवालंकारः, श्लेषस्तु तदुत्पादक इति भावः । 'अविन्दुमुन्दरी नित्यं गलगदपञ्च-
विन्दुकै' इत्यत्र विरोधो मुखः, श्लेषस्तु तदुत्पादकः । अयम् प्रतिविम्बितो य इन्दुस्त-
द्वत्सुन्दरीति विरोधपरिहारश्च ॥

इति कृष्णानन्दिन्या साहित्यकौमुदीटीकायां नवमः परिच्छेदः ।

उपमादिरलंकारो लीला यस्य निषेधते ।

हृदये स्फुरतु धीमान्ममासौ इयाममुन्दरः ॥

अथेति मूलार्थे पुनः कृतं, विषयस्य दुष्परत्वात् साधर्म्यमिति । समानो धर्मो
ययोस्तौ सधर्मौ । अर्थादुपमानोपमेयौ तयोर्भावः साधर्म्यम् । समावयवमनिरूपित-
संबन्धः स एवोपमा । समासोत्तरभाववाचितद्वितस्य संबन्धावेदवत्त्वात् । इत्यमेव
विरुद्धं वृत्ति 'समानेन धर्मेण संबन्ध' इति । अत्र जालायायाभेदवचनम्, अनेकधर्म-
संबन्धसंबोधमात्वात् । भेदग्रहणादिति । तत्रैकस्यैवोपमानोपमेयभावनिरूपणात् ।

अग्रिमा पूर्णा श्रात्यार्थी चेति द्वेधापि वाक्यादौ संभवात् षोढा ।

अयमर्थः—यथेववादिशब्दः 'तत्र तस्येव' इति सूत्रविहितो वतिश्च य-
त्परोऽस्ति तस्यैवोपमा नत्वावगतिरिति स च स चोपमानविशेषणं भवति ।
तथापि श्रुतमात्रः सन्नुभयगं धर्मं पष्ठीवसंबन्धं बोधयतीति तत्सत्त्वे श्रौत्यु-
पमा । तुल्यादिशब्दः 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति।' इति सूत्रविहितो वतिश्च
यत्रास्ति सा त्वार्थी, साधर्म्यस्यार्थत्वात् । तेन तुल्यमिति तुल्यशब्द
उपमेयपरः । तस्य तुल्यमित्युपमानपरः । उभयं तुल्यमित्युभयपरश्चेत्येवं
तुल्यादिशब्दानामेकनिष्ठविश्रान्त्यभावादर्थपर्यालोचनया तौल्यप्रतीतिरार्थी-
त्वमित्यर्थः । आदिना समसमानसदृशसंमितचौरबन्धुप्रभृतयः ।

वाक्यं प्रसिद्धं समासश्च । तद्धितस्तु वतिकल्पव्देशीयबहुवचप्रभृतिः ।
ततश्च वाक्यगा समासगा तद्धितगा च श्रौती तथार्थी चेति षोढा
पूर्णोपमा ।

उदाहरणम्—

'भारती सुमधुरा मुधा यथा मोदकद्विधुरिवास्यमण्डलः ।

सौमगं तव हरे पटीरवन्नागरी त्वयि न कानुरज्यते ॥'

ता विभजति—पूर्णेति । पूर्णा विभजति—अग्रिमेति । स च स चेति ।
यथाविर्वतिष्वेत्वर्थः । श्रुतमात्रः श्रवणगोचर एव सन् । पष्ठीवसंबन्धमिति ।
यथा 'राशः पुरुषः' इत्यत्र राजशब्दसंबद्धापि पष्ठी राजपुरुषोभयनिष्ठ संबन्धं बोधयति
तथोपमानविशेषणभूतोऽपि यथादिशब्द उपमानोपमेयनिष्ठ धर्मं बोधयतीति । यथा—
'सुखं पद्मं यथा रम्यं तनुर्वागीव मुद्गुवः । कान्तिर्गाङ्गेयवत्तस्याः कृष्णं यां परिपृच्छति ॥'
अत्र पद्मादिशब्दात्परो यथादिशब्दः । तेनेति । चन्द्रेण तुल्यं सुखमाह्लादकमित्यत्रो-
पमेयपरः । सुखस्य तुल्यं पद्मं सुरभीत्यनोपमानपरं सुखं पद्मं च तुल्यं सुरभीत्यनो-
भयपरस्तुल्यशब्दः । एषु चन्द्रेणेत्यादां विभक्तिभेदाच्चन्द्रेण सहोहादकरवस्य नान्वयः,
किंतु कथं तुल्यमित्याकाह्यायामार्थ एवेति । तथोभयं तुल्यं सुरभीत्यत्र विभक्तिसाम्येऽपि
श्रुतिमानोपमानोपमेयभावावगतिः । किंतु प्रकृताप्रकृतत्वपर्यालोचनार्थेवेति धांत्वा
भेदः । विश्रान्तिरकार्ष्येनान्वयबोधजनकत्वेऽन्वयनिरासार्हता । पर्यालोचना प्रकृता-
प्रकृतानुसंधानम् ॥ वाक्यमिति । प्रसिद्धम् । 'सुप्तिदन्तचयो वाक्यं क्रिया ज्ञा
कारकान्विता' इत्यादां । समासश्च प्रसिद्धः पदैर्य गमासोऽन्वय इत्यादां । तथार्थी
चेति । यथा धांती त्रिविधा तथेत्यर्थः । वाक्यगतात्सादि । भारतीति । कृष्ण

अत्र क्रमेण श्रौतीत्रयम् । विधुरिवेत्यत्र 'इवेन समासो विभक्त्यलो-
'पश्च' 'इति समासः पटीरवदिति पञ्चचन्तादिवाच्ये वृत्तिः ॥

'वदनं चरद्युतिसमं सुधांशुना गुरुकुम्भयुग्मसदृशं कुचद्वयम् ।

तव सीधुवत्सुखकरं वचः प्रिये तरुणीमणिस्त्वमिह भासि राधिके ॥'

अत्र क्रमेणार्थीत्रयम् । सीधुवदित्यत्र 'तेन तुल्यम्' इति वृत्तिः ।

तद्वद्वर्मस्य लोपे स्यान्न श्रौती तद्विते पुनः ।

साधारणधर्मस्य लोपे पूर्ववदेव पोढा स्यात् । किंत्वत्र तद्वितगा श्रौती न
संभवतीति पञ्चधा लुप्ता । वाक्यगा समासगा च श्रौती लुप्ता । आर्थी
लुप्ता तु तद्वितगा चेति ॥

उदाहरणम्—

'वदनं विधुर्येति वृत्तिः मुधेव तुल्या तनुः प्रसूनेन ।

अधरस्तु विम्बबन्धुर्मनः कथं कुलिशकल्पं ते ॥'

अत्र धर्मलोपे पञ्चधा लुप्ता क्रमाद्बोद्धव्या ।

उपमानानुपादाने वाक्यगाथ समासगा ॥ २ ॥

प्रति सतीतां वाक्यम् । भारती वाक् । पटीरं चन्दनम् । अत्र भारत्यास्यमण्डलैव
(सौभाग्य)शब्दा उपमेयवाचकाः । सुधाविधुपटीरशब्दा उपमानवाचकाः । माधुर्यमोदक-
रत्नसौभाग्यं तु धर्माः यथेयवतयस्तद्वाचकाः । इवेनेति । इवशब्देन सह निष्पत्तिसमासः
स्यात् । 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इत्येनेन प्राप्तो विभक्तिलोपो न स्यादित्यर्थः ।
वदनमिति । राधा हरिराह—हे प्रिये राधिके, इह जगति त्वं तरुणीमणीर्भासीलनुपमाः ।
स्फुटमन्यते । अत्र वदनकुचवचःशब्दा उपमेयवाचकाः सुधांशुकुम्भसीधुशब्दा उपमा-
नवाचकाः । एतिगीरवसुखकरस्यानि धर्माः । समसदृशवतयस्तु तद्वाचकाः । तेन
तुल्यमिति । तेनेति तृतीयान्तानुल्यमित्यास्मिन्नर्थे वृत्तिः स्याद्यतुल्यं सा क्रिया चेद्भ-
वतीति सूत्रार्थः । एते पूर्णवाः बहुभेदाः प्रदर्शिताः ॥ अथ लुप्तां दर्शयन् तत्रास्याः
र्थोत्पत्तिरूपान्यत्र भेदानादौ दर्शयति—तद्वदिति । लोपेऽनुपादाने । तद्वितगा चे-
ति । चकारः पूर्वानुवर्त्यणाय तेन वाक्यगा समासगा चार्थी लुप्तेति ॥ वदनमिति ।
भृदुमानां प्रियां हरिराह—वदनं विधुर्येति वाक्यगा वृत्तिः मुधेवेति समासगा च
श्रौती लुप्ता । तनुः प्रसूनेन तुल्येति वाक्यगा । अधरो विम्बबन्धुरिति समासगा ।
मरःकुलिशकल्पमिति तद्वितगा चार्थी लुप्तेति पञ्चधा सर्वत्र धर्मा लुप्ताः । यथेवतुल्य-
बन्धुकल्पपञ्चान्धा धर्मबोधकास्तु सन्ति । कुलिशादौषधूनां कुलिशकल्पम् । 'इदंपरि-
संभासी कल्पन्देयदेवीवरः' इति पाणिनिसंस्मरणम् । उपमानेति । वतिवत्यवादेरुप-

यथा—

‘त्वत्पादाभ्यां समं काणि नास्ति चित्तरं विमो ।

देव त्वत्सदृशं हारि कथमास्तां जगत्रये ॥’

वादेर्लोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यङि ।

कर्मकर्त्रोर्णमुलि

वादेरुपमावाचकस्य लोपे पट् । समासेन कर्मणोऽधिकरणाच्च जातेन
क्यच्चा कर्तरि क्यङा कर्मकर्त्रोरुपपदयोर्णमुला च संभवात् ॥

क्रमेणोदाहरणानि—

‘विभ्राणः परितःछाविं नवधनश्यामां सखीयत्रता-

न्प्रासादीयति यो वनेषु वनितावृन्देषु कामायते ।

दृष्ट्वा पङ्कजदर्शमास्यमलिसंचारं चरन्त्युत्तृपो

यस्य ब्रह्मशिवादयः स भगवान्कृष्णः पुनीतां जगत् ॥’

अत्र धनश्यामामिति ‘उपमानानि सामान्यवचनैः’ इति समासः ।
नतान्सखीनिवाचरतीति कर्मणः क्यच् । प्रसादेष्विवाचरतीत्याधाराच्च ।
काम इवाचरतीति कर्तरि क्यङ् । पङ्कजमिव दृष्ट्वेति कर्मणि णमुल् । अलिन
इव संचरन्तीति कर्तरि चेत्युपमावाचिनि लोपे योदा । क्यजादौ धर्मलोपे
लुप्तेति केचित् ॥

एतद्विलोपे किप्समासगा ॥ ३ ॥

एतयोर्द्वयोर्धर्मवाचोलोपे किङ्गा समासगा चेति द्वेधा ।

मानपरत्वनियमात्तदनुपादान्नात्तदसंभवः । त्वदिति । अत्रार्थेभवविवक्षयैव तदग्रहः ॥
वादेरिति । सा लुप्तोपमा ॥ विभ्राण इति । धनमेव श्यामामिति समासेनैव
साम्यावगमाद्विवादेरप्रयोगः । साधर्म्यवाचिभिः सहोपमानवाचकाः समस्यन्ते स च
कर्मधारय इति सूत्रार्थः । ‘श्यामभुजङ्गमभीषणखड्गः श्वाभक्तमालतनुर्गुरुरवैरी’ इति
समासान्तरेऽपि बोध्यम् । श्यामभुजङ्गमतुस्यो भीषणः खड्गो यस्येति शाकपाधिवादिः ।
कर्मणः क्यजिति । ‘उपमानादाचारे’ इति स्मृतेः । आधारार्थेति । ‘अधिकरणाच्च’
इति स्मृतेः । क्यङिति । ‘कतुः क्यङ् सलोपश्च’ इति स्मृतेः । कर्मणि णमुलिति ।
‘उपमाने कर्मणि च’ इति स्मृतेः । चकारः कर्तरि चेति समुच्चयाय । क्यजादाविति ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘स्वभक्तहृदयाकाशे चन्द्रसि त्वमहनिशम् ।

अतः पुरुषशार्दूल त्वामहं शरणं गतः ॥’

अत्र चन्द्र इवाचरसीति क्विप् । पुरुषः शार्दूल इवेति ‘उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे’ इति समासः ।

धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते ।

वृत्तिः समासः ।

क्यचि चाश्रुपमेयासे

वादेरुपमेयस्य च निरासे क्यचि च दृश्यते ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘नास्ति यत्सदृशं कापि नापि तुल्यं यदाख्यया ।

भ्रमरीयति स श्रीमान्स्वभक्तहृदयाम्बुजे ॥’

अत्र यत्सदृशं नास्तीति समासगा । यदाख्यया तुल्यं नेति वाक्यगा । भ्रमरीयतीति क्यज्जा च । आत्मानं भ्रमरनिवाचरतीत्युपमेयस्यात्मनस्तथे-
वशब्दस्य च वाचकस्य लोपः ।

त्रिलोपे च समासगा ॥ ४ ॥

अयाणां वादिधर्मोपमेयानाम् ।

यथा—

‘हरिणीनयनावृत प्रभो करिणीवल्लभकेलिबिभ्रम ।

तुलसीप्रिय दानवाङ्गनाकुलसीमन्तहर प्रसीद मे ॥’

अत्र हरिणीनां नयनानीव मनोज्ञानि नयनानि यासामिति विग्रहः ।

‘सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिह्रस्वरपदलोपश्च’ इति समासलोपः ।

केचित् साहित्यदर्पणकृतप्रभृतयः ॥ एतद्विलोप इति । स्वभक्तेति । चन्द्र इवा-
चरतीति ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप् वा वक्तव्यः’ इति क्विप् । उपमितमिति । व्या-
घ्रादिभिः सहोपमेय समस्यते सामर्थ्याप्रयोगश्चेदिति सूत्रार्थः । वृत्तिस्तत्पुरुषरूपान-
वोद्धा । द्वयोः सूत्रयोर्विषयमेकेनैव पदेन दर्शयति—नास्ति यदिति । ईदृशोऽपि
भक्तः सुकृम इति भावः ११ त्रिलोपे चेति । हरिणीति श्रीरूपोक्तिः । पञ्चादि

उपमाः संकलयति—

एकोनविंशतिर्लुप्ताः पूर्णाभिः पञ्चविंशतिः ।

पूर्णाभिः षड्भिः सह ।

अथाल्लुप्तधर्मास्वासु कश्चिद्विशेषः ।

यथा—

‘कृष्णः सभायौ गरुडोपरिस्थितः सूर्योपरिस्थिततडिद्धनो यथा ।

आधावतो भौममुखान्निपून्मृधे जघान वाणैररिणा च स क्षणात् ॥’

इयं विम्बानुविम्बोपमा, कृष्णादिदृष्टान्तवद्भनादेः प्रतिपादनात् । असं-
भाव्योपमानसमुद्भावनानादभूतोपमा चोच्यते ॥

एकस्य बहूपमानत्वे मालोपमा । तत्राभिन्ने साधर्म्यं ।

यथा—

‘कुमुद्वतीव शीतांशोः केतकीव मनोभुवः ।

नलिनीव रवेरासीन्मनोज्ञा राधिका हरेः ॥’

भिन्ने यथा—

‘सुधाधारेव मधुरा कौमुदीव मुशीतला ।

कीर्तिर्दीव्यति कृष्णस्य गङ्गेव जनपावनी ॥’

यथोत्तरमुपमेयस्योपमानत्वे रसनोपमा ।

तत्राभिन्ने साधर्म्यं यथा—

‘यस्य बुद्धिरिवाधीतिरधीतिरिव धीरता ।

धीरतेव क्रिया गुर्वी विष्णुर्भक्तिं स विन्दति ॥’

पदानि संबोधनार्थानि । ने मलम् । हरिणीनयनेलत्र इयमनोज्ञनयनशृङ्गा लताः ।
ननु मृगशब्दो लक्षणया मृकनयनवृत्तिस्तत्र मृगनयने एव नयने यासामिति रूपकमेव
नोपमेयत आह—सप्तमीति । अस्यार्थः । सप्तम्यन्तमुपमानं च पूर्वपद यस्य इवादि-
साधर्म्यबोधकपदस्य तस्य पदान्तरेणोपमेयबोधकेन बहुव्रीहिः । उत्तरेणामिवादिसा-
धर्म्योपमेयबोधकानां लोपवेति ॥ अथेति । आसूपमाह । कृष्ण इति । अरिणा
चक्रेण च । एकस्येति । धर्मकथेन धर्मभेदेन च द्विधा मालोपमा दर्शयते—कुमु-
द्वतीति । राधिका हरेर्मनोज्ञासीत् । शीतांशवेति कुमुद्वत्यादिरिति माला मनोज्ञा
सर्वत्र साधर्म्यम् ॥ सुधाधारेति । अत्र सुधाधारादिनिरूपित मधुरत्वादिसाधर्म्यं
भिन्नमिति चेत् ॥ यस्य बुद्धिरिति । अनुग्रीवादिर्बुद्ध्यादिरिव गृहीति पूर्वपूर्वस्यो-

मित्रे यथा—

‘धपुरिव मधुरं रूपं रूपमिवानन्ददायि गुणवृन्दम् ।

गुणवृन्दमिव विशुद्धं यशः कृशाङ्गीसमासु तव राधे ॥’

वाचे गम्ये च सा साम्ये एकदेशविवर्तिनी ॥ ५ ॥

यथा—

‘कटाक्षैरिव नीलाब्जैर्मुलेनेव सुधांशुना ।

काक्षैर्हासैरिवायाता शरकृष्णस्य हृत्पथम् ॥’

अत्र नीलाब्जादीनां कटाक्षादितादृश्यं वाच्यम् । शरदस्तरुणीसादृश्यं तु गम्यमेव । एवंविधबहुवैचित्र्यसंभवादुक्तभेदान्तर्भावाच्च नैताः सूत्र-
कृता लक्षिताः ॥

उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्यगे ।

अनन्वयः

अत्रोपमानान्तरासंभवो विवक्षितः ।

उदाहरणम्—

‘आलोकि सा बालकुरङ्गनेत्रा राधेव राधा भुवनेऽद्वितीया ।

अद्यापि मे सन्ति मनोनिखातास्ते तत्कटाक्षा इव तत्कटाक्षाः ॥’

विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ॥ ६ ॥

तयोर्लुपमानोपमेययोश्चेत्परिवृत्तिर्याद्वैक्यद्वये स्यात्तदौपमेयोपमा ।

सरोत्तरमुपमानत्वाद्द्वयानुपमा ॥ गुर्विति सर्वत्रैक साधर्म्यम् ॥ धपुरियेति । अत्र
रूपादिकं च धपुरादियन्मनोज्ञत्वादिविशिष्टमित्यन्वयः । मधुरत्वादिसाधर्म्यं मिश्रमेव ।
न चात्र कथितपदत्वं दोषः, निहितानुवादत्वं ॥ कटाक्षैरिति । श्रीरसां वृन्दाह—
अत्र शरदेवत्वत्प्रतिनिधिर्मुखा कृष्णमानन्दयति न काचिदन्त्या नितम्बिनीति त्वरित-
मभिसल्य तं मुखयेति भावः । न चेय तयासोक्तिः क्षिप्रविशेषणमात्रम् । उपमा-
नेति । उपमानत्वमुपमेयत्वं चेत्तर्ह्यः । एकस्यैवैतुपमाया व्यावृत्तिः । एकवाक्यगे
इत्युपमेयोपमायाश्च, तस्या वाक्यद्वयविषयत्वात् । एवकारेण वचं मुक्तमिदं तस्या इत्यत्र
नन्वप्रसङ्गः । आलोकीति । कृष्णः सुवलमाह । भुवने द्वितीयेति व्यक्तपदमालाभः । न
अन्वयो यत्रार्थादुपमानान्तरस्य सोऽनन्वयः संवन्धः । तत्रैव तदुपमावाच्येतीत्यनन्वयः-
इति केचित् । निरुपमात्वस्यैवैक्यम् ॥ विपर्यास इति । तृतीयसदृशाव्यपच्छेद-

उदाहरणम्—

‘श्रीराधिकानन्यसमा लसत्यसौ माधुर्यसंपत्तिरिवाद्यविद्विष’ ।

माधुर्यसंपत्तिरपीयमुच्चैः श्रीराधिकेवानुपमा विराजते ॥’

इहोपमेयेन पुनरुपमाविधानादन्यदुपमानं व्यवच्छिद्यते ।

संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।

समेनोपमानेन तदात्मनेति यावत् । संभावनं संदेहः । उत्कटकोटिकः
संदेह इत्यर्थः । सा च स्वरूपहेतुफलगता त्रिधा । तासूक्तविषयानुक्तवि-
षया चेति स्वरूपोत्प्रेक्षा द्वेधा । हेतुफलोत्प्रेक्षे तु सिद्धविषयासिद्धविषया
चेति द्वे प्रत्येकं द्विविधे । तदेवमुत्प्रेक्षा षोढा ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘जृम्भानुबन्धविकसद्बदनोदराणा

चन्द्रः करेण कृपयेव कुमुद्वतीनाम् ।

निर्वाप्पगाढविरहानलमुज्ज्वलन्त-

मङ्गारपुञ्जमिव कर्पति भृङ्गसंघम् ॥’

‘लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्पतीवाञ्जनं नभः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥’

फलेयम् ॥ श्रीति । काचित्सखी वर्णयति । संभावनमथेति । वाच्यसादृश्या स-
गोत्रत्वमूचनायोयशब्दः । अन्यधर्मसंबन्धनिमित्तेनान्यस्यान्यतादात्म्यसंभावनमुत्प्रेक्षा ।
सा तावत्त्रिधा तत्र वक्ष्यचिद्वस्तुस्वरूपस्य वस्तुस्वरूपान्तरतादात्म्यसंभावन स्वरूपो-
त्प्रेक्षा । अहेतोर्हेतुत्वेन संभावन हेतुत्प्रेक्षा । अफलस्य फलत्वेन संभावन फलो-
त्प्रेक्षा । अत्राहुः—तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेन तुमन्तेन वापदेन यत्रोत्प्रेक्षा सा फलोत्प्रेक्षा ।
हेतुभिन्नचतुर्थ्यन्तेन पदेन यत्रोत्प्रेक्षा सा हेतुत्प्रेक्षा । ताभ्यामन्या तु स्वरूपोत्प्रेक्षेति ।
सदेहालवारवारणार्थमुत्कटकोटिक इति रूपकभ्रान्तिमतदतिशयोक्तीना निश्चयरूपत्वात्
सदेहपदेन वारणम् ॥ ‘जृम्भेति । चन्द्राशुविकसिता कृमुदवती वृष्णो वर्णयति ।
अत्र चन्द्रकरविकसितकुमुदनि सरङ्गद्वयस्य सरपस्य तत्करनिर्वापितविरहानलागापुञ्ज
स्वरूपत्वेन संभावना स्वरूपोत्प्रेक्षा । भृङ्गसंघस्य विषयस्योपादानादुक्तविषया इयामत्य-
सवन्ध उत्प्रेक्षानिमित्तम् ॥ लिम्पतीति पूर्वार्थमुदाहरणम् । अत्र तमसो लेपनस्य व्या-
पन विषयः स च नोपात्तः । अत्रनवर्णनं तम सपातः, अनयोत्प्रेक्षानिमित्तं तमगो

एते सरूपोत्प्रेक्षे ।

‘श्यामः कटाक्षनिशेषाद्गोपीनां भ्रुनगच्युतः ।

गोप्यः पीतांशुकध्यानात्पीतिमानं भ्रुवं दधुः ॥’

‘विलासविस्रस्तमवेक्ष्य राधिका श्रीकेशपाशं निजपुच्छपिच्छयोः ।

न्यकारमाशङ्क्य ह्रियेव भेजिरे गिरिं चमयौ विपिनं त्रिखण्डिनः ॥’

एते हेतुत्प्रेक्षे ।

‘वीक्ष्यावलम्बं सरसीरुहाक्ष्या विभज्यमानं स्तनयोर्भरेण ।

तयोर्विधृत्यै विधिरद्भुताभिर्वबन्ध तर्लिक त्रिवलीलताभिः ॥’

‘रावणस्यापि रामास्तो मित्वा हृदयमाश्रुगः ।

विवेश सुयमाख्यातुसुरगेभ्य इव प्रियम् ॥’

एते फलोत्प्रेक्षे ।

एषा च—नन्ये शब्दे भ्रुवमिव प्रायो नूतमित्यादेः प्रयोगे वाच्योच्यते ।

तस्याप्रयोगे तु प्रतीयमानेति । तयोः पूर्वा दांश्रिता ।

परा यथा—

‘तन्वह्या स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतम् ।

हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जया ॥’

यदुक्तं भारारूपेणाद्यःसंयोगश्च क्रमात् । श्याम इति । अत्राच्युतस्य श्यामस्मिन्
स्वतःसिद्धस्तत्र गोपीकटाक्षपाती न हेतुरित्यहेतोर्हेतुत्वेन संभावन हेतुर्प्रेक्षा । कटा-
क्षपातस्य विगमस्य सत्वात् सिद्धविषया ॥ विलासेति । स्वस्य कश्चिदाह—अन-
चमयादीनां गिर्यादिभजनं स्वतःसिद्धं न तत्र तदवेक्षणजातन्यकारसाङ्काकृता द्वीहेतु-
रित्यहेतोस्तस्यां हेतुत्वेन संभावनं हेतुत्वेना । वस्तुतस्तस्याः असत्वादसिद्धविषया ॥
धीर्येति । भावितस्तस्यी नर्णयति । अवलम्बं मध्यः । तयोः स्तनयोः । विधृत्यै
धारणाय । तदवलम्बम् । अवलम्बं स्वयमेव स्तनी धरति न तु स्तनावन्भूततायाव्यव-
सितायात्रिवलीविक्षिष्टिताया च्यवदित्यवलम्बकर्तृकस्तनविधृतेरेतत्फलस्यार्थं तत्फलत्वेन
संभावनं सिद्धविषया फलोत्प्रेक्षा । स्तनविधृतेर्विषयस्य सत्वात् । रावणस्येति ।
रामेणास्तः क्षिप्त आश्रुगो बाणः । अत्रोरमान् प्रति प्रियाद्यानमसदेन भूमयेवास्य फल-
त्वेन संभावितमित्यनिर्दिष्टविषया फलोत्प्रेक्षा ॥ तन्वह्या इति । गुणिने विद्यातपसा-
दिगुणविक्षिष्टाय ईदृशाद्य दान्त्यभावो हि लज्जासंवादकः । स्तनयोरस्मिन्निविष्टद्वन्द्वतया

रूपकादेरलंकारान्तरस्य योगात्त्वियमतिचारुतां भजति ।

यथा—

‘गोवर्धनं गिरिमुपेत्य कटाक्षवाणा-

न्कर्णस्फुरन्मणिशिलोपरि संक्षुवाना ।

का ब्रूधनुर्धुवनसूचितलुञ्चनेयं

व्यग्रीकरोत्यहह मामपि संभ्रमेण ॥’

एवमन्यच्च प्रेक्ष्यम् ।

स संदेहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ तु संशयः ॥ ७ ॥

प्रकृतस्य समेन यदित्यनुवर्तते । तुर्भिन्नोपक्रमे । तथा चोपमानेनोप-
मेयस्य यः संशयः स तु संदेहनामालंकार इत्यर्थः । भेदो वैधर्म्यं तदु-
क्ताविति निश्चयगर्भो निश्चयान्तश्च संदेहः । तदनुक्तौ तु शुद्धः सः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘मेघः किमेव स कथं धरणौ किमस्मि-

श्चन्द्रोऽयमस्य विगतः क नु वा कलङ्कः ।

माला किमत्र तडितः स्थिरता क चास्याः

कृष्णः किमेव सुमुखः सखि पीतवासाः ॥’

अत्राद्यन्तयोः संशयः । मध्ये मेघाद्यभावनिश्चयः । कृष्णनिश्चये द्वि-
तीयस्योत्थानासंभवात् ।

‘सरजयलिपियुक्ता हाटकी पट्टिकेयं

किमु विधृतमनोभूशलिकं स्वर्णपीठम् ।

मदनमुजगपाशाधारतूणं तु हैमं

न हि लसति विराजद्वेगिराधासुपृष्ठम् ॥’

हारस्थानवकाशप्राप्तिसूत्रेयमुत्प्रेक्षा ॥ गोवर्धनमिति । श्रीकृष्णवाक्यम् । संक्षुवाना
सीक्षान्कुर्वन्वा । अत्र कर्णग्रान्ते नेत्रान्तगतगतमेव तद्वर्तिर्माणशिलोपरि कटाक्षवा-
णतेजनतादात्म्येन संभाव्यते । इति स्वरूपोत्प्रेक्षाव्यञ्जकाभावादित्यं प्रतीयमानोच्यते ।
एवमिति । अपदुत्तिष्ठेष्टादियोगादुदाहार्यमित्यर्थः ॥ स संदेह इति । यदित्यत्र
य इति विपरिणमनीयम् ॥ मेघः किमिति । श्रीराधा विश्वात्तामाह । मेघश्चेत् ध-
रणां कथमित्यर्थः ॥ स्मरेति । कस्याश्चित्सहया वाक्यम् । स्पष्टम् ॥ कृष्णस्येति ।

अत्रादौ संशयोऽन्ते तु निश्चयः ।

‘कृष्णस्य वर्तुं किं पद्मैः किं चन्द्रेण विनिर्मितम् ।

उल्लासयति नेत्रालिं तद्वन्मे सुससागरम् ॥’

अत्र संशय एव पर्यवसानात् शुद्धः सः ।

उत्प्रेक्षायामुक्तया संभाव्यभूतैना कोटिरिह तु समकक्षतया कोटिद्व-
यप्रतीतिरिति भेदः ।

तद्रूपकभेदो य उपमानोपमेययोः ।

व्यक्तभेदयोरप्यतिसाम्यादभेदो रूपकम् ।

समस्तवस्तु विषयं श्रौता आरोपिता यदि ॥ ८ ॥

बहुत्वमविबोधितम् । आरोपविषया इवारोप्यमाणाश्चेच्छब्दोपात्ताः स्यु-
स्तदा समस्तवस्तु विषयं नाम रूपकम् ।

यथा—

‘लक्ष्मीद्विगिन्दिन्दिरपीतमङ्गुलिच्छद्मोल्लसलुन्दरतामधुभुतम् ।

पादारविन्दं नखरांशुकेशरं स्मरान्यहं कं सरहस्य सर्वदा ॥’

यथा वा—

‘नरसितरुचिगङ्गा कृष्णपादप्रयागे

तदुपरिष्ठितरोचिर्मानुबासंगतासीत् ।

अरुणकिरणधारा धातुकन्याप्यधस्ता-

हमति निखिलसर्वाभीष्टदेयं त्रिवेणी ॥’

वाचितम्भुजं वर्णयति । नेत्रालिं नयनवृत्तम् । सुससागरमानन्दमित्युक्तम् ॥ उत्प्रे-
क्षायामिति । संभाव्यभूता सदेवा एवैव कोटिरुक्तया । इहेति । सदेहाकारे
कोटिद्वयमप्युक्ततया सदेवमिति द्वयोर्महदन्तरमिति भावः । उक्तया, निश्चितमाया
संभाव्यभूता निश्चितस्वरूपा कोटिः प्रकारः ॥ तद्रूपकमिति । अभेदो भेदतिरोपिः ॥
समस्तैति । समस्तान्यारोपविषयारोप्यमाणानि वस्तुनि वर्णनीयानि विषयोऽस्मेति
च्युत्पत्तिः ॥ बहुत्वमिति । तेनैकस्मिन्नारोप्यमाणेऽपीदं भवति ॥ लक्ष्मीति चरण-
माधुर्याशक्त्येनसं वक्ष्यचिद्वक्तृत्वोक्तिः । अङ्गुल एव लक्ष्मः पद्ममि तैलमत् । अन-
भूतपीतत्व रूपकमपि साधकमिति नोपमा सङ्ख्या ॥ नखसितेति । शरीरशुभयो-
रुक्तिः । अत्रापि सर्वाभीष्टदातृत्वं रूपकशब्दमिति बोध्यम् । एवं वा पश्यसिदं हेत्यम् ।

श्रौता आर्याश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत् ।

आरोप्यमाणाः केचिच्छब्दाः केचित्त्वार्थाश्चेतदैकदेशविवर्ति रूपकम् ।

उदाहरणम्—

‘माधुर्यमधुभिः पूर्णं दशनद्युतिकेशरम् ।

गोपीनेत्रालिनिष्पीतं पश्यालि वदनं हरेः ॥’

अत्र माधुर्यादौ मधुत्वाधारोपः शाब्दः, वदने पद्मत्वारोपस्त्वार्थः ।

साङ्गमेतत्

एतत् रूपकद्वयं साङ्गम् ।

निरङ्गं तु शुद्धम्

यथा—

‘मुखेन्दुस्तव गोविन्द प्रकाशयति मे मनः ।’

इदं रूपकमसमासवद्वैयधिकरण्येऽपि वीक्ष्यते ।

यथा—

‘मुखमम्बुजमुत्पाद्य मृगाक्षि चतुराननः ।

श्रुवा तु मधुपश्रेणी विदधे चतुरस्तव ॥’

माला तु पूर्ववत् ॥ ९ ॥

पूर्वेषामिव पूर्ववत् । एकस्मिन्बहूनां रूपणे मालारूपकम् । उपलक्षण-
मिदमुपमादेः ।

उदाहरणम्—

‘श्रवसोः कुवलयमक्षणोरञ्जनमुरसो महेन्द्रमणिदाम ।

मृन्दावनरमणीत्वां मण्डनमखिलं हरिर्जयति ॥’

रूपकोपमयोरुभयोरपि सदेहसकरतावगतौ लक्ष्मीदृगिति योज्यम् ॥ श्रौता इति ।
एकदेशे विशेषेण वर्तत इत्येकदेशविवर्तीति ज्ञेयम् । मुखेन्दुरिति । इन्दोरेव मनो-
धिष्ठानृत्वात्तन् प्रकाशकत्वमिति रूपकग्रहणे युक्तिः । असमासे सिद्धवत्कृत्वा वैयधि-
करण्येऽप्याह । मुखमम्बुजमित्यसमासे । श्रुवा मधुपश्रेणीमिति तु वैयधिकरण्ये
लक्ष्यम् ॥ मालेति । पूर्वेषां मुनीनामिव पूर्ववत् । पायितस्त्राग्निदलामृतेन धीकृष्ण-
तान्यभगवता भणेत्युक्तः पञ्चहायनो कर्णपूरः कविरिदं शृणुमुच्चारयामास । श्रवसो-

नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः ।

तत्परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा ॥ १० ॥

परस्य यस्य कस्यश्चिदारोपश्चेन्नियतस्य प्रकृतस्यान्यतादात्म्यारोपणे हेतुः
स्यात्तदा परम्परितं नाम रूपकम् । तत्र परस्य वाचकं श्लिष्टं भिन्नं वेति
द्विविधमपि केवलं मालारूपं चेति चतुर्विधं तत् ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘उन्मीलयन्कुवलयं निमीलयन्दानवाम्बुजश्रेणीम् ।

ब्रजनरपतिसुत भवतो यशःसुधांशुः सगुहसति ॥’

अत्र कुवलये भ्रमण्डले श्लिष्टशब्दवाच्ये कुवलयत्वस्वारोपः प्रकृतस्य
यशसः सुधांशुत्वारोपणे हेतुः दानवेपु भिन्नशब्दवाच्येष्वम्बुजत्वारोपश्च
तथा ।

मालारूपं यथा—

‘कमलामोदरोलम्बो महत्पङ्कक्षांशुमान् ।

योगिमानसहंसोऽयं भवताद्भवतापभित् ॥’

अत्र कमलाया मोद एव कमलानामामोद एवमाधारोपो भगवतो रो-
लम्बत्वाधारोपे हेतुः श्लिष्टमत्र वाचकम् ।

‘दारिद्र्यगजपञ्चास्यो दुर्नयाम्बुधिमन्दरः ।

दानवारण्यदावामिर्दुःखं दामोदरो यतु ॥’

अत्र दारिद्र्यादेर्भिन्नशब्दवाच्यस्य गजत्वाधारोपो दामोदरस्य पञ्चास्य-
त्वाधारोपे हेतुः इह हेतुफलयोर्वैपरीत्यं केचिद्वाचक्षते । तदेवमष्टौ रूप-
कभेदाः ।

रिति । अथैकस्मिन्हरौ कुवलयदीनां बहूनां रूपान्मालारूपकम् ॥ नियतेति ।
परम्परा जातास्य परम्परितम् । इतन्प्रत्ययः ॥ उन्मीलयन्निति । वृद्धिसुतिः ।
उन्मीलयन्प्रकाशयन् । निमीलयन् संकोचयन् ॥ कमलेति । महता पङ्क्त्या सती कि-
ल्लिपमेव पङ्क्त्यर्कदम् । तस्य क्षये नाशोऽशुमान् रविः । योगिनां माषसं चितमेव मा-
नसं तदाहं सरस्वत इत्याः अयं धीकृष्णः भवतादस्तु । दारिद्र्यमेव गजः दुर्नयो
दुर्नतिदेवाम्बुधिः । दानवा (दुर्गारण्यानि यतु खण्डयतु । इहेति । वैपरीत्यमिति ।

प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्स्याप्यते सा त्वपह्नुतिः ।
उपमेयमसत्यं कृत्वोपमाने सत्यतया स्थापितेऽपह्नुतिः ।

यथा—

‘ताम्राधरौष्ठदलमुन्नतचारुनास-

मत्यायतेक्षणमिदं वत नास्यमास्थम् ।

बन्धुकयुग्मतिलपुष्पसरोजयुग्मैः

संपूजितः स्वयमसौ विधिनैव चन्द्रः ॥’

यथा वा—

‘तन्वि त्वन्मुखचन्द्रेण निर्जितो हन्त लज्जितः ।

विषाण्यङ्गमिषाद्भुङ्क्ते प्राणहानेच्छया विधुः ॥’

एवमादि भङ्गचन्तैरेरनेकधा ।

श्लेषः स वाक्य एकस्मिन्यत्रानेकार्थता भवेत् ॥ ११ ॥’

एकार्थानामपि शब्दानां यद्यनेकार्थवाचित्वं तदा श्लेषः ।

भगवतो रोलम्बत्वायारोपो लक्ष्म्याभेदे षड्जयन्धस्वमारोपयतीति परे व्याख्यान्ती-
त्यर्थः । रसनारुणकं मन्यन्ते यथा—‘किसलयकरैस्तानां करकमलैः कामिनां मनो
जयति । नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्द्योपितां मदनः ॥’ मदनः कामिनां मनो
जयति । कैः । लतानां किसलयकरैः द्योपितां करकमलैः नलिनीनां कमलमुखैः द्योपितां
मुखेन्दुभिश्च । लतानां नलिनीनां स्त्रीत्वमार्थम् । इदं च ॥ विचित्रत्पशालीति वृत्तावपि
नोद्विग्नम् ॥ अर्पद्मुखलकारं लक्षयति—प्रवृत्तमिति । श्रीरुष्णपुरस्थायाः श्रीराधाया
यदन सहयो वर्णयन्ति—ताम्रेति । उन्नता चारुनासा यस्य तादृशमस्या आस्यमास्थं
न भवति तर्हि किमिदं तत्राह—बन्धुकयुग्मेत्यादि । अत्र कमलारुण्यं बोध्यः ।
अधरादीनामपदवाच्यं बन्धूकपुष्पादीनां कमणोपादानात् । उपमालंकारस्तु व्यङ्ग्यः ।
तेषां तैः सादृश्यप्रत्ययात् ॥ तन्वीति । श्रीराधां प्रति कृष्णस्योक्तिः । नार्यं मृगरूपः
कलङ्कः किंतु विषमक्षणहेतुकः कालिमेत्यर्थः ॥ श्लेषः स इति । यत्र शब्दयमेदेन
शब्दभेदस्तत्रैव शब्दश्लेषः । यथा दक्षिते नानार्थे शिष्टे च । यत्र स्वेकोऽर्थः शब्दयः प-
रोऽर्थो निरुद्धलक्षणया प्रतिपाद्यस्तत्रार्थश्लेषः । वाच्याभेदेन शब्दभेदाभावात् । शब्दश्ले-
षवत् स्वरूपभेदापद्रवरूपस्य श्लेषणस्यात्रासंभवात् । किंत्वर्थयोः श्लेषणादेकप्रतीत्य-
श्रयणादेव श्लेषत्वम् । तदेतदाह—एकस्मिन्निति । एकस्मिन्वाक्ये वाच्यकथ्येना-
भिन्नस्वरूपे धनेकार्थताशक्त्या निरुद्धलक्षणया चानेकवैशिष्ट्यमवोधकता एकार्थानामेकमर्थ

उदाहरणम्—

‘यो विभर्ति स्ववीर्येण लीलया निखिलं जगत् ।

नित्योदयः श्रिया युक्तः स माति परमेश्वरः ॥’

अत्राभिधानियमनाभावाद्भगवान् राजविशेषश्च वाच्यः ।

परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः

अश्लिष्टमपि विशेष्यं यदि श्लिष्टविशेषणैरप्रकृतमर्थान्तरं बोधयति तदा समासोक्तिः ।

उदाहरणम्—

‘सोऽयं रम्भानदनचटुलैः सेव्यमानो मरुद्भिः

कम्पाशोकोत्तमसुमनसां निर्भरामोदधारी ।

पीयूषेण स्फुरितवसतिस्त्वामुदञ्चद्गुरुश्री-

ल्लोकातीतः फिल मदयिता यल्लवेशस्य लोकः ॥’

अत्र श्लिष्टविशेषणमहिम्ना स्वर्गस्य च प्रतिपादनम् ।

निदर्शना ।

प्राप्तया बोधयतामित्यर्थः ॥ य इति । विभर्ति धत्ते रक्षति च । वीर्येण विच्छेद्यया पराक्रमेण च । लीलया नापासेन राज्यं संचारेण च । उदयः प्रकाश उत्कर्षलामयः । श्रिया लक्ष्म्या हस्त्यश्वादिसंपदा च । परमेश्वरो विष्णुः पुरोहितवृत्तराम्याभिषेकाजीन-
तन्मानको राजविशेषश्च । न चान्न द्वितीयेऽप्यर्थे शक्तिः शब्दबुद्धिकर्मणा विरम्य व्यापा-
राभावात् न च व्यञ्जना अभिधाया अभिव्यक्तात् । राजविशेषश्च वाच्य इति निरुद्धल-
क्षणायाः शक्तिर्लोक्यात्तैर्न सदैव प्रवीयेरिति भावः ॥ परोक्तिरिति । परस्याप्रकृत-
स्वार्थस्योक्तिः प्रतिपादनम् । श्लिष्टैः प्रकृताप्रकृतसाधारणैः भेदकैर्विशेषणैः बोधयतीति
व्यञ्जयतीत्यर्थः । खोयऽमिति । उदयं प्रति कृष्णलोचिः । यल्लवेशस्य गोपराजस्य
धीनन्दस्य लोको नन्दीश्वरस्यः । रम्भाः कदस्यः मरुद्भिः पर्वतैः कम्पाणामशोकोत्त-
मसां सुमनसः कुसुमानि तोषामामोदं सौरभं धरतीति तथा । पीयूषेणाभिनवेन क्षीरेण ।
‘पीयूषोऽभिनवः पयः’ इत्यमरः । उदयतीं गुर्वीं धीः संपत्तिर्वैत्य सः । ल्लोकातीतो लो-
कान्परमसमृद्धानपि जनानतिक्रान्तः स्वसौन्दर्यसंपत्त्यादिवाहुल्येनेति शेषः । स्वर्गपथे
रम्भा तदास्या खर्वेद्या । मरुद्भिर्देवैः । कम्पाः अशोकाश्च ये उत्तमसुमनसो देवभेदा
इन्द्राद्यारुतेषां आमोदो हर्षः पीयूषेण सुधया । गुरुर्बृहस्पतिः । धीः ज्ञोभा । लोका-
तीतः पातालान्निमुननेभ्यो दृषीयान् ॥ निदर्शनेति । निदर्शनं दृष्टान्तकरणमित्यर्थः ।

अभवन्वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पकः ॥ १२ ॥

असिध्यन् वस्तुसंबन्धश्चेदुपमां परिकल्प्य भजत्यन्वयं तदा निदर्शना ।

उदाहरणम्—

‘काहं दैन्यभराक्रान्तः कायं श्रीपतिरच्युतः ।

तृपार्तमुपसंयातो निपातः सौरसैन्धवः ॥’

अत्र तृष्णाकुलस्य गङ्गासंगम इव दीनस्य मे श्रीक्रान्तसाक्षात्कार
इत्युपमा कल्प्यते ।

यथा वा—

‘कामं सर्वाभीष्टकन्दं गुकुन्दं या निर्बन्धात्प्राहिणोदिन्धनाय ।

आचार्यानी सा करोति स पथं पिण्याकार्थं हन्त चिन्तामणीन्द्रम् ॥’

अत्र चिन्तामणिना पिण्याकं कीणतीव कृष्णेनेन्धनगाहरन्त्याचार्यानी-
त्युपमायां पर्यवसितिः ।

मालात्प्रा यथा—

‘स तितीर्षति पाथोधिं पाणिनेन्दुं जिघृक्षति ।

पिथित्सति रधिं यस्ते कृष्णोयत्तां चिकीर्षति ॥’

स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रिययैव च सापरा ।

एकैव क्रिया चेतस्वरूपस्य स्वहेतोश्च संबन्धं वक्ति तदा परा निदर्शना ।

उपमापरीति । इतरथा पयः सारानि पदपूपा इति वदर्थना स्यात् । कल्प्यते । पर्य-
वस्यतीत्यर्थः । काहमिति । कृष्ण प्रति मुदामविशोक्तिः । सुरसिन्धोर्गङ्गाया अयं
गौरमन्धवः । निपातः प्रवाह इत्यर्थः । उपमां प्रकल्प्य वाक्यार्थो संयजति—अत्र
तृष्णेत्यादिना । काष्ठान् प्रेषितकृष्णां सान्दीपनिपक्षीमुद्दिश्य गार्ग्यो वाक्यम्—
काममिति । आचार्यानीत्यत्र पात्वनिर्णयः । ‘आचार्यादणत्वम्’ इति स्मृतेः । अत्र कृ-
ष्णरूपकं यदिन्धनाहरणं तदेव चिन्तामणिक्करणकं पिण्यावकयणमिति न संगच्छते
तेनोपमा कल्प्यते तत्सदृशं तदिति । स तितीर्षतीति । कृष्णत्ववैशिष्ट्यः । अत्र-
वस्थाः कृष्णैरसानिदीर्घायाः पाथोधिनितीर्षादीनि बहुभ्युपमानानीनि मालारूपता ।
स्यस्येति । क्रिययेति । तेनैव संभवद्व्युत्पत्तेरिति सूच्यते । अपरा न त्वन्वोऽलं-
कारः । वाक्यार्थोद्योतपाथोपपादकभावेन नामान्येन धर्मेण बोद्धीहृतत्वात् । उपमाद-
वत्त्वं तुपमया संबन्धान्तरेण वेति निगमोक्तम् । परतानुक्तः शिप्रमनिर्दिष्ट आनुयायिनि

उदाहरणम्—

‘कोऽत्र भूमिवलये जनान्मुधा तापयन्मुचिरमेति संपदः ।

वेदयन्निति दिनेन भानुमानाससाद् चरमाचलं ततः-॥’

अत्र रवेर्दिनेनास्ताद्रिप्राप्तिः क्रिया सा स्वरूपस्य मुधा परतापनरूपस्य-
हेतोश्च संबन्धं ज्ञापयति ।

अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ॥ १३ ॥

अप्रासङ्गिकार्थोक्तिर्यदि प्रासङ्गिकार्थमाक्षिपति तदाप्रस्तुतप्रशंसा ।

तद्भेदानाह—

कार्ये नियिक्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।

तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥ १४ ॥

कार्यादिके प्रस्तुते सति तदन्यस्य कारणादेरकितुल्ये च तुल्यस्येति
पञ्चविधासौ ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘प्रियां सवामागभिधाय वानं निपाय मद्गङ्गमुधामुदारः ।

विहाय मां सुन्दरि नन्दसूनुः स चञ्चलः कुत्र गतो न जाने ॥’

अत्र किमिति दुःखिता त्वमुपलक्ष्यसे इति कार्ये प्रस्तुते तत्कारणं प्रि-
यविच्छेदोऽभिहितः ।

‘अस्ताचलं चुम्बति भानुविम्बे गृहे गृहे गोकुलसुन्दरीणाम् ।

दिव्यानुलेपाभरणाम्बराणि कृष्णाहियन्ते परितः सखीभिः ॥’

अधिदुषदिशति—कोऽप्रेति । भूमिवलये मृगण्डले । भानुमान् सूर्यः । अत्र रवे-
रिति । स च संबन्धोऽन्योऽपि परतापकः शीघ्रमहां गमयतीति दृष्टान्तपर्ययसायीति
निदर्शनोच्यते । हेतुं केचित्फलमाहुः । यथा—‘उदयग्रेव साविता पद्मेऽवर्षयति भि-
वम् । विभावयन्तामृदीनां फलं गृह्णदुष्यहम् ॥’ अत्र यथितुहदयरूपा क्रिया स्वस्य
पद्मभीसमर्पणरूपस्य स्वकार्यस्य च संबन्धं विष्टयापयति ॥ अप्रस्तुतेति । अप्र-
तवर्णना चेत्प्रकृतोत्कर्षपर्यवसाना स्थातुं इत्यर्थः । आक्षिपति व्यभयति । कार्यं
इति । निमित्ते कारणे । -कारणादेरिति । यथासंभव श्रियोमिने प्राप्ताः ॥
प्रियामिति । दुःखं पृच्छन्ती वयसां प्रति काचिदह । निपाय पीत्वा । उदारो
गैहान्, अथरासवप्रदो वा । अत्र प्रियविच्छेदरूपप्रारणाक्षिप्तस्य दुःखावातिरूपकार्य-
स्वानुरागोत्कर्षवद्व्यादस्या जल्लकारता । एवं सर्वत्रोदाहम् ॥ अस्ताचलमिति । इति

अत्र कृष्णान्तिकागमने कारणे प्रस्तुते तत्कार्यमनुलेपाहरणाद्युक्तम् ॥

‘शङ्के नीताः सपदि दशमस्कन्धपद्यावलीनां

वर्णान्कर्णाध्वनि पथिकतामानुपूर्व्याद्वचन्तः ।

हंहो डिम्भाः परमशुभदान्हन्त धर्मार्थकामा-

न्यद्गृहन्तः सुखमयममी मोक्षमप्याक्षिपन्ति ॥’

अत्र चतुर्वर्गातिरस्कारितया स्कन्धसामान्ये प्रस्तुते दशमस्य तद्विशेष-
स्योक्तिः ।

‘रमणी कमनीयाङ्गी रागिणी च विशेषतः ।

प्रणयेनानुनेयेति तथ्यं नाथ वदामि ते ॥’

अत्र मानिनी मत्सर्खा त्वमनुनयेति विशेषे प्रस्तुते सामान्यस्य ।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्योक्तौ तिन्वो विधाः श्लेषः समासोक्तिः सादृश्य-
मात्रं चेति ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘त्यजन्कुचलयाधिकां धनरसश्रियोल्लासिनी

पुरः सुरतरङ्गिणी मधुरमत्तहंसस्वनाम् ।

मलीमसपयोधरामपि मदान्ध पद्मिनिमां

भजन्किमिव पद्मिलामहह कर्मनाशामसि ॥’

अत्र नार्थिकादेः प्रस्तावे तत्तुल्यो नद्यादिरुक्तः । कुचलयादिशब्दानां
अर्थकत्वात् श्लेषच्छाया ।

हरिमाद । शुभ्यति गच्छति सतीत्यर्थः । शङ्के इति । भगवद्वृणज्यान्त्यानू वा-
ल्यान् प्रति धीभागवतशास्त्रमुद्दिश्यो वृद्धो ब्रवीति । नीता इति वर्नेरि स्तः । हंहो
डिम्भाः शिशुवः सुरमय मोक्षमपीति सुरम्यप्रधानमेव तम् । न तु प्रमत्तेषां प्रधान-
मपीत्यर्थः । स्कन्धसामान्यं स्कन्धमात्रे ॥ रमणीति । सामान्यमप्रस्तुतम् । निजग-
रीक्ष्यो विशेषस्तु प्रस्तुतः ॥ तुल्य इति शेषगमागोचरी तदा भासाम्ये परत्र छाया-
पदोक्तेः ॥ त्यजति । नार्थिका पश्यन् हरिं प्रति रमयितुमना काचिन्प्रग-
ल्भाह । कुचलये नीलकमल भूषण्डलं च । धनरगोऽयम् गङ्गाधरः । सुरतरङ्गिणी गूढा
रतिरदिनी च । पयो धारि पयोधरां कूर्वा च । पद्मिन् हस्मिन् मीलनमन्तर्भावेति ।
पद्मः वदमं पद्मं च । कर्मनाशा मागधी पापनदी दिनदर्शकप्रक्रिया च । श्लेषच्छा-

‘किं चातकीरपि रसस्पृहयैकताना
वर्षन्तमम्बुदमपि स्ववशे नयन्ती ।
वात्ये विधाय दृग्गोचरमेव तासां
छन्नेन राजसि रजोभिरनेन कामम् ॥’

अत्र रासे हरिणा त्यक्तानां गोपीनां तेनोपमुक्तायाश्च मुख्यायाः प्र-
स्तावे तत्तुल्यानां चातकीनां वात्यायाश्चोक्तिः । चातकीप्रभृतीनां प्रतिना-
यिकादित्वं विशेषणसामर्थ्यादवसेयमिति समासोकिच्छाया ।

‘चन्द्रिकां चन्द्रलेखायाश्चकोरे पातुमुद्यते ।
पिधानं विदधे सद्यः शरदम्भोषरावली ॥’

अत्र गान्धर्विकाकृष्णयोजरस्याश्च प्रस्तावे तत्तुल्ययोश्चन्द्रिकाचकोरयोः
शरदब्दश्रेण्याश्चोक्तिरिति सादृश्यमात्रम् ॥

‘बान्धे ज्ञाप्यत्सारोपादनारोपाद्य क्वचिदेवा दृश्यते ।
क्रमेणोदाहरणम्—

‘धन्यो जनपदो यत्र गङ्गाद्याः सरितोऽमलाः ।
पापे मयि भरी नैकः कृपोऽपि मुक्तगोदकः ॥’

अत्राचेतनस्य मरोः प्रस्तुतनिर्विण्णपुरुषत्वारोपेणैव यचनोपपत्तिः ।

येति । अप्रकृतान् प्रकृताशेषान् प्रकृतावप्रकृती भार्या भवन्त्या विषयः ॥ किं स्यात्-
कीति । कृष्णेन सह विहरन्ती राधासुदितय तद्वियुक्तत्वां विपश्चयामुक्तिः । हि नाग्ये
चातकीरम्बुदं च स्ववशे नयन्ती त्वं तासां चातकीनां दृग्गोचरं तमम्बुदं विधाय रजो-
भिर्छन्नेनानेनाम्बुदेन किं राजसोत्पन्नाः । अत्र रसः स्वात्म्यं श्रृंगारविषयः । पदमे-
जलविशेषः स्निह्यारिप्रकाशश्च । स्ववशं पवनवृत्तादृष्टिः स्नायीकत्वं च । रजोनि-
रेणवः । रजोगुणवर्णमृता वर्णादयव । अत्रेति । अप्रकृतान् प्रकृताशेषान् समासो-
किच्छामेति बोध्यम् । न तु समासोक्तिः । प्रकृतं अप्रकृत्यन्वयव्यवहारगदरोपभावात् ।
यदुक्तम्—‘समासोक्तिः समर्थेन कार्येति विशेषणः । व्यवहारः गन्तव्यः प्रकृत-
स्यस्य वस्तुतः ॥’ इति । त्रिद्वीपुत्पुंगवश्च । चन्द्रिकामिति । गान्धर्विकारोप-
रोपिणी सति जटिलमागतं कीदृशं पौर्णमास्यानाह । अत्राप्रस्तुतप्रस्तुतयोः परस्पर-
कार्यभावाद्यप्रतीतिः श्रेयाभावाच्च सप्तमप्रकारोऽयम् ॥ चात्य इति । कार्येऽप्रस्तुते ।
ज्ञाप्यत्वात् प्रस्तुतत्वात् ॥ धन्य इति । कर्त्तव्यविपरिणित्योक्तिः । गङ्गायां नद्यः ॥

‘भविष्यत्यद्य वाश्चो वा वसन्तसमयागमः ।

कथं म्लायसि वासन्ति प्रयास्यसि महोत्सवम् ॥’

अत्र ज्ञाप्याया नायिकाया विनैवारोपं लतावृत्तान्तेनैव वाच्यार्थोपपत्तिः ।

निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत् ।

प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥ १५ ॥

कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः ।

विज्ञेयातिशयोक्तिः सा

अन्तर्निगीर्णस्योपमेयस्य यदुपमानेन निरूपणं सातिशयोक्तिः प्रथमा ।
यद्य तदेव वस्तिवदमन्यदेवेति निरूप्यते सा द्वितीया । यदिचेच्छब्दाभ्यां
यद्यर्थस्योक्तौ यासंभवार्थस्य कल्पना सा तृतीया । हेतोः शीघ्रकारितां
वक्तुं कार्यस्य या प्रागुक्तिरेककालता वा सा चतुर्थी ।

क्रमेणोदाहरणम्—

•‘तवाद्य शुभरोहिणीवृषभराशिभाजः परा-

मवेत्य गणनादहं सुखसमृद्धिमन्नागता ।

तदेहि मुदिराकृते परमचित्रकोदण्डभा-

गखण्डविधुमण्डला भवति विद्युदुदयोतताम् ॥’

अत्र विद्युद्विधुमण्डलचित्रकोदण्डतया श्रीराधिका तन्मुखभ्रुवोऽध्यव-
सीयन्ते ।

भविष्यतीति । प्रोषितप्रियामुद्दिश्य काचिदाह । हे वासन्ति माधवि ॥ निगी-
र्यन्ति । निगरणमुपमेयधर्माविपयीकरणम् । अध्यवसानमुपमानतादात्म्यारोपणम् ।
तद्य भेदप्रतीत्यसद्वृत्तादाहार्यनिधयरूपम् । तेन रूपकस्य तदेहोत्प्रेक्षयोद्य व्यावृत्तिः ।
आद्यस्य भेदाभेदरूपत्वादितरयोस्तु संशयत्वात् । आहार्यत्वेन भ्रान्तिमदलंकाराभ्या-
वृत्तिः । प्रस्तुतस्य प्रकृतस्याप्रकृतस्य चेति बोध्यम् । सामान्यलक्षणं स्वतिशयप्रतिप-
त्तयेऽन्यस्यान्यतादात्म्यप्रतिपादनं ज्ञेयम् ॥ अन्तरित्यादि । यदिसन्देहं चेच्छब्देन
वा यद्यर्थस्योक्तिः संभवतीति तथा व्याख्यातम् । कल्पनमप्यसंभवदवस्थमप्यर्थस्य तत्र
भवेदिति तथा ॥ तथेति । कापि देवता दूती कृष्णं वदति । गणनात्तर परां सुसग-
मृद्धिमहमरायेत्यात्र वक्तुमागता । तत्तस्मादेष्टागच्छ । हे मुदिराकृते नवपनश्याम,
भवति त्वयि पित्रुर् [गां] दासिनी उदयोतताम् । कीदृगम्य शुभरोहिणीवृषभराशिभाजः ।

मालारूपा च यथा—

‘यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः ।

लयणमन्यु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥’

अत्र सर्वत्र स्वाभाविकत्वमेको धर्मः ।

दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिविम्बनम् ॥ १७ ॥

सर्वेषां धर्माणां प्रतिविम्बबद्भासनं दृष्टान्तः । स च साधर्म्येण वैधर्म्येण चेति द्वेधा ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘जनः कृष्णपदध्यायी विषयान्नाभिवाञ्छति ।

माकन्दमुकुलास्वादी निम्बकान्नात्ति कोकिलः ॥’

‘त्वयि दृष्टे जगन्नाथ नष्टा मम भवव्यथा ।

दृष्टा नीरजवृन्दस्य ग्लानिरस्तं गते रवौ ॥’

प्रतिवस्तूपमायामेकस्यैव धर्मस्य द्विधा कृतिः । दृष्टान्ते धर्मयोः साम्यम् । अर्थान्तरन्यासे तु सामान्यविशेषरूपयोर्वाक्यार्थयोः सामर्थ्यसमर्थकभाव इत्येवमासांकर्यं भाव्यम् ॥

मोऽत्र गृह्यते ॥ यदीति । साधुशील कश्चिद्रूपयति । स्वाभाविकत्वादेव नाद्भुतत्वम् । एवं किं तत इत्यादावपि बोध्यम् । अविषादिता विषादविरहः सतां प्रकृतिः स्वभावः ॥ अग्रेति । स्वाभाविकत्वरूपमेकं धर्मं शब्दभेदेन सर्वत्र गृहीतमिति भावः ॥ दृष्टान्त इति । पुनरित्युक्तेः पूर्वतो भेदः । सर्वेषां प्रकृतिकोटिगतानां प्रतिविम्बनं विम्बप्रतिविम्बभावः । स च विशेषणयोर्विशेष्ययोश्च सादृश्यनिर्देशे सति भवति न त्यक्तस्य । तर्धवोदाहर्ता दूश्यम् । दृष्टोऽन्तो निश्चयो यत्र न दृष्टान्तः । दृष्टान्तवाक्येन दार्शनिककृत्याचार्यनिश्चयस्य यत्र ग्रामाभ्याग्रहो भवतीत्यर्थः ॥ हरिभर्ता सत्तां विषयाभिलाषादयमतो निवृत्तिर्भरतीति भूषणकविराह—जन इति । माकन्द आशः ॥ त्वय्येति । जगन्नाथ दृष्टा भूषणमाहाह । भवव्यथा संसारदुःखम् । ग्लानिः संतोषः । भवव्यपाङ्गलान्योः संतोषविरोधित्वात्ताम्यम् । तयोः सत्त्वागत्वाभ्यां वैधर्म्यम् ॥

१. ‘मुकुन्दचरणध्यायी’ ख.

१. ‘मुकुन्देति’ ख.

सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।

सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥ १८ ॥

उपमानोपमेयानां धर्मः क्रियादिर्यदि सकृदुपादीयते यदि वा बह्वीषु क्रियास्वेकं कारकं तदा दीपकम् ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘नदीनां च बधूनां च’ इत्यादि । अत्र प्रेम्णां प्रकृतत्वादुपमेयत्वम् । नद्यादीनामप्रकृतत्वादुपमानत्वम् । वक्रगतिरूपो धर्मस्तु सकृदुपात्तः ।

‘लज्जते चिन्तयत्यन्तर्मुहुर्नन्दति ताम्यति ।

मुह्यति प्रथमं प्राप्य राधा माधवदर्शनम् ॥’

मालादीपकमाद्यं चेद्योत्तरगुणावहम् ।

पूर्वपूर्वं चेदुत्तरोत्तरं कुर्यात्तदा मालादीपकम् ।

उदाहरणम्—

‘भाग्यैर्मूल्या मयान्प्राप्तो भवता महिता मतिः ।

मत्या मुमुक्षुशरणं चरणं सुरवैरिणः ॥’

नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता ॥ १९ ॥

प्रकृतानामेवाप्रकृतानामेव वा धर्मश्चेत् प्रकाश्यते तदा तुल्ययोगिता ।

उदाहरणम्—

‘दृष्टिं निधाय सुरभीनिकुरम्बवीथ्यां

कृष्णेतिवर्णयुगलाभ्यसने रसजान्म् ।

सकृद्वृत्तिरिति । उत्तरपादानम् । सैव सकृद्वृत्तिरेव । प्रकृताप्रकृतयोः राजातीयधर्मसंदन्धस्योपमायां पर्यवसानादुक्तमुपमानोपमेयत्वमिति । प्रकृतस्याप्रकृतं यदेवो धर्मस्तदा दीपकम् । एकदेशस्थित्यापि समस्तवाम्यदीपत्वात् ॥ नदीनामिति । गत प्राक् ॥ लज्जते इति । सरयोः संवादः । अवैकल्य एवेति वर्तुष्टारकस्य बह्वीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिप्रहणाद् दीपकमलकारः । एवं कारवान्तरेणाप्तोदाहरणीयम् ॥ मालादीपकमिति । उपकुर्यात् प्रकृतोत्कर्षयोन्मुखीवृत्त्यात् ॥ भाग्यैरिति । अत्यरीय प्रति वधित्कविराह । अत्र भूमादिभिः पूर्वपूर्वोत्तरोत्तरेषु प्राप्तिविचारमंकरणरूपोपका राक्षणसंगतिः ॥ परमपुमवैरुपगमत्यादलाभात्पदेत्स्वर्गः । यथा मालायां पूर्वप्रमितकुसुमानामुत्तरोत्तरपारकलादुपकारकता तथाप्रापीति मालारूपत्वम् । एवस्याः प्राप्तिक्रियायाः संबन्धादीपकता । उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वोत्तराङ्गत्वे त्वेकत्वमिति ततोऽन्यभेदः ॥ नियतानामिति । प्राधान्येन अप्राधान्येन वर्णनानाम् ॥ दृष्टिमिति । दृष्टी

शुश्रूषणे मुरलिनिखनितस्य कर्णौ

चित्तं मुखे तव नयत्यहरद्य राधा ॥'

अत्र प्राकर्णिकानामेव दृष्ट्यादीनां निधानरूपैकक्रियासंबन्धः ।

यथा वी—

'त्वदङ्गमार्दवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते ।

मालती शशभृङ्गेस्वाकदलीनां कठोरता ॥'

अत्र मालत्यादीनामप्राकर्णिकानामेव कठोरतारूपैकगुणसंबन्धः ।

उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ।

अन्यस्योपमेयस्य व्यतिरेक आधिक्यम्, स व्यतिरेकाख्योऽलंकारः । त-

द्भेदानाह—

हेत्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये साम्ये निवेदिते ॥ २० ॥

शाब्दार्थाभ्यामयाक्षिप्ते श्लेषे तद्वन्निरपृता ।

उपमेयोत्कर्षोपमाननिकर्षावाधिक्यस्य हेतू । तयोर्युगपदुक्तावेकः । पर्यायेण युगपद्वानुक्तौ पुनस्तयः । एवं चत्वारो भेदाः । एषु शब्देनार्थेन च साम्ये बोधिते, तथा क्षिप्ते च सति ते द्वादश स्युः । अथ श्लेषेऽपि तेषां संभवाच्चतुर्विंशतिविधो व्यतिरेकः । साम्यमुपमा ॥

क्रमेणोदाहरणम्—

'रूपं रूपय राधायाः शृणु माधव सादरम् ।

अकलङ्कं मुखं तस्या न कलङ्की विधुर्यथा ॥'

अत्र यथा शाब्दप्रयोगाच्छाब्दं साम्यम् ।

कृष्णमाह ॥ त्वदङ्गेति । राधां हरिराह । शशभृङ्गेता द्वितीया चन्द्रकली तस्याः सु-
खीमल्हत्वात् । एवमन्यदृश्यम् ॥ उपमानादिति । उपमेयन्मूनतायामपि व्यतिरेको
मृग्यः । 'हनुमदार्यवशसा मया पुनर्दिपां दृष्टवत्तपस' शितीरुतः' इति नलमदीप्रती
तनिन्दयापर्वणं प्रतीतेऽपि व्यतिरेकदृष्टेः ॥ एष्विति । इषादेः प्रयोगे साम्यबोधः
शाब्दः तुस्तोदेरार्थः । जयादेस्त्वाक्षिप्त इति लक्ष्येषु दृष्टव्यम् । आक्षेप इह व्यञ्जना ।
त्वन्मुरां चन्द्र जयति, स्पधंते, विषदतीत्यादी साम्यस्य व्यङ्ग्यत्वान् प्रायः समेत्थेव
जयतिरन्यवहारदर्शनात् ॥ रूपमिति । प्रथमं पादः कृष्णलोकिः । त्रिपादी '॥
दत्ता' । रूपय निरूपय । वर्णयेति यावत् ॥ राधामानकार्त्तव्यात्पराश्रम्य कृष्ण दत्ताह—

‘राधिका नाथ निःसीमगुणसौन्दर्यशालिनी ।

निर्गुणान्यग्रजसीवश्रेयमेनां प्रसादय ॥’

अत्र तुत्यार्थे यतिरित्यर्थं साम्यम् ।

‘निर्मलं त्वन्मुखं राधे जयतीन्दुं सलञ्छनम् ।’

अत्र यथेवतुल्यादिशब्दाभावादाक्षिप्तं साम्यम् । एषु त्रिषु भेदेष्वकल-
ङ्कत्वकलङ्कित्वयोर्गुणादिशालित्वनिर्गुणत्वयोर्निर्मलत्वसलञ्छनत्वयोर्हेत्वोरुक्ति-
पदुक्तिः । अनयोः क्रमेण युगपद्गानुक्तावन्येऽपि प्रयत्निकाः प्रकाराः संभव-
न्तीति द्वादश भेदाः ।

अथ श्लेषेऽपि दर्श्यते—

‘न चन्द्रवत्कलाः क्षीणाः कलातप्रगुरोस्तव ।

अतस्त्वामभिलष्यन्ती राधा आघाततं गता ॥’

अत्रेवार्थे यतिः । कलाशब्दः श्लिष्टः । तन्नगुरुत्वक्षीणत्वयोर्हेत्वोरुक्तिः ।

‘दानक्षिग्धकरः शश्वन्मुरारिः परवारणः ।

नान्यवारणवद्भामे पद्मिनीगणभञ्जनः ॥’

अत्र तुत्यार्थे यतिः । दानकरादिशब्दाः श्लिष्टाः । शश्वदानक्षिग्धकर-
त्वपद्मिनीगणभञ्जनत्वयोर्हेत्वोरुक्तिः ।

‘सदोदित्वरतेजःश्री रजनीविहतप्रभम् ।

भास्वन्तं जितवानेप भास्वान्वृन्दावनेश्वरः ॥’

अत्रेवादिशब्दाभावादाक्षिप्तं साम्यम् । भास्वच्छब्दः श्लिष्टः । आघपादयो-
र्हेत्वोरुक्तिः अनुक्तिषु भेदास्तु प्राग्बह्वोध्याः । तदेवं चतुर्विंशतिर्व्यतिरेकाः ।

राधिकेति । हे कृष्ण, निर्गुणया समानोर्ध्वगुणरहितयान्वया मन्त्रद्विया तुल्या न
भवतीति किंतु समानोर्ध्वगुणरहितद्वयेय मन्त्रनीयेव भवतीत्यर्थः । अत्र ‘तुत्यार्थे यतिः’
इति सूत्रार्थः पूर्वं व्याख्यातो द्रष्टव्यः । एष्विति । कृष्णेण हेत्वोर्वाञ्जनं कार्यम् ॥
न चन्द्रवदिति । कृष्ण इत्याह । पञ्चमताद्वतिः । कला चित्रादिकांशलं चन्द्रपोडश-
भागश्च ॥ दानेति । सलभामां प्रति वाचित्सरयाह । दानं मदाम्बु वितरणं च ।
करः शुष्का हस्तश्च । परवारणः मन्त्रराजः शत्रुनिवारकश्च । पद्मिनी कमलिनी नायिका-
विशेषश्च ॥ सदोदिति । रश्मिः पत्रकमाह । तेजः प्रतापः पराक्रमश्च । भाः किरणस्त-
नुकान्तिश्च ॥ तदेवमिति । उपमेयादुपमानस्याधिपत्ये पुनश्चतुर्विंशतितरेत्युपमिति

निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्तया ॥ २१ ॥

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘सखि विरहे वनमाली विलोक्य दत्तं त्वया हारम् ।

हन्त नितान्तमिदानीं निर्दयहृदि किं मणिप्यामः ॥’

अत्र वक्ष्यमाणस्य हरिविरहदुःखस्य प्रतिषेधस्त्वां विना स न भविष्य-
तीति तस्य विशेषः ।

‘नवनीतनिभा राधा बाधा स्मरशराग्निजा ।

निर्दयस्त्वमिहोक्तेन किं वा न ब्रूमहे वयम् ॥’

अत्रोक्तस्यालीविरहदुःखस्य प्रतिषेधस्तस्याशक्यकथत्वं तु विशेषः ।

क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना ॥ २२ ॥

हेतुभूतक्रियाविरहेऽपि कार्यान्तर्तिर्विभावना । अत्र विनापि हेतुं कार्या-
न्त्योपनिबन्धो हेत्वन्तरसापेक्षो भवितुं युक्तः । तच्च कचिदुक्तं कचिदनुक्त-
मिति द्वेधा ।

‘अनायासकृशं मध्यमशङ्कातरले दृशौ ।

अभूयणमनोहारि वपुर्वयसि सुभुवः ॥’

अत्र वयो निमित्तमुक्तम् । अत्रैव ‘वपुर्दाभ्यति सुभुवः’ इति पाठे त्व-
मुक्तं तत् ।

विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः ।

कारणकलापे सत्यपि कार्यानुक्तिर्विशेषोक्तिः । सापि पूर्ववद्द्वेधा ।

परिरक्षन्ति न स्वीकृतम् ॥ निषेध इति । वक्तुमिष्टस्याप्ययं स विशेषविबक्षया यः
प्रतिषेधः ॥ आक्षेपः ॥ स्मृतीति । श्रीराधां विनासाह । इदानीमिति । विरह-
संस्मरणस्योत्पत्तीति वक्ष्यमाणम् ॥ नवनीतेति । कृष्णं इत्याह ॥ क्रियाया
इति । अत्र फलोक्तेः क्रिया हेतुभूतवत्त्वमेवेति । तच्च हेत्वन्तरं जनकं बोध्यम् ॥
अनायासेति । जातयौवनां कचिद्दीप्य हरिः सुखमाह । वयसि सादृश्ये सति ॥
विशेषोक्तिरिति । गति मित्तिवेऽपीत्यर्थः । पूर्ववदिति । हेतुसमवधानेऽपि कार्या-
न्त्योपनिबन्धः प्रतिबन्धरूपभूतं हेत्वन्तरमपेक्षते । तथोक्तमनुक्तं चेति द्वेधा सत्यर्थः ॥

कमेणोदाहरणम्—

‘त्वां शीलरूपचरितैः परमप्रकृष्ट-

सत्त्वेन सात्त्विकतया प्रबलैश्च शालैः ।

प्रख्यातदैवपरमार्थविदां मतैश्च

नैवासुरप्रकृतयः प्रभवन्ति योद्धुम् ॥’

अत्रासुरी प्रकृतिहेत्वन्तरम् ।

‘धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः ।

प्रभवोऽप्यनहंकाराः कियन्तः सन्ति भूतले ॥’

अत्र हेतुनोपाधः ।

यथा वा—

‘कृष्णस्य चञ्चलकटाक्षशरेण मित्रं

शूलाकरोपि हृदयं त्वमनङ्ग किं नः ।

भस्मीकृतस्य भवतो वृषभध्वजेन

किं मत्सत्ताञ्च हि कृतो यत बाहुदर्पः ॥’

अत्र बाहुमस्मीभावस्तर्हर्षभस्मीभावे हेतुः । जाते च तस्मिन्स माम्-
दिति सत्यपि हेतौ कार्यानुक्तिः । अचिन्त्यहेतुकैयमिति मिदान्तरं केचि-
दाहुः । किं त्वनुकहेतुकैयम् ।

त्यामिति । भगवन्त इति धीशमृताचार्याणांनुक्तिः । त्वां महद्भयोऽपि गह्वरात्वेन
पूर्वोक्तमित्यर्थः । शीलं मर्कटादिभिर्मन्दतमेरुपि निष्पन्नप्रणयः । ह्यनप्राप्तविषय-
हृदयिग्रहः । चरितं विषयवृत्त्यादिसेतुनिर्माणयोगधर्मोद्देशादि चातिमातृदैवत वर्गम् ।
परमप्रकृष्टेन विभुदेन सत्त्वेन सात्त्विकतया प्रबलैः शालैः धीविष्णुपुराणरितिः प्रत्या-
साद्य ते दैवपरमार्थविदयाराध्यभूतसत्यवस्तुकोद्धारं वात्स्युज्याप्रारिभद्रपैवस्तेषां म-
तैश्च नियमानपि योद्धुं न प्रभवन्ति । सर्वेश्वरत्वेन शत्रुं न चक्रुषन्तीदृशम् । आसुरी
तात्त्वसी प्रकृतिर्वैषां वे । तात्त्व्यं इति सूचनार्थं व्यज्यते । अत्र शोण्यारिषु बोधशरीरेषु
वात्स्यपि तत्कार्यस्य बोधस्यानुदयादिशेषोक्तिः ॥ धनिनोऽपीति । युषोऽपि रमुदित्य
कारदशोक्तिः । प्रभवः, समर्थाः । अनेति हेतुर्भवत्प्रति ॥ कृष्णस्येति । भ-
‘देन बोधिता गोचरं दृश्यन्ते । वृषभध्वजेन संयुता ॥ अनेति । मत्स्यं यदुदरं ।
तस्मिन् बाहुमस्मीभावे । ॥ बाहुदर्पमस्मीभावः ॥ केचिदिति । मत्स्यप्रदय इत्यर्थः ।
किरिति । कस्यापि मिदान्तरस्यानुकहेतुकं प्रतापोवर्गमस्तीति भावः । शास्त्रमार्गे-

यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ॥ २३ ॥

यथा—

‘उन्मीलन्ति नखैर्लुनीहि वहति क्षौमाञ्चलेनावृणु

क्रीडाकाननमाविशन्ति बलयकाणैर्मुहुस्त्रासय ।

इत्थं वञ्जुलदक्षिणानिलकुहकण्ठेषु सांकेतिक-

व्याहाराः सुभग त्वदीयविरहे राधासखीनां मिथः ॥’

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।

यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥ २४ ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां सामान्यं विशेषेण चेत् समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येन तदार्थान्तरन्यासश्चतुर्विधः ।

तत्र साधर्म्यात्सामान्यं विशेषेण यथा—

‘बृहत्सहायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति ।

संभूयाम्भोधिमध्येति महानद्या नगापगा ॥’

अत्र परार्थार्धेन विशेषेण सामान्यात्मा पूर्वार्थार्थः सोपपत्तिकः क्रियते ।

वैधर्म्याद्यथा—

‘गुणानामेव दौरात्स्याद्भुरि धुर्यो नियुज्यते ।

असंजातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गडिः ॥’

अत्र परार्धेन पूर्वार्धः समर्थ्यते ।

साधर्म्याद्विशेषः सामान्येन यथा—

‘निर्वेदमाप न च न भ्रमणे मुरारि-

र्नाचिन्तयद्यसनमृक्षविलप्रवेशे ।

न उद्धवः वृष्ण प्रति राधिकाविरहोद्रेकं वर्णयति—उन्मीलन्तीति । वञ्जुला उन्मील-
न्त्यङ्कुरानुद्गमयन्तीति बयान्चिदुक्तेऽन्याह—नगलुनीहीनि । दक्षिणानिलो बहतीत्यु-
क्तेऽन्याह—क्षौमाञ्चलेनावृण्वति । कुहकण्ठः क्रीडाकाननमाविशन्तीत्युक्तेऽन्याह—
बलयकाणैश्चासयेति । एकत्र बहूनां क्रमेणोपन्यासस्य सातीत्यन्तादकारता ॥ सा-
मान्यं चेति । समर्थनमुपपत्तिविन्यासः ॥ बृहदिति । मापे उद्धवस्योक्तिः । क्षोदी-
यान् छुदतरः । संभूय मित्रित्वा । नगापगा पर्यतत्रा छुदनदी ॥ गुणानामिति । किणः
शुष्कमणमग्निः ॥ निर्वेदेति । नारदं प्रत्युदयोक्तिः । ऋक्षस्य जाम्बरतः । मणि मय-

आहत्य हन्त मणिमेव पुरं प्रपेदे

स्वादुघमः कृतवियां हि फलोदयान्तः ॥

अत्र विशेषरूपस्तिपाद्यर्थश्चतुर्थपादेन सामान्येन समर्थ्यते ।

वैधर्म्याद्यथा—

‘प्राणाः प्रयान्तु मे सद्यस्त्यक्ताया नन्दसन्तुना ।

सत्यं ता एव जीवन्तु यासां फलवती कृतिः ॥’

अत्र पूर्वार्थः परार्थेन समर्थ्यते ।

विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।

वस्तुतो विरोधाभावेऽपि विरुद्धतोरिवोभयोरुक्तिर्विरोधः ।

तं विभजते—

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद्गुणस्त्रिभिः ॥ २५ ॥

क्रिया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ।

क्रमेणोदाहरणानि—

‘दायस्तवायं तुहिनाद्रिवायुः सरोरुहं संचरदुष्मसंपत् ।

स्वान्तं निकृन्तन्ति पिकानि कासं वराम्बरं हालहलं किमेतत् ॥’

अत्र वायुसरोरुहपिकान्तरशब्दा जातिवाचिनः । दायोष्मकृन्तनहालह-
लशब्दाः क्रमाज्जातिगुणक्रियाद्रव्यवाचिनः । एषु प्रतियुग्मं मिथो विरोध
इव भासते ।

‘ध्वनिः पिकानां मधुरोऽप्यभूत्कटुः शीतोऽपि दाहं तनुते क्व मारुतः ।

सुकौमलोऽप्यच्युत पुष्पकन्दुको भवद्वियोगे पविरेच सुशुभः ॥’

स्तकम् । प्राणी इति । विरहिणीव्याहारः कृतिः प्रयत्नः । नन्दमनुत्तमायनानुह-
रूपः । अत्र विपर्ययेय सापत्न्यपर्यवसानादन्मात्रमपि मारुतीनां प्राणस्थितिर्दुःशरीरेति
सत्यमेतत् । अनुपपद्यमानतया स्वाव्यमानम्बार्थस्योपशान्दनायार्थान्तरमोपशान्तयो-
पन्यासोऽर्थान्तरन्यासः ॥ विरोध इति । वस्तुतः इति । अन्यथा विरोध एव स्यात्
विरोधाभासः ॥ दायस्तवेति । गुप्तनवानुसारां प्रति शक्ती वृच्छति । अत्र तुहि-
नायुत्वादिभिद्यतसभिर्जातिभिः सह दायत्वोष्मकृन्तनहालहलानां जातिगुणक्रियाद्रव्यानां
विरोधस्त्वदाभास एव संयोगे ये पदार्थाः सुगन्दास्ते विद्योगे त्रिग दशनेन तु दाह इति
समाधानात् ॥ ध्वनिरिति । कृष्ण विजाराह । हे अन्तुत । पविरेचम् । समाधान

अत्र मधुरशीतलसुकोमलशब्दा गुणवाचिनः । कटुदाहपविशब्दास्तु क्रमाद्गुणक्रियाद्रव्यवाचिनः ।

‘मूर्छयति च जीवयति च मुरहर वंशी तवाङ्गनाराजिः ।

साङ्गीभावमनङ्गं नयति च तत्सिद्धिमन्त्रोऽसौ ॥’

अत्र मूर्छनजीवने साङ्गीभावश्च क्रिया । अनङ्गो द्रव्यम् ।

‘सरसीकुरुते मनांसि नो मुरहर्तुः पुरतो मृगाक्षि यः ।

अधुना विपिनाय संगते सति तस्मिन्कुलिशः स तु स्मरः ॥’

अत्र स्मरकुलिशौ द्रव्ये ।

‘आगता यमुनाकुञ्जं हारिण्यपि विहारिणी ।

नित्यं वलययुक्तापि राधा न वलयान्विता ॥

एवमाद्युक्तिवैचित्र्येण शेषतोऽपि विरोधो मन्यते ।

स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥ २६ ॥

स्वयोस्तदेकाश्रययोश्चेष्टारूपयोः रूपं वर्णः संस्थानं च ।

यथा—

‘मुखपुटनिहितकराङ्गुलिरुचलचरणः स देवकीसुनुः ।

क्षणरुदितस्मितकुशलो म्रजकुलमुदमतितरामतनोत् ॥’

यथा वा—

‘रागः सप्तमु हन्त पदस्यपि शिशोरङ्गेष्वलं तुङ्गता

विस्तारस्त्रिषु खर्वता त्रिषु तथा गम्भीरता च त्रिषु ।

प्राग्बत् । मूर्छयतीति । पृन्दाह । चित्तस्थानन्दे लयविधानान्मूर्छयति । आनन्दस्य भोग्यस्य दानाजीवयति च । साङ्गीभावः सम्यग्प्रशानमिति रामाधानं च ॥ सरसीति । विशालां राधाह । कुलिशो यज्ञम् । पूर्ववदेव रामाधानम् । आगतेति । वायिद्रनदेवतापरामाह । हारादिसद्भावेऽपि हारादिविरह इति विरोधाभासः । हारिणी हारयती । विहारिणी विहारणशीला । वलयानि वलयविकारभूतानि, नयेन लयेनान्विता च । शीतवायुपादादिनास्यानां मिथः साम्प्र लय उच्यते तज्जेलर्पः ॥ स्वमाद्योक्तिरिति । यथैषमन्तारस्त एकाग्रालम्बः । तेन ‘गोरपलं चन्द्रीवर्दो पातमस्ति मुखेन यः’ इत्यत्र न प्रगङ्गः ॥ मुखपुटेति । पार्श्वमानी गार्श्वोह । देवकी धीयशोदा । ‘द्वे नाप्ती नन्दभार्या यशोदादेवकीति च’ इति वचनात् । म्रजकुलमुदं म्रजजनानन्दम् ॥ रूपवर्णनामुदाहरति—राग इति । धीनजराजः नमिन्, वदति । सप्तषु नेत्रान्तपा-

व्यकसदुत्कलिका कलिकालिभिः समग्रिह प्रियया वियुतस्य मे ॥'

अत्र मत्यादिगतस्य धूर्णनादेः सहार्थबलादलित्रजादिष्वन्वयः ।

‘सहाधरतलेनास्या यौवने रागवान्प्रियः’

इत्यादौ श्लेषाद्विच्छित्तिविशेषः ।

विनोक्तिः सा विनान्येन यत्रान्यः सन्न नेतरः ।

यत्रान्येन विनान्यः सन्नसन्(वा) न स्यादशोभनः शोभनौ वा स्यात्
सा विनोक्तिरित्यर्थः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘न विना प्रेमसंपत्त्या विगाति भगवज्जनः ।

न च सा प्रेमसंपत्तिर्विना निःस्पृहतामिह ॥’

‘सांख्ययोगादिकैर्मायैर्विनेयमतिशोभना ।

ऐकान्तिकी हरेर्भक्तिस्तद्वशीकरणौषधिः ॥’

‘निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुबिम्बम् ।

उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्कलैव दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन ॥’

इत्यत्र विनाशब्दाभावेऽपि तदर्थविवक्षया विनोक्तिः । एवं सहोक्ताव-
पीति केचित् ।

परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः ॥ २८ ॥

अर्थविनिमयः परिवृत्तिः । स च समैरसमैश्च ॥

यथा—

‘इयं कृष्णादङ्गुलजमुलुपादाय रुचिरां

वदान्युस्मै राधा रुचिरमणिमालामिह ददौ ।’

उत्कलिका उदाहृता । रागो रक्तिमानुरागश्च ॥ विनोक्तिरिति । न विनेत्यादिद्वयं
भक्तिरेहस्पर्शान्वोक्तिः ॥ निरर्थकमिति । चन्द्रदर्शनं विना नलिनीजन्म न शोभत
इत्याद्यर्थार्थः । एवं सहोक्ताविति । ‘प्रियाविरहिण्येतो मुदितं कमलमम’ इति ।
यस्तुतस्तु व्यदये इमे इत्यन्ये । परिवृत्तिरिति । दानादानरूपेणार्थः । स चेति ।
विनिमय इत्यर्थः ॥ इयमिति । वाचित्मसी कृष्णापेशयापि राधायाम्नापेशयापि रा-
दीनां च व्यग्रयन्त्याह । अदृशते अदृशयन्ति तुमुममादां कृष्णादुपादाय एहीन्वाम्ये

निपीयास्याः कृष्णस्त्वधरमधुदन्तक्षतमदा-

दृहीत्वाभ्यामाल्यो दरतदवलोकं तनुमदुः ॥

अत्र समेन न्यूनेन च विनिमयः ।

प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतधाविनः ।

तद्भाविनं

भूताश्च भाविनश्च पदार्थाश्चेत् साक्षादिव वर्ण्यन्ते तदा भाविकम् ।

उदाहरणम्—

‘अत्रासीन्नन्दसमेति कलयन्तु धरामियाम् ।

अधेनामनुपश्यन्तु भावि गोविन्दकीर्तनम् ॥’

अत्र पूर्वार्धे भूतस्य, परार्धे तु भाविनो दर्शनम् ।

“ काव्यलिङ्गं हेतोर्वान्यपदार्थता ॥ २९ ॥

हेतुश्चेद्वाक्यार्थः पदार्थो वा तदा काव्यलिङ्गम् ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘श्रीरागनामरत्नानि यः कण्ठे कुर्वते पुमान् ।

कृतान्तात्साध्वसं नासौ दुरन्तादपि पश्यति ॥’

अत्र पूर्वार्धरूपं वाक्यमुत्तरार्धे हेतुः ।

‘गोविन्दचरणद्वन्द्वसौन्दर्यस्वादतुन्दिलाः ।

कदाचिदपि नेच्छन्ति स्वर्गग्रामटिकां बुधाः ॥’

अत्र परार्धे पूर्वार्धमेकं पदं हेतुः ।

कृष्णाय रुचिरां मणिमालां ददा । पक्षे अङ्गुलजमालिङ्गनमणिमालां दन्तक्षतम् । ‘मणिमाला स्मृता हारे कीर्णा दन्तक्षतान्तरे’ इति विश्वप्रकाशः । अत्र समेन समस्य विनिमयः । कृष्णस्त्वधराः धीरांधावा अधरमधु निपीय दन्तक्षतमदात् । आस्यः सत्यः पुनराभ्यां श्रीराधाकृष्णभ्यां दरतदवलोकं ईषद्विनिमयदर्शने दृहीत्वा तनुं देहं दत्त-फलः । अत्र न्यूनेनाधिकस्य विनिमयः ॥ प्रत्यक्षा इति । स्फुटं प्रतीयमाना इत्यर्थः । न चेयं आदितः । भूतभाविनां भूतभावितुल्योक्तैः स्फुटं कविना भूतभावितावपि प्रत्यक्षानिव विवक्ष्यते । अत एव विवक्षारूपो भावः कवेरभिप्रायोऽप्राप्तीति भाविकमिति संज्ञा ॥ अत्रासीदिति । माधुः पुरोहितो यजमानान् श्रीनन्दीश्वरस्थानानि दर्शय-
द्भाह । कीर्तनं श्रीसामयतपारायणम् । काव्यलिङ्गमिति । शरीरमेति । यस्य दण्डा-
दिभ्यस्तं शिष्यमाह । गोविन्देति । निष्कामाया भक्तेः परमपुमर्थतामुपदिशति । प्रा-

यथा वा—

‘निखिलगुणगमीरे द्वाधरोद्धारधीरे

सकलमुखदशीले क्षालिताशेषपीले ।

सुभगनवकिशोरे विश्वचित्ताक्षिचौरे

• मुरभिदि युवतीनां हृन्निभमं सतीनाम् ॥’

अत्र चतुर्थपादे पादत्रयपदानि हेतवः ॥

पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन वस्तु यत् ।

वाच्यवाचकभावं विनापि चेद्वस्त्यभिधीयते तदा पर्यायेण भङ्गश्चा कथ-
नात्पर्यायोक्तं व्यङ्ग्यस्यैवोक्तिवैचित्र्यविशेषादभिधेयवत् स्फुटा प्रतीतिस्त-
दित्यर्थः ।

उदाहरणम्—

‘जहौ श्रीकृष्णमालोक्य स्थितिं स्वाभाविकीमपि ।

दर्पः कन्दर्पहृदये मानो मानवतीहृदि ॥’

अत्र कन्दर्पो निर्दर्पः । मानिन्यो निर्माना इति व्यङ्ग्यमपि भङ्गश्चा
शब्देनाभिधीयते ।

यथा वा—

‘व्यक्तं चक्रेण यश्चक्रे राहुमीणां रतोत्सवम् ।

सुम्बनैकाश्रयं नित्यं तमनन्तगुणं नुम. ॥’

मदिका लघुप्राम । निखिलेति । शरीशुक्रयोश्चक्रे ॥ पर्यायोक्तमिति । विनेति
चन्दर्पो निर्दर्प इत्यादावर्थे श्लोकस्थस्य वस्त्यापि चन्दस्याभिधादर्शनादित्यर्थः । तथापि
वस्तुवभिधीयत इति व्यङ्ग्यस्यापि वस्तुन वाशक्तिस्तद्वाच्याधेन सहैव भावनादित्यर्थः ।
उक्तवैचित्र्यविशेषादित्यङ्गुडव्यङ्ग्याया लक्षणाया नावकाशः । ननु दर्पमानयोरचेतनयोः
स्थितित्यागे वर्तुत्वानुपपत्तेस्तदाश्रयभूतयो चन्दर्पमानिन्योर्लक्षणासु । मंत्रम् । भट्टीरि-
शेषीभिर्निधेयिक्तारयस्य रूपमदिष्टैव दिनेष तां सदर्थधीतिदे । उत्तरादिति । रागो-
त्सवसंचन्धिनी धीरुत्पत्त्या सुप्रमां पार्षमासी प्रति गृन्दा वर्णयति । जहौ लक्षयान् ।
स्थितिं स्वैर्यम्, विद्यमानतां वा ॥ अत्रेति । भङ्गा उत्पत्तिवैचित्र्यविशेषेण । अभि-
धीयतेऽभिधेयवत् प्रकाश्यते । व्यक्तमिति । भगवन्तं वधितविराजन्त्यनन्तगुण-
तवा

अत्र राहुः शिरोमात्रो व्यधायीति व्यङ्ग्यमपि भक्त्याभिधेयवत्
प्रकाश्यते ।

उदात्तं वस्तुनः संपत्
संपत् समृद्धिः ।

उदाहरणम्—

‘चिन्तामणिश्चरणभूषणमङ्गनानां

शृङ्गारपुष्पतरवस्तरवः सुराणाम् ।

घृन्दावने व्रजधनं ननु कामधेनु-

घृन्दानि चेति सुखसिन्धुरहो विमृतिः ॥’

महर्षि-चौपलक्षणम् ॥ ३० ॥

यत्र प्रधानमप्यद्भुतां गच्छति तदप्युदात्तम् ।

यथा—

‘सेयं मधुरा नगरी सुरगुरुभिर्यानिता भगवान् ।

यत्रावतीर्य सततः सुरद्विपो हेल्या न्यवधीत् ॥’

अत्र वीरो नगर्यङ्गम् ।

तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन्यत्रान्यत्तत्करं भवेत् ।

समुच्चयोऽसौ

तस्य प्रकृतकार्यस्यैकस्मिन्साधके स्थिते यद्यन्यत्साधकं निर्दिश्यते तदा
समुच्चयः । स च सद्योगेऽसद्योगे सदसद्योगे चेति त्रिधा ॥

क्रमेणोदाहरणम्—

‘प्रेमा प्रमाणरहितोऽनुपमा गुणश्रीः

सौन्दर्यसंपदसमा रुचिरं च शीलम् ।

स्त्रीति । राहुस्त्रीणां रतोत्पन्नं सुम्वनैकाग्रवं यद्यनेन वक्त्रे तं तुम इत्यनुपमाः । अ-
थेति । व्यधायीति भगवतेत्यर्थः ॥ उदात्तमिति । वस्तुनो वर्णनीयत्वात् । चिन्ता-
मणिरिति । पितृवमङ्गलः धीरुन्दाटवीं वर्णयति । सुराणां तरवः कल्पद्रुमाः । सेय-
मिति । अत्र मधुरया अद्वित्वं भगवतस्त्वङ्गत्वं परिचायकत्वमिति यावत् ॥ तत्सि-
द्धीति । इह सत्सच्छब्दाः शोभनाशोभनार्थकाः । ती च तथा पर्यवगन्नादेव न त्रि-

तारुण्यमद्भुततमं सखि राधिकायाः

कृष्णः कथं न भविता वशगो गुणज्ञः ॥'

अत्र प्रेमैव तादृशः कृष्णं वशीकरोति तथापि तदुपरि गुणश्रीप्रभृ-
तिरुपाचः ।

'संसारमार्गो ह्यधमः स्वभावात्कर्माणि तस्मिन्कटुकण्टकानि ।

गतागताभ्यामपि खेद एव तथापि नास्मिन्कुजनो विरज्येत् ॥'

'प्रियः प्रणयकोविदः प्रणयिनी सदैवोत्सुका

खलः क्षतपराक्रमो गुरुजनः खलोक्तासहः ।

गृहं गृहपतिच्युतं मनसिजस्य पञ्चासवः

कलावतिवहिध्वरा इव लसन्त्यमी पञ्च नः ॥'

अत्र प्रियादयः सन्तः, खलस्त्वसन् ॥ .

स त्वन्यो युगपद्या गुणक्रियाः ॥ ३१ ॥

गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च यदि युगपन्निर्दिश्येते तदा त्वन्यस्ति-
विधः समुच्चयः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

'अरुणे च तरुणि नयने तव मलिनं च प्रियस्य मुखम् ।

मुखमानतं च सखि ते ज्वलितश्चास्यान्तरे ज्वलनः ॥'

अत्र पूर्वार्धे गुणयोर्यागपद्यं परार्धे तु क्रिययोः ।

'अरुणां च नीलनलिनप्रभमपि नयनं प्रिये मयि ते ।

आसन्नश्च मयायं हृदि कम्पश्चम्पक द्योते ॥'

ताविति बोध्यम् ॥ प्रेमेति । काचित्तरुणी राधा वर्णयति । वशगो वरुणती । संसा-
रेति । निर्विण्णसोक्तिः । अधमो मन्दः । प्रिय इति । कल्याणत्वा धर्मा वायां विपक्ष-
कृतसूचनार्थं च तत्पतिवेशधारिणा कृष्णेन वक्षितायां प्रसन्नास्वस्मयस्यामुपासयन्ति ।
प्रियः कृष्णः । प्रणयिनी स्वम् । अमी प्रणयकोविदप्रियादयः पञ्च मनसिजस्य पञ्चासवो
वहिध्वरा इव लघन्ति । तेन प्राणपथीनस्थितिको मनसिजोऽप्यप्राधिर्भवेदेवेति तत्कीडापा-
त्रीभवेत्यर्थः ॥ स त्वन्य इति । द्वयोर्द्वयोरेव समुणय इत्यभिप्रेत व्याख्याति—
गुणौ चेत्यादि । अरुणे इति । यूयेतां सत्यादगुणयोरेकालमुत्पाया समुणयः ।

अत्र गुणक्रिययोः ।

एकं क्रमेणानेकस्मिन्पर्यायोऽन्यस्ततोऽन्यथा ।

एकं वस्तु चेत् क्रमेणानेकस्मिन् भवति क्रियते वा तदैकः पर्यायः ।
यदि त्वनेकमेकस्मिन्स्तदान्य इत्यर्थः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘चेतो मदीयं चिकुरे निपत्य मुखाम्बुजामोदविलासि मुक्ते ।

तस्याः समारूढकुचाद्रिसानुश्रमेण नाभीसरसि न्यमाह्वीत् ॥’

‘कचानां नाय कौटिल्यं हृदयेऽपि कृतं त्वया ।

काठिन्यं कुचयोरत्र चित्तेऽपि न्यस्तमेतया ॥’

‘विलसन्ति नितम्बिन्यो यत्र चित्राम्बराञ्चिताः ।

विचरन्ति शिवास्तत्र त्वद्वैरिभवने विभो ॥’

‘श्रीमन्त्रजवने यस्मिन्संमदो विधृतः पुरा ।

निधीयन्तेऽधुना तस्मिन्विरहानलविभ्रुपः ॥’

एषु पूर्वस्मिन् युग्मे एकस्यानेकत्रभवनं करणं च । परस्मिन्स्त्पनेकस्यै-
कत्रेति बोध्यम् ।

अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः ॥ ३२ ॥

विच्छित्त्वा चेत्साधनात्साध्यस्य ज्ञानं तदानुमानम् ।

यथा—

‘दशश्चकोर्य एवैताः कृशाङ्गि व्रजसुश्रुषाम् ।

कृष्णास्येन्दुस्मितज्योत्स्नां पिवन्ति यदहर्निशम् ॥’

एवं नमनञ्चल्रायोः क्रिययोश्च सः । अरुणं चेति । लज्जितां हरिणम् । एकमिति ।
अनेकस्मिन्नेकमिन्ने द्विकत्रिवादे भवति स्वतो निष्पद्यते । त्रिर्यते चर्त्ता निष्पाद्यते । चेत्
इति । पृच्छन्तीं दूतीं प्रति ध्यातसंमुखरापम्य हरेर्वान्वयम् । न्यमाह्वीप्रिममर्भम् ॥ पृष्टी-
तवाम्यौ प्रेष्टौ प्रति विद्यावाह—कचानामिति । नाय हे श्रीकृष्ण । एतस्या धीराधयापि ॥
विलसन्तीति । इतसात्त्वं कृष्णं प्रति धीनारदस्योक्तिः । शिवाः श्रृयात्यः । कुप्तेन
सुबलादिमङ्गलं पृष्ट उद्वेकमाह—श्रीमन्निति । उभयत्र धान्ये लयेति गम्यम् । त-
न्निवृत्तिरधुना सांप्रतमिति भावः ॥ अनुमानमिति । विच्छित्त्वा सोभाविसोषेण । इत-
रथा वहिमान् धूमादित्यत्र प्रसङ्गः ॥ दश इति । निगूढरागा सखी प्रत्याह । ३६

यथा वा—

‘यत्र पतत्यवलानां दृष्टिर्नियताः पतन्ति तत्र शराः ।

तच्चापरोपितशरो धावत्यासां पुरः स्मरो मन्ये ॥’

ज्ञापको हेतुरनुमानस्य विषयः, निष्पादकस्तु काव्यलिङ्गस्य, उत्प्रेक्षायामनिश्चिता प्रतीतिः, इह तु निश्चितेति भेदः ।

विशेषणैर्वेत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।

साभिप्रायानेकविशेषणद्वारा विशेष्यस्य पुष्टिः परिकरः ।

उदाहरणम्—

‘अमेध्यप्रतिजातस्य विट्पात्रस्य विनाशिनः ।

वपुषः परिपोषाय मूढाः पापानि कुर्वते ॥’

अत्र हेयत्वेनासंरक्षणीयत्वाभिप्रायाणि विशेषणानि ।

यथा वा—

‘नवजलधरधामा कोटिकामावतारः

प्रणयरसयशोरः श्रीयशोदाकिशोरः ।

अरुणदरुणदीर्घापाङ्गभङ्ग्या कुरङ्गी-

रिव निखिलकृशाङ्गी रङ्गिणि त्वं क यासि ॥’

अत्र सर्वथागन्तव्यत्वाभिप्रायाणि तानि । एकस्यैव बहुविशेषणविन्यासश्चमत्कारीत्यस्यालंकारता ॥

व्याजोक्तिश्छन्नोद्भिन्नयस्तुङ्गपनिगूढनम् ॥ ३३ ॥

रूपकवशाद्विच्छिन्तिः ॥ यच्चेति । शरा इत्यतः पूर्वं यदिलाध्याहार्यम् । यत्रतत्रेति-पदाभ्यां दृष्टिपातम्बरशरयोर्व्याप्तिः प्रतीयते । यत्तत्पदाभ्यां तु शरपाताप्रवर्तिस्मर-शोभः । अद्वयं प्रकोपः—‘शक्तः पुरोगोभ्योऽप्यस्य शरपातमिच्छतद्विज्ञापयन्नाह’ इति । अत्र वस्तुतो व्याप्त्यभावेऽपि कविर्प्राप्तेरुक्तिरज्ञादेव तयाविधानमित्यलंकारता ॥ चिदोपर्यौ-रिति । विशिष्टपक्षेन्याक्षिप्यते पुष्टिरित्यर्थान् ॥ अमेध्येति । परशोदपरात् शोचति ॥ मयेति । पुरोगेभ्यो यन् यान्तीं कान्तिम् प्रति पाणिनाह । अरुणत्वं दरोधः । पूर्वाधु-मुदाहरणम् । एकस्यैवेति । अन्यथा ह्यपुष्टार्थत्वविरहो दीपाभासः स्यादित्यभिप्रायः ॥ व्याजोक्तिरिति । गोप्यं वस्तु केनापि हेतुना प्रतीतं तस्य च केनापि उपना नि-

निगूढमपि वस्तुरूपं कथंचिद्यत्तं केनापि व्याजेन चेतसंविद्यते तदा .
व्याजोक्तिः ।

यथा—

‘अहो शैत्यस्य महिमा हिमानिल तवेदशः ।

शक्यते न च निहोतुं कृतो येनाधरव्रणः ॥’

अत्र कान्तसंगमहेतुकोऽधरव्रणः शैत्यहेतुकत्वच्छब्दना गोप्यते । न
चेयमपह्नुतिः । प्रकृताप्रकृतसादृश्यासंगत्वात् । अत्र श्लेषेणापि निगूहनं
मन्यन्ते ।

यथा—

‘हस्तेनाथ म्रियसस्त्रि लसत्पुष्कराभेन दूरा-

त्कृष्णेनाहं मदफलदशा कम्पिताङ्गी विकृष्टा ।

नीचैर्बलप्रमति पुरतो भ्रान्तचित्ते गुरुस्ते

हं कालिन्दीपुलिनविपिने दीपदन्तीश्वरेण ॥’

इह गाढोत्कण्ठया व्यक्तं वस्तुश्लेषेण संवृतम् ॥

किञ्चित्पृष्ठमपृष्ठं वा कथितं यत्प्रकल्पते ।

तादृगन्यव्यपोहाय परिसंख्या तु सा स्मृता ॥ ३४ ॥

प्रश्नपूर्वकमप्रश्नपूर्वकं वा किञ्चिद्वस्तु कथितं सद्यदि तत्समानान्यव्या-
वृत्तये कल्पते, तदा परिसंख्या । तत्रोभयत्रापि व्यावर्त्यं व्यङ्ग्यं वाच्यं
चेति चतुर्धासौ ।

गूहनं व्याजोक्तिरित्यर्थः । अहो इति । विपक्षमिर्विरितं सुरताङ्गं गोपितुं दयामलादः ।
हे हिमानिल । अत्र कृष्णसंगमसाधरव्रणस्य हिमवास्तुत्वस्यैव वस्तुत्वप्रतिपादनादधरव्रणसंगतिः ।
न चेति । उपमानोपमेययोः सादृश्यहिमं न संगवतीति नापह्नुतिः । अत्र किञ्चिद-
विशिष्टं हेतुन्तरजस्य वस्तुनो हेतुन्तरजलनयस्यापनमपि भेदकं वाच्यम् ॥ इत्थं
नेति । वाचिद्वागी स्वरासीमाह । इह कृतीवपादः संगीताङ्गम् । इत्थं नन्दोत्तुना,
कृष्णवर्णेन च । प्रथमे पक्षे लसतः पुष्करस्य कमलस्येति भावः यस्य तेन । वैनलभुम्बेने-
त्यर्थः । द्वितीये ॥ लगन्ती पुष्कराभाप्रकान्तिर्यस्य तेन । इत्थेन । गुणसादृश्येनेत्यर्थः ।
‘पुष्करं करिगुण्ठाग्रे वासगाण्डमुये जले । व्योम्नि राहृजते यमे सीमोपिपिशोपगोः ॥’
इति नानार्थवर्गात् ॥ किञ्चित्पृष्ठमिति । परितः संख्यानं यथा सा परिसंख्या । एतत्

उदाहरणम्—

‘का कृष्णस्य प्रणयजनिभूः श्रीमती राधिकैका

कास्य प्रेयस्यनुपमगुणा राधिकैका न चान्या ।

जैष्ठ्यं केशे दृशि तरलता निष्ठुरत्वं कुचेऽस्या

वाञ्छापूर्त्यै प्रभवति हरे राधिकैका न चान्या ॥’

अत्र पूर्वार्धे सप्रश्ने परार्धे चाप्रश्ने तत्तुल्यान्यस्या व्यावृत्तिः । पूर्वस्मिन्पादे व्यङ्ग्या परस्मिन्स्तु वाच्या ।

यथोत्तरं चेत्पूर्वस्य पूर्वस्यार्थस्य हेतुता ।

तदा कारणमाला स्यात्

उत्तरमुत्तरं प्रति यथोत्तरम् ।

उदाहरणम्—

‘सत्संगमेनैव भवेद्विरागो विरागतः स्यान्मनसो विशुद्धिः ।

मनोविशुद्ध्यैव हरेः प्रकाशो हरेः प्रकाशेन कृतार्थता स्यात् ॥’

इह कथितपदत्वं न दोषः, विहितानुवादात् ।

क्रियया तु परस्परम् ॥ ३५ ॥

वस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम्

वस्तुनी यदि क्रियया मिथो हेतु तदान्योन्यालंकारः ।

उदाहरणम्—

‘राधया माधवो भाति माधवेनैव राधिका ।

रंजन्या राजते चन्द्रश्चन्द्रेणोह रजन्यपि ॥’

मानान्यापि अन्ययो(वा)पिषेत्सार्थः ॥ का कृष्णस्येति । काचित् सखी धीरापां सर्वो-
त्कृष्टतया वर्णयति । जैष्ठ्यं कुटिलता । केश इत्यादि ‘आत्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनम-
न्यतरस्याम्’ इति पाणिनिस्मरणादेवत्वम् । अत्र धीरापानुत्थानां चन्द्रावत्यादीनां तद-
न्यासां व्यावृत्तिः । तेन ताभ्यः सर्वान्यः धीरापायाः श्रेष्ठ्यं सिद्धम् ॥ यथोत्तर-
मिति । वीक्षायामव्ययीभावः । पुरुषार्थप्राप्तां साधनकमं गुरुपदिशति—सत्सं-
गमेनयेति । कृतार्थता पुरुषार्थप्राप्तिरित्यर्थः । सा चाविद्याध्वसापूर्वेकनिरतिशयान-
न्दसाक्षात्कारलक्षणं हरिप्रकाशादेनुका बोध्येति प्रहृतोऽर्थः । वस्तुतस्तु तन्प्रकाशार्थं
सा वस्तु युक्ता भान्वेन धनमिति वा तृतीयोपपत्तेः ॥ क्रिययेति । एतज्जातीयक्रिया-
मुत्पेनेत्यर्थः । राधयेति । सख्यो वर्णयन्ति । ननु पूर्वमुक्तं सखीः कथं जन्यजनयता,

अत्रोभयोर्दीप्तिसंपादनद्वारा मिथो हेतुता ॥

उत्तरश्रुतिमात्रतः ।

प्रश्नस्योन्नयनं यत्र क्रियते तत्र वा सति ॥ ३६ ॥

असकृद्यदसंभाव्यमुत्तरं स्यात्तदुत्तरम् ।

प्रतिवचनश्रवणादेव चेत्प्रश्नः कल्प्यते, तदेकमुत्तरम् । प्रश्नानन्तरं
चेदसकृद्विचित्रमुत्तरं स्यात्तदा तु द्वितीयमित्यर्थः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘यत्पादपांशुर्बहुजन्मकृच्छ्रतो घृतात्मभिर्योगिभिरप्यलभ्यः ।

स एव यदृग्विषयः स्वयं स्थितः किं वर्ण्यते दिष्टमहो ब्रजौकसाम् ॥’

अत्र ब्रजौकसः किं तपस्तेपुरिति प्रश्नो गम्यते । न चैतदनुमानम् ।
साध्यसाधनयोर्निर्देश एव तस्याङ्गीकारात् । नापि काव्यलिङ्गम् । उत्तरस्य
प्रश्नं प्रत्यजनकत्वात् ।

‘किं गेयं भगवन्नाम किं पेयं तत्कथामृतम् ।

किं हेयं गुरुवैमुख्यं किं ध्येयं तत्पदाम्बुजम् ॥’

न चेयं सप्रश्नपरिसंख्या अन्यव्यावृत्तौ तात्पर्याभावात् ॥

तत्राह—अत्रोभयोरिति । तथा च पूर्वं सतीरेव मिथं उपकारोपरगणैव तथोक्ति-
रिति प्रतिवस्तूपमा चात्र दृष्ट्या ॥ उत्तरेति । असहृत्प्रश्ने सतीति च ‘योग्यम् ॥
यत्पादेति । धीशुकोक्तिः । स एव धीकृष्णः । अत्र गजौकसः यत्पादः प्रवृत्ताः ।
विमक्षितास्तु सर्वे भक्षाः । दिष्ट भाग्यम् ॥ किं गेयमिति । सतीर्ष्वयोः प्रश्नप्रतिवच-
नरूप वाच्यम् । चत्वारोऽपि पादाः प्रश्नोत्तरात्मनो बोध्याः । अन्यव्यावृत्ताविति ।
भगवन्नामादीनां श्रेयत्वाद्यतिशय एव तात्पर्यविश्रान्तेरिति भावः । इदं द्वितीयमुत्तरं
बहुधा पदान्तः पद्याद्विधोत्तरं दृष्टम् । तत्र व्यस्तसमस्तयोः व्यस्तनया समस्तनया
चेत्त्रेयमादिसमाकलयत् । द्विधात्र वया—‘रयेः वयेः किं समरस्य सारं शृपेर्मयं किं
किमुशन्ति भृङ्गाः । तदा मय चाप्यभव च वेयां भागीरथीतीरसमाधितानाम् ॥’
‘को दुरात्मस्य मोहाय का प्रिया मुरविदिपः । पदं प्रधवितर्कं किं को दन्तच्छदभूषणम् ॥’

१. रयेः सारं भा, वयेः सारं गीः, समरस्य सारं रयी, शृपेर्मयम् इति; भृङ्गा रयं
वाञ्छन्ति, तदा भयमाश्रितानां सेनकानाम्, भागीरथ्याः धीगङ्गावास्तीरनिवातिनां
तदा भयाभावात्.

कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते ॥ ३७ ॥

धर्मेण केनचिद्यत्र तत्सूक्ष्मं परिचक्ष्यते ।

कुतोऽप्याकारादिक्रिताद्वा सूक्ष्मः सूक्ष्मधीगम्यः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘राधायाः करकमले शिखण्डदलपद्मलग्नमालोक्य ।

प्रातः सखी विदग्धा लिलेख तत्रैव कार्मुकं सशरम् ॥’

अत्र करलमाचन्द्रकात्सख्या पुरुपायितं ज्ञात्वा तत्र पुरुषधार्ययोर्ध-
नुर्बाणयोर्लिखनेन तां प्रति तत्प्रकाशितम् ।

‘भवन्प्राङ्गणसंगतमनङ्गरसमङ्गलं कृष्णम् ।

सकृदवलोक्य सलीलं राधा पिदधेऽवगुण्ठनेन मुखम् ॥’

अत्र कृष्णेन पृष्ठं संकेतसमयमिङ्गितादेव विज्ञाय चन्द्रास्तमनशंसिना
मुखपिधानेन तं प्रति प्रकाशयामास ॥

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः ॥ ३८ ॥

उत्तरोत्तरं निरूप्यमाणस्योत्कर्षस्य चेत्पर्यन्ते विश्रान्तिस्तदा सारः ।

शामानुरागः । ‘अपि सेविता द्विर्जिह्वा कथय कदापि केन यान्ति विकारम् । वि-
च्छिद्यमानतनवोऽप्यधिक स्वगुणर्विराजन्ते ॥’ चन्दनतरङ्गः । प्रहेलिकाप्यत्रैवान्तः
स्यात् । यथा—‘व्याहर मधुरानाथे मम सदेशप्रहेलिका पान्थ । विकला कृता कुहू-
मिलभते चन्द्रावली क लयम् ॥’ अत्र हराविति प्रत्युक्तिः । हरि सूर्यः कृष्णश्च । तल्ल-
क्षण चाहुः—‘व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थे स्वरूपार्थस्य दर्शनात् । यत्र बाह्यान्तरावर्धौ क-
थ्येते सा प्रहेलिका ॥’ इति । कुतोऽपीति । धर्मेण स्मारकेणेति शेषः । आकारात्स-
स्थानविशेषात् । इङ्गितान्मुखपिधानादिरूपचेष्टाविशेषात् । राधाया इति । नान्दी-
मुखी रुन्दाह । कार्मुकं घर्तुं ॥ अत्रेति । करलग्नचन्द्रकावतसपद्मदर्शनेन पुरुपायितं
विदित्वा तत्करतले धनु शरविलिखनरूपेण चातुर्येण तव पुरुपायितं मया विदितमिति तां
प्रति प्रकटीकृता पुरुषा एव धनुर्धृतो यद्भवन्तीति ॥ भवनेति । सैव तामाह । अ-
त्रेति । चन्द्रेऽस्त्वगते राति नी चन्मो भावीति ज्ञापितमित्यर्थः ॥ उत्तरोत्तरमिति ।
यत्रोत्तरोत्तरमुत्कर्षः प्रतीयते स सार इत्यर्थः । स च परावधिर्वर्ण्योऽवोदीच्योऽवधि-

१. दुराव्यस्य मोहाय—रा द्रव्यम्, सुरद्विष प्रिया—मा रूमीः प्रश्रवितर्के
पद—गु, दन्तच्छदभूषणम्—राग

उदाहरणम्—

‘भूमौ भारतमुत्तमं गधुपुरी तत्रापि तत्राप्यलं
वृन्दारण्यमिहापि हन्त पुलिनं तत्रापि रासस्थली ।
गोपीकान्तपदद्वयी परिचयप्राचुर्यपर्याचिता
यस्यां सन्ति महामुनेरपि मनोराज्यार्चिता रेणवः ॥’

भिन्नदेशतयात्यन्तं कार्यकारणभूतयोः ।

युगपद्धर्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसंगतिः ॥ ३९ ॥

कार्यकारणयोरैकदेशत्वं हि ख्यातम् । यथाग्निधूमयोः, यत्र तथाभूत-
योरपि धर्मयोर्भिन्नदेशतया युगपदवभासः सा असंगतिः ।

उदाहरणम्—

‘तवाधरौष्टे क्षतमङ्गनं च मम व्यथार्थं मलिनं च चेतः ।

पीतस्तया ते वदनासवस्त्वं मत्तः कुतोऽनर्थपरम्परैर्यम् ॥’

भिन्नाधारत्वादियमेकाधाराद्विरोधाद्विद्यते ॥

समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः ।

आरब्धं कार्यं यदि साधनान्तरयोगादक्लिष्टं समाधीयते तदा समाधिः ।

उदाहरणम्—

‘प्रणम्य पादौ वृषभानुजायाः प्रसादनं कुर्वति पङ्कजाक्षे ।

तथाम्बुदः प्रांशुजगर्जवक्षस्तटीं यथासौ सहसास्य भेजे ॥’

समुच्चये खले कपोतनिपातवत्कारणानां प्राप्तिः, इह त्वेकस्मिन् कारणे
पुष्कलेऽप्यन्यस्य काकतालीयवदापतनमिति भेदः ।

विधामस्यान यत्न तादृश इत्यर्थः ॥ भूमाविति । नवहन्दावनीयगोवर्धनपुष्कररश्मि-
तामि चित्राणि राधाकृष्णौ दर्शयन्ती नवभृन्दा तत्र रासस्थलीविधितां दर्शयते । इ-
न्तेति ह्येवं । भिन्नदेशेति । कार्यकारणयोरखन्तभिन्नदेशतया ख्यातिरसंगतिः ।
स्वामाधिकमियं संगतित्यागादिति भावः । तचेति । वृष्ण राधाह । तया चन्द्रावल्या ॥
समाधिरिति । केनचित्चित्त्वार्थमारब्धं तत्तत्कारणान्तरयोगादहेतुन धिक् स्यात्तदे-
त्यर्थः । प्रणम्येति । विद्युन्मज्जती रुमरीं प्रति श्रीराधिकाया मानभङ्गविधिं दर्शयति ।
अम्बुजाक्षे गोविन्दे । प्रांशुश्च यथा स्यात्तथा । अतो वृषभानुजा । अल्य पङ्कजाक्षे ॥

समं योग्यतया योगो यदि संभावितः कचित् ॥ ४० ॥

आभिरूप्येण चेद्वस्तुनोः संबन्धः संभाव्यते तदा समम् । सद्योगेऽस-
द्योगे चेति द्वैधं तत् ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘कृष्णो वरीयान्पुरुषेषु सद्गुणैः श्रीराधिका स्त्रीषु गुणैर्वरीयसी ।

सङ्गं विधातुस्त्वनयोः परस्परं धातुर्नरीनर्ति गुणज्ञतायशः ॥’

‘विसर्गव्यग्रचित्तोऽपि विधिर्युक्तविधानकः’ ।

पिचुमर्दफले काकः सहकारे कृतः पिकः ॥’

कचिद्यदतिवैधर्म्यान् श्लेषो घटनामियात् ।

कर्तुः क्रियाफलावाप्तिर्नैवानर्थश्च यच्चवेत् ॥ ४१ ॥

गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।

क्रमेण च विरुद्धे यत्स एष विपमो मतः ॥ ४२ ॥

द्वयोस्तिवैलक्षण्याद्यदघटित इव योगः स्यात् । यच्च क्रियायाः प्रणा-
शादभीष्टं तत्फलं न स्यात् । प्रत्युतानर्थश्चानभीष्टः प्राप्नुयात् । यच्च का-
र्यकारणगतयोर्गुणयोः क्रिययोर्वा मिथो विरोधः स चतुर्विधो विपमः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘क वज्रसारसर्वाङ्गौ मल्लौ शैलेन्द्रसंनिभौ ।

क चातिसुकुमाराङ्गौ किशोरौ नासयौवनौ ॥’

सममिति । आभिरूप्येणीचित्येन सतः सता योगः असतस्त्वसताभिरूपः साम्यादेव ।
कृष्ण इति । काचित् सखी प्रियौ वर्णयति । धातुर्विधातुः राधया सह कृष्णस्य
संयोगो विधिना साधुकृत इति व्यञ्जयन्ती पीर्णमासी तं श्लाघते— चिरसंगति । वि-
सर्गः कार्यघट्टिः । पिचुमर्दो निम्बः । सहकारः गुणन्धिराग्नः ॥ कचिदिति । श्लेषो
योगः घटनामोचितीम् । गुणक्रियाभ्यामिति । कार्यस्य कारणाशुकरणे अस्ति-
र्निके संत्यपि तयोर्गुणी क्रिये वा मिथयेद्विरुद्धौ तदा द्विधा विपम इत्यर्थः । विपमत्वं च
समविपरीतरूपत्वाद्बोध्यम् । क वज्रेति । मल्लभ्यां युध्यमानौ रामकृष्णौ वीक्ष्य मधु-
रास्था वदन्ति । अत्रेदं च लक्ष्यम् । ‘विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा भुवनानि यस्य
पपिरे युगक्षये । मदविभ्रमा सकलया पपे पुनः सपुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥’ अत्र
जगदाधारस्य सर्वेश्वरस्य स्त्रीनेत्रकोणकृततत्पानस्य चातिद्वैलक्षण्यायोगो दुर्घट इवेति

क्रमेणोदाहरणम्—

बभौ ब्रजेशोरसि या मुरारेर्नीलोत्पलालीदलमालिकेव ।

तनौ ममुस्तत्र कथं गुणास्ते सहस्रवक्त्रेण हि येऽप्यगण्याः ॥

अत्राधेयभूतानां गुणानां महत्वेऽप्याधारभूतायास्तनोस्ततोऽपि महत्वं विवक्ष्यते ।

‘यस्यास्तनोरन्तरलोकि मात्रा विश्वं करेऽद्रिः कमलत्वमाप ।

श्रीराधिकास्याम्बुजदर्शनोत्था मुदो ममुस्ता न हरेर्बतास्याम् ॥’

अत्राधारभूतायास्तनोर्महत्वेऽप्याधेयभूतानां मुदां ततोऽपि महत्त्वम् ॥

प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया ।

या तदीयस्य तस्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥ ४४ ॥

तिरस्कारकमपि विपक्षं साक्षात्तिरस्कर्तुमशक्तेन केनचिद्वा विपक्षो-
त्कर्षार्था विपक्षीयस्य तिरस्क्रिया तत्प्रत्यनीकम् ।

यथा—

‘कृष्णस्य सौन्दर्यभरैर्धिनिर्जितः कामोऽस्य किञ्चित्प्रतिकर्तुमक्षमः ।

राधामिह प्रीतिमतीं विनिर्णयंस्तां बाधतेऽसौ तदगोचरेऽबलाम् ॥’

समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगूह्यते ।

निजेनागन्तुकेनापि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥ ४५ ॥

सहजेनागन्तुकेन वा चिद्देन यदि केनचिर्किञ्चिद्वोप्यते तर्हि मीलितं
द्वेधा ।

स्वरूपोऽप्याधेयध्वन्महान् तदाधिकम् । वर्णनीयप्रकर्षः फलम् । बभाविमि ।
शारीशुकयोःशक्तिः । सहस्रवक्त्रेण शेषेणापि । अत्रेति । महत्त्वमिहाचिन्त्यशक्तिहेतुकं
वोध्यम् । गुणापेक्षया तनोरल्पत्वेऽपि महत्वं चारत्वहेतुः । यस्यास्तनोरिति ।
तयोरवोक्तिः । अत्र मुदा ततोऽपि महत्त्वमिति श्रीराधावाह्यादिनीनाममहाशक्तिता-
रत्वादिति भवः । तन्वपेक्षया मुदामल्पत्वेऽपि महत्त्व चारत्वाहेतुः ॥ प्रतिपक्ष-
मिति । तस्तुतिरत्रार्थात्संपद्यत इत्यवधेयम् तदिच्छया बाधात् । कृष्णस्येति ।
तयोरवोक्तिः । स्पष्टम् । समेनेति । साधारणेन धर्मेणेत्यर्थः । गोप्यतेऽभिभूयते एके-
नापरस्याभिभवो मीलितमित्यर्थः । अभिभवश्च प्रबलसजातीयप्रवृत्तापहः, तेन व्या-
जोक्तौ नातिव्याप्तिः । तत्र गृहीतस्यैव छान्ना गोपनात् । उपमानोपमेयभावाविव

उदाहरणम्—

‘लाक्षारसाङ्गमलिके गिरिघातुचित्रे
वक्षस्युरोजमदलक्षणमम्बुदामे ।

राधाख्यादुपगतस्य हरेः प्रभाते
कैश्चिन्न नीतिनिपुणैरपि पर्यचामि ॥’

अत्र इयामत्वं निर्जं गैरिकं स्वागन्तुकम् ॥

स्थाप्यतेऽपोह्यते वापि यथा पूर्वं परं परम् ।

विशेषणतया यत्र वस्तु सैकावली द्विधा ॥ ४७ ॥

पूर्वं पूर्वं प्रति यद्युत्तरस्य वस्तुनो विशेषणतया स्थापनं खण्डनं वा सा
द्विधैकावली ॥

क्रमेणोदाहरणम्—

‘वृन्दावनं दिव्यलतापरीतं लताश्च पुष्पस्फुरिताग्रभाजः ।

पुष्पाण्यपि स्फीतमधुम्रतानि मधुम्रताश्च भुक्तिहारिणीताः ॥

‘प्रीतिर्न सा प्रीति न या परं जनुर्न तज्जनुर्यन्न महाकुलोद्भवम् ।

महाकुलं तन्न न यन्न वैष्णवं न वैष्णवः सोऽपि न यो व्रजमियः ॥’

यथानुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः ।

स्मरणम्

सदृशवस्तुदृशनेन पूर्वानुभूतस्य तथैव प्रतिसंघानं स्मरणम् ।

उदाहरणम्—

‘विक्रचं वारिजं वीक्ष्य मधुपावलिभूषणम् ।

एणीदृशः स्खलद्वेणि वदनं स्मृतवान्हरिः ॥’

क्षणात्त वाच्यते । लक्ष्मरस्तद्वेति । तयोर्वक्तिः । मयः वस्तुप्रीतिः । स्थाप्यते इति ।
परं परं वस्तु यत्र पूर्वपूर्ववस्तुविशेषणतया स्थाप्यते तिपिच्यते वा तत्तानुद्गी अन्धना-
न्यायनाम्नात् । वृन्दावनमिति । श्रीवलदेवस्योक्तिः । अत्र वृन्दावनस्य तत्ता साक्षामम-
विशेषणमुखेन पुष्पाणि तेषां मधुम्रतास्तेषां च भीतमिति अन्धना । प्रीतिरिति ।
कथिदिसुद्धमको वर्णयति । वा परं जनुर्द्वितीयं जन्म वेति सा प्रीतिर्न भवतीत्यादिभि-
रेषां प्रीत्यादीनां श्रेष्ठं निपिच्यते । अत्र प्रीतेः परंजनुर्यामित्यम्, जनुर्यो महाकुलो-
दायित्वम्, महाकुलस्य वैष्णवत्वम्, वैष्णवस्य च व्रजप्रियत्वं विशेषणम् । तत्तथावति तत्ता-
ज्ञाने निपिच्यते ॥ यथानुभवमिति । अव्ययेऽन्यवीभावः ॥ विक्रचमिति ।

विसदृशवस्तुदर्शनेऽपि केचिदेतदिच्छन्ति ।

यथा—

‘शिरीषमृद्धी गिरिषु प्रपेदे यदा यदा दुःखशतानि सीता ।

तदा तदास्याः सदनेषु सौख्यलक्षाणि दध्यौ गलदश्रु रामः ॥’

भ्रान्तिमानन्यसंविच्चतुल्यदर्शने ॥ ४७ ॥

तेन प्रकृतेन तुल्यमप्रकृतं तस्य दर्शने सति तदन्यत्प्रकृतमिदमिति धीभ्रान्तिमान् अतस्तस्मिस्तद्बुद्धिरित्यर्थः ।

उदाहरणम्—

‘पृष्ठे मणीन्द्रमहसि प्रतिबिम्बमेव

केशस्य केशपरिषेप इति भ्रमेण ।

उल्लासयन्त्यसकृदङ्गुलिपल्लवेन

सा व्यग्रधीरजनि केशवकेशबन्धे ॥’

रूपकप्रथमातिशयोक्त्योराहार्यभ्रमत्वाच्चाभ्यामस्य भेदः ॥

• आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता ।

तस्यैव यदि वा कल्प्यातिरस्कारनिबन्धनम् ॥ ४८ ॥

यद्युपमेयस्तुतये कैमर्थ्येनोपमानमाक्षिप्यते यदि वोपमानस्यैवोपमेयता तत्तिरस्कारायोपकल्प्यते तदा द्विविधं प्रतीपम् ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘तव जयति जगत्यां राधिके भूविभङ्गे

किमिति कुसुमचापश्चापमन्यं विमर्ति ।

विलसति मुसविम्बे वेधसा वा किमर्थं

व्यरचि विधुविधाने निष्फलोऽयं प्रयासः ॥’.

यथा वा—

‘विनिर्मितेऽस्या वदने विधात्रा दृष्टाम्बुजेन्दू बहुदोषपूर्णौ ।

उज्ज्वलः सुबलमाह । एणीदृशः श्रीराधायाः ॥ भ्रान्तिमानिति । व्याचष्टे । तेनेति ।

श्रीकृष्णकेशसंस्कारकाले श्रीराधायाद्येष्टां रूपमग्रीं विशाखां प्रत्याह—पृष्ठ इति ।

मणीन्द्र इन्द्रनीलः । सा श्रीराधा ॥ आक्षेप इति । कैमर्थ्यं किंफलकता । उपमानाप-
कार्यः प्रतीपम् । उपमान प्रति प्रतिबुद्धवतित्यर्थः । तद्येति । श्रीकृष्णोक्तिः । विनिर्मितेति ।

अशुद्धतां सूचयता तयोस्तौ कृतौ द्विरेफाङ्गमसीविलिप्तौ ॥
 अनयोरुपमानस्याक्षेपः, किंतु परत्र कैमर्थ्यं गम्यते ।
 'विवेकविधुरः प्रेयान्यत्तेनाप्युपमीयते ।
 कृशोदरि त्वानेन मुक्तेन मृगलाञ्छनः ॥'

यथा वा—

'मम वदनमेव नयनानन्दकमिति मा कृयाः सुतनु गर्वम् ।
 अपरोऽपि कश्चिदेवं राकायां शरदि शुभ्रांशुः ॥'
 अनयोः पूर्वत्रोपमितिरनिष्पन्ना, परत्र तु निष्पन्नाप्युपमीयमानस्य च-
 न्द्रस्य तिरस्कारायैव ।

यथा वा—

'अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल मा स्म तात हृष्यः ।
 ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥'
 अत्र हालाहलस्योपमानत्वमसाधर्म्यादसंभाव्यमानमपि कल्पितं तस्यैव
 तिरस्कृतये ।

प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसान्ध्याविवक्षया ।

ऐकात्म्यं बध्यते योगात्तत्सामान्यमिति स्मृतम् ॥ ४९ ॥

प्रस्तुतस्य माधान्येन वर्णनीयस्यान्येनाप्रस्तुतपदार्थेन योगाद् संपर्काद्य-
 दैकात्म्यमपृथक्प्रतीयमानत्वं समानगुणत्वप्रतिपादनाय निबध्यते त-
 त्सामान्यम् ।

ध्रीराणां कापि सखी स्तांति । तयोरभ्युजेन्द्रोः । अङ्गः कलङ्कः । मसी कञ्जतम् । द्वितीयप्र-
 सीये त्रिमा सीतिः—कचिदुपमितेरनिष्पत्तिः कचिद्विष्पत्तिः कचित्सर्ववैयानिष्पत्तिरिति ।
 तत्र प्रथमा सीतिमाह—चिदेकेति । विशाखोक्तिः । तेन प्रेरसा । अत्र मृगलाञ्छनस्य
 स्वरूपगुणत्वादुपमित्यनिष्पत्तिः ॥ द्वितीयामाह—ममेति । रायां खलिताह । हे सुतनु राये,
 राकायामिति पूर्णः शरदचन्द्र ईदृशोऽस्ति । अत्रोपमेयवैकरणमेव शुभ्रांशोरमादृतः ।
 तृतीयामाह—अहमिति । दुर्जनं निन्दितुं हालाहलमुपलक्ष्य कचिदाह—हे हालाहल
 हे तात । हृष्यः सगर्वः । अत्रेति । उपमेयगुणोत्कटानेकधर्मवत्स्वित्त्वोपमानं भवति, त-
 दभावाद् सर्ववैयवोपमितिरनिष्पन्ना । तेन दुःखजनकरवरूपं यत्किञ्चिद्वसंस्तयेऽपि न हतिः ।
 व्यतिरेकालकारोऽत्र व्यङ्ग्यः ॥ प्रस्तुतस्येति । योगादिस्यस्य व्याख्यानं संपर्कादिति

‘मल्लिकामालभारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः ।

क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥’

अत्र प्रस्तुततदन्ययोः साम्येन निबद्धं शौक्ल्यमेकात्मता हेतुः, अतो न तयोः पृथगुपलक्षणम् ।

यथा वा—

‘राधे तडिद्वौरि तवैप गण्डयोः कर्णावलम्बी नवकेतकीछदः ।

न सौरभेणापि गतो विभिन्नतां मधुव्रतेनैप विविच्य बोधितः ॥’

अत्र हेत्वन्तरजापि भेदधीः प्राक्तनमभेदं नोदस्यति, तस्य प्रतीतत्वात् ॥

विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः ।

एकात्मा युगपद्वृत्तिरेकस्यानेकगोचरा ॥ ५० ॥

अन्यत्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यापि वस्तुनः ।

तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः ॥ ५१ ॥

प्रसिद्धाधारपरिहारेणापि याधेयस्य विशिष्टा स्थितिः स प्रथमो विशेषः । या चैकस्यापि वस्तुनो युगपदैकरूप्येणानेकत्र वृत्तिः स द्वितीयः । या तु किञ्चित्कार्यमारभमाणस्य कर्तुंस्तेनैव व्यापारेणाशक्यकार्यान्तरनिर्मितिः स तृतीयः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘लोकान्तरान्तः सुहृदां गतानां गिरश्च रूपाणि च केलयश्च ।

तथैव सन्तीह सुहृज्जनानां मनस्यहो सौहृद ते प्रभावः ॥’

‘राधाप्रतश्च पुरतोऽपि च पार्श्वतश्च

श्रौत्रे च चक्षुषि च वाचि च मानसे च ।

सामान्यं समानगुणनिबन्धनात् । खगुणत्यागामावाप्तद्वणतोऽस्य भेदः । मल्लिकेति । दण्डीकविरह । ‘इष्टकेपीकामालानां चित्तलभारिण्यु’ इति पाणिनिस्मृतैर्द्वैतत्वम् । राधे इति । इरेरुक्तिः । हे तडिद्वौरि, एष केतकीछदः । विविच्य विविचम् । मित्रं कृत्येत्यर्थः । अत्रेति । हेत्वन्तरे मधुव्रतरूप तस्याभेदस्य प्रतीतेष्व याधायोपादित्यनुशयः ॥ विना प्रसिद्धमिति । एक आत्मा स्वभावोऽर्थाद्वृत्तिमतो यस्यां सा तयामृतानेकस्मिन्वर्तमानेत्यर्थः । लोकान्तरेति । युधिष्ठिरादियु भगवत्पद प्राप्तेषु पश्चात् स्थितानामियमुक्तिः । विभावनाय बह्वया । राधेति । कृष्णः स्वगतमाह । पृथक् पृथक् चकाराः

केनाध्वनैव मदनो हृदि मे प्रविश्य

मां हन्ति हन्त किमियं न निराचकार ॥

पर्याये क्रमादेकस्यानेकत्र वृत्तिरिह तु युगपदिति भेदः ।

‘नयनयुगविधाने राधिकाया विधात्रा

जगति मधुरसाराः संचिताः सद्गुणा ये ।

भुवि पतिततदंशैस्तेन सृष्टान्यसारै-

र्ज्जरमृगचकोराम्भोजमीन्युत्पलानि ॥’

स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् ।

वस्तु तद्गुणत्तामेति भण्यते स तु तद्गुणः ॥ ५२ ॥

उदाहरणम्—

‘नासिकांमौक्तिकं यस्याः पद्मरागोऽधरत्विषा ।

म्रजनाथ पुरः सेयं तरुणीमणिरीक्ष्यताम् ॥’

अत्र मौक्तिकापेक्षयाधरस्य प्रगुणवर्णता ।

तद्रूपाननुहारश्चेदस्य तत्स्यादतद्गुणः ।

यद्यनेन वस्तुना न्यूनगुणत्वेन तदीयवर्णो न गृह्यते, अथवानेन मृतेन

चेदप्रकृतस्य रूपं नानुक्रियते तर्ह्यतद्गुणः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘धवलोऽपि मम स्वान्तं रक्तं वितनुपे हरे ।

रक्तेऽपि विधृतः स्वान्ते न रक्तोऽस्यद्भुतं महत् ॥’

अत्र रक्तेनापि स्वान्तेन युक्तो रक्ततां गोपयात इत्यतद्गुणः ।

सर्वत्र रामां प्रति सूचयन्ति । विप्रलम्भप्रकर्षरूपं धत्त्वत्र व्यदधम् । नयनेति ।
आचित्तासी वर्णयति । तेन विधात्रा । व्यतिरेकोऽत्र व्यदधैः ॥ स्वमुत्सृज्येति ।
मलीयसा पद्मणेन चेत् स्वगुणतिरस्कारत्वादवासिष्य तर्हि तद्गुणः । तस्याप्रत्यक्ष-
गुणोऽप्राप्तीति व्युत्पत्तेः । नासिकेति । हरितंमिषो राधामानीय हृदी यदस्ति । हे
म्रजनाथ । मीलिते धर्मिणे न प्रदूषम् । सामान्ये स्वगुणस्य न त्यागः, इदं गुणमा-
त्रस्याभिभवो धर्मिणः प्रतिपत्तिरिति ताभ्यां भेदः ॥ तद्रूपमिति । यस्तु न्यूनगुण्य-
मत्स्वद्वयं न गृह्यति ॥ धवलो इति । ललितो हरिमाह । धवलः शुद्धः प्रकाशः ।
रागो रक्षिणानुरागश्च । उदाहरणं तावपि तावत् । राधाम् न स्वजयीति श्रीगुणगुणि-

‘क्षीरोदधिजठरमवः सहजन्मा कालकूटस्य ।

तदपि च न सितो न शितिः कौस्तुभ एकः स्वभावतो रक्तः ॥’

यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ॥ ५३ ॥

तथैव यद्विधेयेत् स व्याघात इति स्मृतः ।

केनापि कर्त्रा यद्वस्तु येनोपायेन साधितं तच्चेदपरेण तज्जिगीषुणा ते-
नैव वान्यथा क्रियते तर्हि व्याघातः ।

उदाहरणम्—

‘उज्जीवयन्ति हृक्पातैर्हृक्पातनिहितं स्मरम् ।

ब्रजेषु नार्यो गौर्योऽपि विभवप्रीतयो भुवम् ॥’

अत्र हरहृक्पातनिहतस्य स्मरस्य गोपस्त्रीहृक्पातैरुज्जीवनमिति साधि-
तवस्तुव्याहननाद्याघातः ।

तदेवमनुप्रासादिव्याघातान्ता अलंकारा दर्शिताः ।

अथ संसृष्टिसंकरो दर्शयति—

सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेनैकत्र या स्थितिः ॥ ५४ ॥

एषां प्रागुक्तानां मिथोनैरपेक्ष्येणैकत्र शब्दभागेऽर्थविषये उभयत्र वा
स्थितिः संसृष्टिः नामालंकारः ।

इत्याह—क्षीरेति । पूर्वेन तदिदमोरधिकगुणन्यूनगुणवाचित्वम्, परत्र तु प्रकृताप्रकृत-
वाचित्वमिति भेदः ॥ यद्यथेति । यथा येनोपायेन तथा सेनोपायेन । गोपीनां महि-
मानं कश्चिद्वर्णयति—उज्जीवयन्तीति । ब्रजेषु स्थिता नार्यो गौर्यः शिवा अपि
विभवप्रीतयः विगतशिवब्रहेहाः कुत इत्याह—उज्जीवयन्तीत्यादि । अत्र वाक्यगतकाव्यलि-
ङ्गविरोधमासयोरङ्गादिभावैः सांकर्यं च । पक्षे गौर्यो गौराह्वयः । विभवो भगवद्गुणसं-
पत्ती प्रीतिर्वासां ता इति विरोधमङ्गत्वं । शिवापेक्षयाप्याधिक्यवर्णनाद्यतिरेकोऽपि
गम्यः । अत्रेति । एकजातीयव्यापाराद्विजातीयकार्योत्तरं व्याघात इत्यन्ये । ‘प्रदीहि
न मया सीते मृदुत्व तिष्ठ सन्ननि । इत्युक्ता साह याभ्येषा मृद्वी नाय त्वया सह ॥’
इत्यत्रापि व्याघात एव ॥ अनुप्रासोपमादीनां पृथक्चारुत्वे सत्यपि मियः सांकर्येण
चाप्यतिचारुत्वमनुभूतम्, अतः संसृष्टिसंकरयोः पृथगलकारत्वं दर्शयितुमाह—तदेयमि-
त्यादि । सेष्टेति । एकत्र पक्षेऽच्छेदतीना संसृष्ट्यमानत्वात्पण्यष्टित्वर्थः । सुरत-

तत्र शब्दालंकारयोर्यथा—

‘सुरतरुरेय नतानां सुरतरुचिर्गोपरमणीनाम् ।

त्रिभुवनजनकमनीयो जयतादाभीरराजयुवराजः ॥’

अत्र यमकानुप्रासयोः ।

अर्थालंकारयोर्यथा—

‘तारुण्ये नवभूपतौ श्रुयनये राधावपुःपत्ने

वक्षोजद्वयदस्युना सजघनेनाक्रम्य मध्यं बलात् ।

पौष्कल्यं निखिलं हृतं त्रिवलिभिः फूत्कारभीत्या गुणै-

र्बद्धा स्थापितमित्यवेत्य भयतो गुत्फौ निलीय सितौ ॥’

अत्र रूपकोत्प्रेक्षयोः ।

उभयालंकाराणां यथा—

‘कृष्णः पायादपायान्नः पूर्णेन्दुसदृशाननः ।

मक्तहृत्सरसीर्हंसः कंसवंशानिसूदनः ॥’

अत्र यमकोपमारूपकानुप्रासाः संसृष्टाः ।

अविश्रान्तिपुषामात्मन्यद्वाङ्मिस्त्वं तु संकरः ।

त एव चेदात्मन्यप्राप्तस्त्वातज्या मिथोनुप्राखानुप्राहकतां धारयन्ति,
तर्हि संकरनामा ॥

यथा—

‘पाणौ पानीयमानीय पिपासुरपि जानकी ।

शोणिते शोणितभ्रान्त्या भूयोभूयो विशुध्यति ॥’

अत्र सद्गुणोऽङ्गी भ्रान्तिमानङ्गमित्यनुप्राखानुप्राहकभावः ॥

यथा वा—

‘हृतमुपनतमाः क्रमाद्विरागः कलय कलानिधिर्वैष्णवो विशुद्धः ।

रुचिति । शरी पठति । रूपम् ॥ तारुण्य इति । काचित्तरुणी धीराभ्यां वर्णयति ।
शुक्लो पादप्रन्थी ॥ कृष्ण इति । अत्र चतुर्षु पादेष्वेते यमकादयश्चत्वारोऽलंकाराः
क्रमाद्बोद्धव्याः ॥ अविश्रान्तीति । अलङ्करीनां संकीर्यमाणस्वरूपत्वादयं संकरः ।
पाणाचिति । मनसासीयं धीवीताज्जमेतत् । न पात्र शोणितपदं निहितार्थम्, शो-
णितभ्रान्तिहेतुरबावेदनेन शोणिभावबोधाय ॥ हृतेति । मामा हरिराह । रामो

रुचिममृतमयीं क्षिपन्विदूरे प्रविशति विष्णुपदप्रपत्तिवीथीम् ॥

अत्र रूपकमङ्गी श्लेषोऽङ्गमित्यनयोः संकरः ।

यथा वा—

‘माधव्याः श्रीर्माधवेनैव रम्या माधव्यैवोत्कृष्टया माधवश्रीः ।

इत्यन्योन्यश्रीसमुल्लासहेतू एतौ धातुर्युज्जतोऽभिज्ञतासीत् ॥’

अत्रापस्तुतप्रशंसाया अङ्गान्यामन्योन्यसमान्यां संकरः ।

यथा वा—

‘निरस्य करलीलया तिमिरनीलचेलाञ्चलीं

रथाङ्गमिथुनस्तनावपि निपीड्य जातस्मितः ।

द्वियेव निमिपत्कुशेशयदृशं सरागां प्रियः

प्रियामिव सुधाकरो हरिहरिद्वधूं चुम्बति ॥’

अत्र रूपकोत्प्रेक्षाश्लेषोपमासमुच्चया मिथोऽङ्गाङ्गिभावेन प्रतीयन्ते । तत्र तिमिरेति रूपकम् । द्वियेवेत्युत्प्रेक्षा । करलीलयेति श्लेषः । प्रियः प्रियामिवेत्युपमा । निरस्य निपीड्येति समुच्चयः ।

यथा वा—

स्मराधनाशीत्यादि । अत्रानुप्रासादयः शब्दालंकाराः संकीर्यन्ते ॥

एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादिनिश्चयः ॥ ५५ ॥

यत्र द्वौ महदौ बालंकारा सहैव प्रतीयन्ते, तत्र चेदेकस्य साधिकाबाधिका वा युक्तिर्न स्यात्तर्हि निश्चयाभावरूपो द्वितीयः संकरः ।

ध्वान्तमविद्या च । विरागः शुक्लिमा विषयवैतृष्यं च । रुचिः किरणोऽभिलाषश्च । अमृतं सुधा मोक्षश्च । अत्र श्लेषेण ‘रूपकमुपपादितमिति तस्याहित्वम् ॥ माधव्याः श्रीरिति । काचिसखी वर्णयति । माधवी वासन्ती, माधवो वसन्तः । एतावप्रस्तुतौ, राधाकृष्णौ तु प्रस्तुतौ । निरस्येति । राधास्कन्धनिवेशितवामबाहुः कृष्णधन्वं दर्शयन्नाह—हरिहरित् प्राचीं दिक् सेव बधूर्बलिता । करः किरणः पाणिश्च । रपाही चक्रवाकी । कुशेशयं यन्मम् । स्मराधनाशीति । नवमे व्याख्यातम् । अत्रानुप्रास-गोमूत्रिकाश्वगतिमुक्तकपाटबद्धकपाटानां सांकर्यम् ॥ एकस्य चेति । एकस्यालंकारस्य न्यायः साधकप्रमाणम्, दोषो बाधकप्रमाणमित्यर्थः । चकारः संकर इत्यनुकर्षणार्थः ।

यथा—

‘नयनानन्ददायीन्दोर्विम्बमेतत्प्रसीदति ।

अधुनापि निरुद्धाशमविशीर्णमिदं तमः ॥’

अत्र किं सरोदीपकः कालश्चकास्तीति भङ्गचन्तरेणोक्तेः पर्यायोक्तम्, किं वा तन्मुखस्येन्दुतयाध्यवसायादतिशयोक्तिः । अथवैतदिति मुखं निर्विन्द्य तस्मिन्निन्दुत्वारोपणाद्रूपकम् । किं वा प्रदोपसमये विशेषणमाह-
त्यान्मुखस्थावगतौ समासोक्तिः । उक्तं मुखप्रसादप्रस्तावादप्रस्तुतप्रशंसेति बहूनां संशयादयमपरः संकरः ॥

यत्र तु न्यायदोषयोरेकतरस्योपलम्भस्तत्र न सः ।

यथा—

‘विरचितंभयं वृष्णिधुर्य ते चरणमीयुषां संसृतेर्भयात् ।

करसरोरुहं कान्तं कामवं शिरसि धेहि नः श्रीकरग्रहम् ॥’

अत्र श्रीकरग्रहणं करस्यैव संभवेदित्युपमायाः साधकम् ।

‘अहो वत महत्स्यस्य धृष्टता मीरुतापि च ।

सति तन्मुखचन्द्रेऽन्यश्चन्द्रोऽयं यदुदीयिवान् ॥’

अत्रान्यत्वं चन्द्रेऽनुकूलं न तु मुखे । तत्र तु प्रतिकूलमेवेति रूपकस्य साधकं तत् बाधकं तूपमायाः ।

‘शास्त्रज्ञमास्करं संज्ञा त्वामालिङ्गति सर्वदा ।’

अत्रालिङ्गनमुपमाया बाधकम्, सत्याः पतितुल्ये तत्संग्रवात् । तेन रूपकस्यैव साधकं तत् ।

नयनेति । कस्यचित्कथैर्वाक्यम् । आशा सिञ्चन्तुष्माधः । तस्मिन्निभम्, साम्यप्रता-
पितमानस्थितिशङ्काजनितमोहव । इन्दुप्रभादे सत्यपि ‘समोन्नतसामायादौशेषोपिध ।
उत्तम द्वयोः सह प्रतीतिः, तत्तु ‘नराधितरुचिगङ्गावृष्णवादप्रवाये’ इत्यादि प्रागुक्तं इह-
न्यम् । अत्र इवदोषमयोद्धमयोरेव प्रतीतिः बाधकं बाधकं च निमित्तं न, साधकः ॥
यत्रेति । स संहरः । विरचितेति । गोप्यः वृष्णं बाधन्ति । दे । शिरसिपुर्वेति ।
‘प्राग्वं वपुर्देमस्य कथिजातस्यवात्मनः’ इति गर्वोत्तया प्राचीनपुत्रवन्मरान्देति मो-
‘धम् । दे कान्तं करः सरोरुहमिवेत्पुनरित्युपमायाः ॥ अहो इति । इति इति ।
अस्य चन्दसः ॥ शास्त्रज्ञेति । गङ्गा रमिपती । पश्ये मया सम्यक् ज्ञानम् । सम्यक्

‘मुखेन्दुस्तव गोविन्द स्फुरत्कनककुण्डलः ।’

अत्र कुण्डलवत्त्वमिन्दौ प्रतिकूलमसंभवादिति रूपकस्य बाधकम् ।
साधकं तूपमायाः । एवमन्यच्च सुज्ञैः परीक्ष्यम् ॥

स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालंकृतिद्वयम् ।

व्यवस्थितं च

एकसिन्नेव पदे यद्युभावपि शब्दार्थालंकारौ स्फुटं तिष्ठतस्तदा तृ-
तीयः संकरः ।

उदाहरणम्—

‘शैवाललक्षणविलक्षणलक्ष्मलक्ष्मी-

रुहण्डरश्मिविशमण्डलमण्डलमानः ।

ममश्चिरं हरि हरित्सरसीरसेभ्यः

प्रत्युन्ममज्ज शनकैरमृतांशुहंसः ॥’

अत्रैकपदविषयौ रूपकानुप्रासौ न तु संस्पष्टिवत्पृथक्पदविषयौ । एव-
मन्यच्च बोध्यम् ।

तेनासौ त्रिरूपः परिकीर्तितः ॥ ५६ ॥

अनुप्रासानुप्राहकतया संदेहेनैकपदबोध्यतया चासौ संकरस्त्रिधः ॥

अथालंकारदोषान्दर्शयति—

एषां दोषा यथायोगं संभवन्तोऽपि केचन ।

उक्तेष्वन्तः पतन्तीति न पृथक्प्रतिपादिताः ॥ ५७ ॥

तथा हि—वैफल्यप्रसिद्धभाववृत्त्ययोग्यता अनुप्रासे दोषाः, ते क्रमा-
दपुष्टार्थत्वमसिद्धिबिरोधप्रतिकूलवर्णत्वरूपास्तत्त्वाभाव्यात् ॥

ज्ञानमेव रसिपतीति केचित् ॥ स्फुटमिति । विषये पदे पादे येनि व्याख्येयम् ।
तथैवाभिप्रेतं स्फुटतयात् । शैवालेति । कृष्णधन्वोदयं वर्णयति । शैवाल-
लक्षणे शैवालरूपं यद्विलक्षणं विशिष्टं लक्ष्म कल्लूस्तेन लक्ष्मीः शोभा यस्य ।
अतिक्रमनीयवस्तुनि दृष्टिदोषहरणाय मती न्यस्त्यन्तीति श्लोके प्रणिद्धम् ।
अनेनारोपविषयारोप्यमाणयोर्विपरीतोपन्यासेनापि रूपकं दर्शितम् । प्रत्युन्ममज्ज
उचिताः । समग्रं न्यूनत्वं परितुंगाद्—अपेक्षितं । एषामनुप्रासादीनाम् ॥

यथा—

‘इन्द्रनीलतनुर्नन्दसुनुरानन्दकन्दलः ।

कंस त्वद्वंशविध्वंसी मया स्वप्ने विलोकितः ॥’

अत्रायमनुप्रासो वाच्यं न पुष्पातीति निष्फलः ।

‘द्वन्द्वं द्वन्द्वं चादयद्वन्दुभीनां नन्दद्वन्द्वं व्योम्नि वृन्दारकाणाम् ।

हर्षोत्कर्षादिन्दुकुन्दद्युतीनां सान्द्रानन्दं नन्दसूनुं वयन्दे ॥’

अत्र सर्वेषां देवानां शौक्ल्यमप्रसिद्धम् ।

‘शिखण्डिताण्डवकूरे’ इत्यादौ तु वृत्तिविरोधः । इह हि शृङ्गारे वृत्ति-
रूपनागरिका युज्यते ॥

यमकस्य पादत्रयगतत्वमप्रयुक्तता ।

यथा—

‘राधैव सौभाग्यविधौ समाना न कापि तस्या रमणी समाना ।

मयूखजालेन हि हीरकाणां भवन्ति मुक्कारुचयः समा ना ॥’

उपमायामसादृश्यासंभवावुपमानस्य जातिप्रमाणगतं न्यूनत्वाधिक्यं चा-
नुचितार्थता ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘दिङ्मण्डलमिवाभाति प्रसूनं पश्य सुन्दरि ।’

अत्र दिङ्मण्डलप्रसूनयोः सादृश्यं नास्त्येव ।

‘त्वदास्यान्निर्गतं वाक्यं चन्द्रादिव मधु क्षरत् ।’

इन्द्रनीलेति । कसं प्रति तस्य हितकारी कथिदाह । हे कस । अग्रेति ।
वाच्यं कंसविपत्प्राप्तिरूपमर्थम् । द्वन्द्वमिति । राधैव शृङ्गारस्य विधायः क-
थयन्ति । वृन्दारकाणां वृन्दं कर्तुंभूतं नन्दसूनुं वयन्द इत्यन्वयः । कीदृशम् ।
नन्दत् सद्यद्वियुक्तं इन्द्रभीनां द्वन्द्वं द्वन्द्वं चादयत् । ‘सीधुस्तन्दात्मन्दमन्दा-
रवयैः’ इति सूचीये पादे सति निर्दोषत्वम् । युववीथभावां धीराधिकायाः
श्रेष्ठ्यं श्रीञ्जलिता वर्णयति—राधैवेति । समाना मानसहिता संमाणपुरःसरमस्याः
कृष्णकर्तृकं सौभाग्यविधानमित्यर्थः । सौभाग्यजनके कृष्णानुरजनरूपे विधौ राधैव
सगर्वा नान्या तद्व्योधादेवेति वा । अत एवान्या नापि रमणी तस्यां समाना भुत्वा न
भवति । तच्च दृष्टान्तः—हीरकाणां मयूखजालेन सह मुक्कारां कान्तयः समानुस्या ना
भवन्ति । नास्त्येव निषेधे ॥ उपमायामिति । आसादृश्यादिकमनुचितार्थता ना-

अत्र चन्द्रान्मधुक्षरणमसंगवि ।

‘देवोऽयं पुष्पकोदण्डश्चण्डाल इव दारुणः ।’

अत्र जात्या न्यूनता ।

‘हन्दुरेप सुधाविन्दुरिव सर्वरसायनः ।’

अत्र प्रमाणेन ।

‘करटोऽयं दीर्घजीवी मार्कण्डेयो मुनिर्यथा ।’

अत्र जात्याधिक्यम् ।

‘पातालमिव ते नाभिर्वेणीयं यमुनोपमा ।’

अत्र प्रमाणेन । एषु चण्डालादिभिरुपमानैरुपमेयस्य कदर्थनादनुचितार्थता ॥ साधर्म्यमता न्यूनता न्यूनपदता । अधिकता त्वधिकपदतैव । क्रमेणोदाहरणम्—

‘राधयालिङ्गितः कृष्णस्तारहारद्युतिं दधत् ।

विद्युतालंकृतो नीलबलाहक इवावभौ ॥’

अत्र बलाहकस्य सबलाकत्वानुक्तेर्न्यूनपदता ।

‘चामीकरामं वसनं वसानः शिखण्डचूडो हरिरावभासे ।

विमूष्यमाणः क्षणरोचिरिन्द्रधनुर्वलाकाभिरिवाम्बुवाहः ॥’

अत्र तस्य सबलाकत्वातिरेकादधिकपदता ॥

उपमानोपमेययोर्लिङ्गवचनभेदः कालपुरुषविध्यादिभेदश्च भग्नमक्रमता ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘सुधेव मधुरं वारि’ अत्र लिङ्गभेदः । ‘कीर्तिज्योत्स्ना इवोज्ज्वला’

अत्र वचनभेदः ।

‘हरिरानन्दयद्राधां पद्मिनीमिव दीप्तिमान् ।’

तिक्कामतीति तदामकं तदित्यर्थः । उपमानं जात्या प्रमाणेन च न्यूनं चेद्भवति तदा दोषः । जात्या प्रमाणेन वा चेदधिकं भवति तदापि दोष इत्यर्थः । अत्र प्रमाणेनेति । न्यूनतेश्चानुपपद्यते । करटः काकः । ‘काके तु करटारिष्टत्रिपुटसहस्रप्रजाः’ इत्यमरः ॥ साधर्म्यमतेति । तदामकत्वादित्याशयः । राधयेति । सन्ध्यां पर्जन्यमिति । नीलबलाहको यनापनः । चामीकरेति । क्षणरोचिर्भृगुत् तस्योपमानस्य ॥ हरि-

अत्र कालभेदः । आनन्दयतीति तु युक्तम् ।

‘भाति त्वं कल्पवल्लीव राधेऽभीष्टफलप्रदा ।’

अत्र पुरुषभेदः । कल्पवल्ली हि भाति ।

‘कृष्णे प्रवहतु ग्रीतिस्तव गङ्गेव सर्वदा ।’

अत्र विधिभेदः । गङ्गा तु वहति ॥ एषु धर्मोभयनिष्ठतायाः प्रकान्तायाः स्फुटमनिर्वाहात्तथा । यत्र लिङ्गादिभेदेऽपि सारूप्यादूपं न भिद्यते तत्र नैव दोषः ।

यथा—

‘हन्त रत्नैरिवानर्घ्यै रामनामाक्षरोत्करैः ।

भूपितोऽहं भूरिभागः किमन्यैर्भूपणैस्ततः ॥’

‘दीव्यन्ती शंभुमुकुटे गङ्गेव त्वत्पदाम्बुजे ।

महितेहितलाभाय तनुतामीश मे शुभम् ॥’

‘विधुबद्धमहामोदा बुद्धिस्ते सागरा इव ।

अतुलं वत गान्भीर्यं स्वैर्यं च दधते भृशम् ॥’

एषूक्तिवैचित्र्यादुभयानुयायी धर्मः प्रतीतः ।

उल्लेखायां यथा शब्दप्रयोगेऽवाचकता तस्मात्साधर्म्यमात्रवाचित्वात् ।

यथा—

‘एष भूतो यथा धर्मः क्षितिपो रक्षति क्षितिम् ॥’

अर्थान्तरन्यासेऽताल्लेखितार्थसमर्थनमनुचितार्थता ।

रिति । दीप्तिमान् रविः । पृथ्विति । तथा अन्नप्रक्रमतेत्यर्थः ॥ यत्रेति । आदिपदाद्वचनदर्शकम् । हन्तेति । रत्नैस्पर्करित्वनयोर्मिति तुल्यरूपता ॥ ‘दीव्यन्ती-ति । हे देवा, त्वत्पदाम्बुजे शुभं तनुताम् । कीदृशे । शंभुमुकुटे दीव्यन्ती । हितलाभाय महिते च । गङ्गेव । महा च शुभं तनुताम् । कीदृशी । शंभुमुकुटे दीव्यन्ती । ईहि-तलाभाय महिता च । अत्र द्विवचनकवचनयो रूपं न भिद्यते तेन वचनशेषोऽयम् ॥ विधुः कृष्णधन्वश्च । दधते धारयन्ति च । ‘दध धारणे,’ ‘उभाम् धारणपोषणयोः’ इति धातुद्वयसादृष्यात् । अयं प्रकृतिशेषः । वचनशेषमात्रं बोध्यः ॥

यथा—

‘तन्वि त्वन्मध्यमालोक्य व्रीडयैव विनिहुतः ।

केशरी हन्त कस्तिष्ठेन्नूनोऽधिकगुणैः सह ॥’

समासोक्तौ तुल्यविशेषणवशात्प्रतीतस्यापि परार्थस्याप्रस्तुतप्रशंसायां
व्यञ्जनयाधिगतस्य प्रस्तुतस्य च शब्देन पुनरभिधानं पुनरुक्तता ।

यथा—

‘कलावता निशां नीत्वा जागरेण कुमुद्वती ।

मीलन्नेत्रोत्पला निद्रां प्रातः प्राप बधूरिव ॥’

अत्र बधूरिवेत्यपुष्टार्थम् । एवमन्यच्चोहनीयम् ।

व्याख्यातमिदं संपूर्णं काव्यलक्षणम् ।

मम्मटाद्युक्तिमाश्रित्य मितां साहित्यकौमुदीम् ।

वृत्तिं भरतसूत्राणां श्रीविद्याभूषणो व्यधात् ॥

इति श्रीभरतसूत्रहती साहित्यकौमुद्यामर्थालंकारनिरूपणो नाम दशमः परिच्छेदः ॥

एकादशः परिच्छेदः ।

कृपया यस्य भक्तानां न किञ्चित्परिशिष्यते ।

मनसि स्फुरतु श्रीमान्ममासौ श्याममुन्दरः ॥

इह भरतोक्तेभ्यः केचन परिशिष्टाः प्रदर्श्यन्ते—

तन्वीति । राधां हरिराह । केशरी सिंहः । अत्र मध्यदर्शनजलज्जया सिंहस्य घने
निहुतिरवास्तवीति तत्रोपपत्तिचिन्ता न युज्यते ॥ कलावतेति । विभात सत्यो वर्ण-
यन्ति । कलावता चन्द्रेण गृह ॥ एतावता ग्रन्थेन भरतसूत्राणि व्याख्यातानि, वक्ष्यमा-
णपरिशिष्टानि त्वभियुक्तेभ्यः स्रष्टृहीतानीत्युपसंहारव्याजेनाह—मम्मटेति । एतेन
सकरोलकल्पनापि निरस्ता ॥

इति श्रीवृष्णानन्दिन्यां साहित्यकौमुदीटीकायां दशमः परिच्छेदः ॥

अथ भरतोक्तपरिशोषान्वक्तुं स्वाचिनपादस्य श्रीभगवतः स्फूर्तिं महत्प्रमाणास्ते—
कृपयेति । यस्येत्युभयग्रन्थेति देहलीदीपकन्यायात् ॥ केचनेति । एवमोऽन्येऽपि
गन्ति । ते च प्रायः स्फोक्तेष्वन्तः स्युरिति नोदयितम्, मुगमनीयं तु गृह्याप्रधिपणं ।

तत्र शब्दालंकाराः—

शब्दैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्त्वपि ।

चाक्यं यत्र भवेत्सोऽयं भाषासमक उच्यते ॥ १ ॥

उदाहरणम्—

‘गञ्जुलमणिमञ्जीरे कलगम्भीरे विहारसरसीतीरे ।

विरसासि केलिकीरे किमालि धीरे च गन्धसारसमीरे ॥’

अत्र संस्कृतप्राकृतसौरसेनीप्राच्यवन्तीनागराप्रभञ्चैरेकविधः श्लेषः ॥

अन्योऽर्थो विस्फुटं यत्र बिन्द्वादिप्रच्युतावपि ।

प्रतीयते विदः प्राहुस्तद्विन्दुच्युतकादिकम् ॥ २ ॥

यथा—

‘सुन्दरि बिन्दुच्युतके तव नैपुण्यं बभूव पुण्येन ।

शशिमुखि वशीकृताभूद्वंशी मम यत्त्वया स्वरया ॥’

यथा वा—

‘सुश्यामा चन्दनवती कान्ता तिलकभूषिता ।

कस्यैवानङ्गभूः प्रीतिं भुजङ्गस्य करोति न ॥’

अत्रानङ्गभूरित्यत्र बिन्दौ विच्युते नगभूरिति, भुजंगस्येत्यत्र बिन्दुच्युतौ भुजगस्येति भवति ॥

‘मन्द्रेः कलापिनामेते पक्षिणां धरणीरुहाः ।

विरुतैः स्वागतानीव वारिवाहाय तन्वते ॥’

मशुळेति । मानवतीं प्रति सखीवाक्यम् । कलेन मधुरसूक्ष्मवनिना गम्भीरे मनोहरे केलिकीरे खेलाशुके । धीरे मन्दे गन्धसारसमीरे चन्दनमणिः ॥ अन्योऽर्थ इति । स्पष्टम् । सुन्दरीति । राधा हरिराह । तदप्रीना मम वंशीति स्पष्टमपरोऽर्थः । सुश्यामेति । सविन्दुपक्षे कान्तेति पदं विशेष्यम् । धीरुहरी । जनकभूः कालनिया-
सस्थानभूता । भुजङ्गस्य कामिनः । बिन्दुविच्युता तु नगभूः पर्वतभूमिरिति विशेष्यम् । सत्पक्षे चन्दनतिलकी सखीदेव । कस्य भुजङ्गस्य सख्यः । इदं बिन्दुच्युतकं नाम वा-
च्यम् ॥ मन्दैरिति । एकपदत्वे मन्द धीरमेकं लपन्तीति मन्दैकलापिनारोपेण पक्षि-

१. वंशीशब्दे बिन्दुच्युतं ‘वंशी’ इति जायते.

अत्र मन्द्रैरिति विसर्गविच्युतौ मन्द्रैकलापिनामिति भवति ॥ एवम-
न्यच्च वर्णच्युतकादिकमूहनीयम् ॥

च्योतयित्वाक्षरं किञ्चिदत्वा चान्यत्प्रकाश्यते ।

अन्योऽर्थो यत्र तत्प्राहुश्च्युतदत्ताक्षरं बुधाः ॥ ३ ॥

उदाहरणम्—

‘पूर्णचन्द्रमुखी-रम्या यामिनी निर्मलाम्बरा ।

करोति कस्य न स्वान्तमेकान्तमदनोत्तरम् ॥’

अत्र ये च्युते के दत्ते कामिनीति भवति । उभयोस्तुल्यानि विशेषणानि ॥

यथा वा—

‘कूजन्ति कोकिलाः साले यौवने फुल्लमम्बुजम् ।

किं करोतु कुरङ्गाक्षी वदनेन निपीडिता ॥’

अत्र रसाल इति वक्तव्ये साल इति रञ्ज्युतः । वन इत्यत्र यौवन इति
यौर्दत्तः । वदनेति मे च्युते वक्ष्य ।

न लक्ष्यते स्फुटं यत्र पदसंधानकौशलात् ।

क्रियादि सदपि प्राज्ञैः क्रियाशुभादि तत्स्मृतम् ॥ ४ ॥

णामिति विसर्गच्युतकम् । एवमन्यथेति । ‘महानपि सुधीरोऽपि बहुरत्नयुतोऽपि तन् ।
विरसः क्रूरपरिखो नदीनः केन सेव्यते ॥’ अत्र नदीनपदे नकारच्युतौ दीन इति भ-
वति । नदीनः सुमुद्रः, दीनः कृपणः इत्यक्षरच्युतकम् ॥ ‘भिक्षवो रुचिराः सर्वे
सुरसाः सकलप्रियाः । क्षमायामभिसेपया दृश्यन्ते गीटनीवृति ॥’ अत्र भिक्षव इत्य-
स्मिन्पदे भव्यजनच्युताविश्व इति भवति । क्षमाया पृथिव्याम् । उभयोस्तुल्यानि
विशेषणानि । इति व्यञ्जनच्युतकम् ॥ ‘हरः क्षयी तापहरः सुरेशः शम्भो हरिर्गो-
त्ररिषुर्विद्वान् । चन्द्रो द्विजह्वाथय इत्युपेत्य लक्ष्म्या श्रुतः पातु विधिर्जगन्ति ॥’
अत्र हरो द्विजह्वाथयः, चन्द्रः क्षयी, विद्वान् तापहरः, सुरेशो गोत्ररिषुः, विधिः
शान्तः, इत्युपेत्य ज्ञाया लक्ष्म्या श्रुतो हरिर्जगन्ति पातयति शान्तच्युतकम् । इ-
मन्ये नादीकुरन्ति । अस्थानस्थपदन्वदोपरूपचात् ॥ च्योतयित्वेति । स्फुटम् ।
पूर्णंति । उभयोर्यामिनीकामिन्योः यगन्तागमे श्रोपितमर्तृणां विह्वलं वीक्ष्य दूतोः
उवाच । कूजन्तीति । स्फुटमेव वृत्ता ध्या(व्या)वदानम् । अत्रान्यो विवक्षितोऽर्थः ।
शुक्लाक्षरं दत्ताक्षरं च्युतदत्ताक्षरं चेति व्याख्येयम् ॥ न नृदयत इति । स्फुटम् ॥

यथा—

‘पाण्डवानां संग्राममध्ये दुर्योधन उपागतः ।

तस्मै गां च सुवर्णं च सर्वाण्याभरणानि च ॥’

अत्रादुरिति क्रिया ॥

यथा वा—

‘नवरत्नमयी माला कण्ठे रामस्य सीतया ।

अत्र क्रियापदं गुप्तं प्रत्यक्षेऽपि क्रियापदे ॥’

अत्र प्रत्यक्षेपीति च ।

‘माधवस्य पुरोऽप्यासां साध्वीनां गोपसुभ्रवान् ।

राजते वदने तन्वी नापि स्वामियचेतसाम् ॥’

अत्र मेति कर्ता ।

‘साकं सखीभिरागत्य काननेऽस्मिन्दिने दिने ।

उत्क्राम्युत्क्राम्य मे राति राधा वामतया यत ॥’

अत्राकमिति कर्म ।

‘पूतिपङ्कमयेऽत्यर्थं कासारे दुःखिता जमी ।

दुर्वारा मानसं हंसा गमिष्यन्ति घनागुमे ॥

अत्र दुर्वारिति करणम् । एवमन्या च संप्रदानादिगुप्तिः सुधीभिस्तदनीया ॥

पाण्डवानामिति । अत्राधनो य उपागतस्तर्भं श्वादिकमदुरिति संबन्धः ॥ नव-
रत्नेति । प्रत्यक्षेति प्रक्षिप्ता । विहित्वेत्यर्थः । क्रियापदे विवाहकाले । अत्र न गर्भितव्यं
दोषः । गोपस्य सम्पन्नप्राप्तेः । माधवस्येति । शरीरं दुर्बलात् । आसौ गोपसुभ्रवां
वदने धनस्य फल्युः पुरस्तन्वी स्वत्पापि आ शोभा न राजते । कीदृशीनाम् । स्वप्रिये
नन्दसूतौ चेतो यासां तास्तथाभूतानाम् । प्रियस्य पुरम् महती चोभेत्यर्थः । माला-
मिनी श्रीराधां वर्णयेति आर्याप्रोक्तः शुक्लं वाचिकं धीकृष्णवाक्यमनुब्रूयद्भाह । सा-
कमिति । सखीभिः सहस्मिन्कानने आगत्य उत्क्राम्य ता राधा मे मय कृष्णायक
दुर्गं राति । अत्र हेतुर्वाच्यतेति । अनौचित्यकारिणीयं न वर्ण्येति भावः ॥ पूर्तीति ।
दुर्वारा इत्यजलेन दुर्वारा दुःखेन वारयितुं नक्तया इति प्रतीतिः ॥ अयेति । परि-

अथार्थालंकाराः—

एकस्य बहुधोल्लेखादुल्लेखं कवयो विदुः ।

यथा—

‘मल्लानामशनिः’ इत्यादि ।

यथा वा—

‘आनम्रामसितभ्रुवोरुपचितामक्षीणपश्माङ्कुरे-

प्यालोलामनुरागिणोर्नयनयोरार्द्रौ मृदौ जल्पिते ।

आताम्रामधरामृते मदकलामम्लानवंशीस्वने-

प्याशास्ते मम लोचनं व्रजविधोर्भूर्ति जगन्मोहिनीम् ॥’

प्रकृते स्थापितेऽन्यस्मिन्प्रतिपिद्धे च निश्चयः ॥ ५ ॥

अन्यस्मिन्प्रकृतादारोप्यमाण इत्यर्थः ।

यथा—

‘नासौ नन्दसुतो देवि तापिञ्छोऽयं निभाल्यताम् ।’

यथा वा—

‘हृदि विसलताहारो नायं भुजङ्गमनायकः

कुवलयदलध्रेणी कण्ठे न सा गरलद्युतिः ।

शिष्टा इत्यर्थः । एकस्मेति । एकस्य वस्तुनो बहुधा विविधरूपेणोल्लेखादुपधारणाद्वेतोः प्रहीतृभेदद्विपक्षभेदाच्च द्विधासौ क्रमेणोदाहियते—मल्लानामिति । व्याख्यातं प्राक् । इह नानाविधधर्मयोग्येकं वस्तु तत्तद्गर्भयोगरूपनिमित्तभेदाद्बहुभिर्ग्रहीतृभिर्वहुधावधारितम् । भयविस्मयरुच्यादिकं यथायथ प्रयोगहेतुः । न चैतन्मात्रारूपकं भ्रान्तिमान् वा, भगवतोऽशनित्वादिधर्माण्डं नास्त्वन्ताद्वीतृवदुत्पाद्य ॥ आनम्रामिति । लीलाश्रुकला कवेर्हक्तिः । स्फुटमलंकारान्तरविच्छित्तिमूलधायमीक्ष्यते । ‘गुरुर्वचस्यर्जुनोऽयं कीर्तिं भीष्मः शरासने’ इत्यत्र श्लेषयोगः । ‘वज्रपत्ररमिति शरणार्थिनः, कल्पतरुरिति धनार्थिनः, काम इति तरुण्यरूपं कृष्णं विदुः,’ इत्यत्र रूपकयोगः ॥ प्रकृत इति । स्थापिते तत्त्वेनापिद्धे अन्यस्मिन्प्रारोप्यमाणे प्रतिपिद्धे भिन्नत्वेनोक्तं च सति निधयो नामालंकारः । आरोप्यमाणं च सारदयातिशयेनारोपयित्वा नीयमानमुपमानमित्यर्थः । अत्रारोप्यमाणप्रतिषेधपूर्वकं प्रकृतस्थापनं कचित्प्रकृतस्थापनपूर्वकं आरोप्यमाणप्रतिषेधः क्रमेणोदाहरणयोर्दृश्यम्(ः) । हृदीति । शरवर्णितया संभाव्यमानं स्मरं

शक्यत्वाद्विरोधस्तुत्यवलत्वं चोभयोः कार्यत्वात् । उभयोरपि नमनयोः
स्पर्धायाः संभाव्यमानत्वात्तदित्यन्ये । चारुता चौपम्यगर्भत्वेन ॥

यथा वा—

‘भक्तिप्रहविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी
ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीति हितप्राप्तये ।
लावण्यैकमहानिधी रसिकतां राधादृशोस्त्वन्वती
युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः ॥’

अत्र श्लेषानुकूल्येन चारुता ।

यथा वा—

‘पतत्यविरलं वारि नृत्यन्ति च शिखण्डिनः ।
अथ कान्तः कृतान्तो वा दुःखस्यान्तं करिष्यति ॥’

अत्र विप्रलम्भानुकूल्येन सा ।

दण्डापूर्विकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ॥ ८ ॥

मूपिकेन दण्डो भक्षितश्चेदिहस्थः पूपोऽपि तेन भक्षित इति न्यायो
दण्डापूर्विका । तयान्यार्थागमोऽर्थान्तरप्रत्ययोऽर्थापत्तिरित्यर्थः ।

नापि लक्षणं संगच्छत इति मतान्तरमाह—उभयोरपीति । शिरश्चापनमनयोऽङ्ग-
योरपि वक्तुः स्पर्धाजन्यसंभावनाविषयत्वादेव तुल्यवत्त्वमित्यर्थः । औपम्यगर्भ-
त्वेनेति । शिरोनमनस्योत्पलवाचापनमनस्योपमानत्वेन पर्यवसानमिति ज्ञापः । तु-
ल्यवलयोरन्यतरस्यैव प्रकृते योऽन्वयः स(ह) एवात्र विरोधो भोष्यः ॥ युष्माक-
मिति । इह तनुनेत्रयोर्भवार्तिशमनसाधनक्षमत्वेन तुल्यवत्त्वम् । तयोरन्यतरस्य
भवार्तिशमनरूपे प्रकृतकार्ये हेतुत्वेनान्वयो न तु समुच्चयबहुभयोरिति विरोधः ॥
पततीति । प्रियायमनं चेन्मरणं नाशद्वनीयम्, मरणे तु न प्रियतमापमसंगम इति
तयोराशंसायां विकल्पः । एकस्य दुःखनाशोऽन्वयाद्विरोधः । तुल्यवत्त्वतां च द्वयोर्दुःख-
घानिक्षमत्वात् । यत्र चारुत्व न स्यात्तत्र नायमलङ्कारः । यथा—‘दीयतामूर्जिते विस-
देवाय ब्राह्मणाय वा’ इति । अत्रोभयोरुत्तमपात्रत्वात्तुल्यवत्त्वम् । प्रकृते दाने एकत-
रस्य संबन्धो न तृतीयोरिति विरोधश्च ॥ दण्डेति । दण्डापूर्विका दण्डपूर्वम्यावः ।
तस्माह—मूपिकेनेति । इहस्थ इति । दण्डभक्षणस्य दुःखरस्यापि मूपिकेण मिदं
तरगदचरितस्य पूषभक्षणस्य सुखरत्वायथा यमान्यता तयान्वयाधि उदचरितवृत्ति-

यथा—

‘म्लेच्छानामपि चेतांसि हरन्ति भगवद्गुणाः ।

शुचीनां वेदवेदान्तवेत्तृणां का कथा पुनः ॥’

यथा वा—

‘हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्वनमण्डले ।

मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं सरर्किकराः ॥’

अत्र श्लेषमूलत्वाद्विच्छित्तिविशेषः ॥

पुनः स्वगणसंप्राप्तिः पूर्वरूपमुदीर्यते ।

यथा—

‘तव करकमलस्थां स्फाटिकीमक्षमालां

नखकिरणविभिन्नां दाडिमीवीजबुद्ध्या ।

अनुकलमनुकर्षन्येन कीरो निबद्धः

स भवतु मम भूत्यै वाणि ते मन्दहासः ॥’

सांभिमायं विशेष्यं चेद्भवेत्परिकराङ्कुरः ॥ ९ ॥

उदाहरणम्—

‘चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः ।’

वाञ्छितादर्धिकस्यासौ ग्रहर्पणमुदीरितम् ।

यथा—

‘स्यान्नाभिकामस्तपसि स्थितोऽहं त्वां दृष्टवान्साधुमुनीन्द्रगुह्यम् ।

काचं विचिन्वन्निव दिव्यरत्नं स्वामिन्कृतार्थोऽसि वरं न याचे ॥’

दानपरगिद्धिराचिन्वात् शुभाव्यते इत्यर्थः ॥ म्लेच्छानामिति । त्रियाहीनानां दु-
ष्टानां यवनानाम् ॥ हारोऽयमिति । मुक्तानां दारपटवरलविशेषाणां निवृत्तमगारदुः-
खानां च । मुक्तानां तावद्योपिदाडिहिन दुर्घट तस्य सिद्धावस्थार्कः सरर्कितानां मुक्तरां
तत्स्यैदिति भावः ॥ पुनरिति । अन्युज्ज्वलरगुणयोगेन साजितस्य स्वगुणस्य
फलवत्तरयंजातीयपरगुणयोगात् पुनः प्राप्तिः पूर्वरूपमलकारः । तद्य करेति । वाणी
प्रति कमलकरस्य कपेरुक्तिः । येन मन्दहासेन निबद्धः रुग्णभीतः भूत्यै संपत्तये ।
चतुर्णामिति । अत्र चतुर्भुज इति विशेष्यं पुरुषार्थचतुष्टयदानसाधनार्थानिप्रतिपा-
दयन् ॥ स्थानेति । भगवन्तं प्रति धीप्रवृत्त्योक्तिः । स्थानाभिराग्नौ राज्याभिलाषी

मलयज्वरजो नेदं भसो प्रियारहिते मयि

प्रहर न हरभ्रान्त्यानङ्गं कृधा किमु धावसि ॥

अत्र भुजङ्गाद्युपमानं निषिध्य विसलताहाराद्युपमेयं स्थाप्यते । न चायं निश्चयान्तसंदेहः, संशयनिश्चययोर्व्यधिकरणत्वात् ॥

हेतोः कार्यात्मताख्यानं हेतुरित्यभिधीयते ।

उदाहरणम्—

‘अद्रीणां विद्रुतिः साक्षादाकृष्टिर्वज्रसुभ्रुवाम् ।

स्थैर्यं स्रोतस्वतीनां तु जीयाद्वंशीध्वनिर्विभोः ॥’

अत्राद्विविद्रवादौ हेतुरपि वंशीनादस्तदादिरूपत्वेनाभिहितः । केचिदभिधाहेतुमेतमाचक्षते ।

अनुकूलं प्रातिकूल्यादानुकूल्यं भवेद्यदि ॥ ६ ॥

उदाहरणम्—

‘प्राणापहारं हरिमियं द्विषां मखापहारं च वलाच्छचीपतेः ।

स्थानापहारं फणिनश्चकार यत्तेनैव तेषामभवत्सुमङ्गलम् ॥’

विध्याभासो निषेधे चेद्विधिर्व्यक्तं समीक्ष्यते ।

यथा—

‘गच्छ गच्छसि चेत्कान्तं पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।

ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥’

प्रति धीराणाविरही हरिराह । हे अनङ्ग, कुधा किं धावसि । हरभ्रान्त्या मयि न प्रहर । नादं हर इत्यर्थः । तत्र हेतुः प्रियारहित इति । स ॥ सर्वत्र प्रियारहितो भवतीत्यर्थः । ननु भुजङ्गादिभिरास्त्वं हर इति चेत्तत्राह । नायं भुजङ्गनायकः, किं यदि । विसलताहारः । मृगालमादेत्यर्थः । एवमग्रे ॥ हेतोरिति । कार्याभिप्रायेण हेतोरुक्तिर्हेतुर्नामालंकारः ॥ अद्रीणां विद्रुतिरिति । गलमानां धीराणां विशाखाह । विद्रुतिर्दवीभावः । स्थैर्यं सार्वभौम्यः । त्वं मद्राघं नाद्रीकुर्ये वंशीनाद एव त्वयितं हव विधाय त्वमाह्वय तदन्तिके सार्वभौम्यं विधास्यति स च यथेच्छमाचरिष्यति तदिदं चातुक्मदं द्रष्टव्यमीति भावः ॥ प्राणेति । शरीरमुक्तयोरुक्तिः । अत्र प्राणनाशादिरूपात् प्रातिकूल्यादगुरादीनां मोक्ष-
दिषिद्धिरानुकूल्यमिति स्वल्पसंगतिः ॥ विध्याभास इति । निषेधे तिरोहित इति गम्यम् ॥ गच्छेति । प्रत्ययोद्यतं प्रियं वान्ताह । शिवाः सुखरूपाः । जडैर्नरैर्भूत-

अत्र त्वयि गते सत्यहं न भविष्यामि तत्त्वं सर्वथा मा याहीति प्रति-
पेधे गच्छेति विधिव्यक्तं दर्शितः ।

यथा वा—

‘गुणगणरसलीलैश्वर्यरत्नैर्लसन्तो

बहव इह जगत्या सन्ति धन्या यदीत्यम् ।

वदत वदत लोका जाकरः किंत्वमीषां

व्रजपतिसुत एको निश्चितः श्रीमुनीन्द्रैः ॥’

विचित्रं त्विष्टलाभाय तद्विरुद्धं विचेष्टितम् ॥ ७ ॥

यथा—

‘भोगेप्सवः सकलकामदमर्थलुब्धाः

सर्वार्थं सुखतृपश्च सुखस्वरूपम् ।

लोकाधिपत्यलसिता जगदीश्वरं तं

कृष्णं द्विपन्ति दनुजाः कुधियो बतैते ॥’

यथा वा—

‘प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवनहेतोर्प्रियमुद्यति प्राणान् ।

दुःखीयति सुखहेतोः को गूढः सेवकादन्यः ॥’

विरोधे तुल्यचल्योर्विकल्पश्चारुताश्रुति ।

यथा—

‘अथ शिरांसि चापान्वा नमयन्ति महीभुजः ।’

अत्र शिरश्चापनमनाभ्यां संधिविग्रहावुपलक्षितौ, तयोः सह विधातुन-

शक्यत्वाद्विरोधस्तुल्यबलत्वं चोभयोः कार्यत्वात् । उभयोरपि नमनयोः
स्पर्धायाः संभाव्यमानत्वात्तदित्यन्ये । चारुता चौपम्यगर्मत्वेन ॥

यथा वा—

‘भक्तिप्रहविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी

ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीति हितप्राप्तये ।

लावण्यैकमहानिधी रसिकतां राधादृशोस्तन्यती

युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः ॥’

अत्र श्लेषानुकूल्येन चारुता ।

यथा वा—

‘पतत्यविरतं वारि नृत्यन्ति च शिखण्डिनः ।

अथ कान्तः कृतान्तो वा दुःखस्यान्तं करिष्यति ॥’

अत्र विप्रलम्भानुकूल्येन सा ।

दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ॥ ८ ॥

मूपिकेन दण्डो भक्षितश्चेदिहस्थः पूपोऽपि तेन भक्षित इति न्यायो
दण्डापूपिका । तयान्यार्थागमोऽर्थान्तरप्रत्ययोऽर्थापत्तिरित्यर्थः ।

नापि लक्षणं संगच्छत इति मतान्तरमाह—उभयोरपीति । शिरधापनमनयोर्भ-
योरपि वक्तुः स्पर्धाजन्यसंभावनाविषयत्वादेव तुल्यबलत्वमित्यर्थः । औपम्यगर्म-
त्वेनेति । शिरोनमनस्योत्कटत्वाद्यापनमनस्योपमानत्वेन पर्यवसातमिति तापः । इ-
त्यवलयोरन्यतरस्यैव प्रकृते योऽन्वयः स(ह) एवात्र विरोधो बोध्यः ॥ युष्माक-
मिति । इह तनुनेत्रयोर्भवार्तिशमनसाधनक्षमत्वेन तुल्यबलत्वम् । तयोरन्यतरस्य
भवार्तिशमनरूपे प्रकृतकार्ये हेतुत्वेनान्वयो न तु समुच्चयबहुभयोरिति विरोधः ॥
पततीति । प्रियागमनं चेन्मरणं नाशद्वनीयम्, मरणे तु न प्रियसमागमसंगम इति
तयोराशंसायां विकल्पः । एकस्य दुःखतादोऽन्वयाद्विरोधः । तुल्यबलत्वाच्च द्वयोर्दुःख-
हानिक्षमत्वात् । यत्र चारुत्व न स्यात्तत्र नागमलंकारः । यथा—‘दीयतामूजिते दितं
देवाय ब्राह्मणाय वा’ इति । अत्रोभयोरुत्तमपात्रत्वात्तुल्यबलत्वम् । प्रकृते दाने एक-
रस्य संबन्धो न तुभयोरिति विरोधश्च ॥ दण्डेति । दण्डापूपिका दण्डपूपन्यायः ।
तस्माद्—मूपिकेनेति । इहस्थ इति । दण्डभक्षणस्य दुःखरस्यापि मूपिकेन निदी-
तरादचरितस्य पूषभक्षुण्ड सुकरत्वापथा संभाव्यता तथान्यत्रापि तदचरितेति

यथा—

‘भ्लेच्छानामपि चेतांसि हरन्ति भगवद्गुणाः ।
शुचीनां वेदवेदान्तवेत्तृणां का कथा पुनः ॥’

यथा या—

‘हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले ।
मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं सरकिंकराः ॥’
अत्र श्लेषमूलत्वाद्विच्छित्तिविशेषः ॥
पुनः स्वगणसंप्राप्तिः पूर्वरूपमुदीर्यते ।

यथा—

‘तव करकमलस्थां स्फाटिकीमक्षमालां
नखकिरणविभिन्नां दाडिमीबीजनुद्धा ।
अनुकलमनुकर्षयेन कीरो निवद्धः
स भवतु मम भूत्यै वाणि ते मन्दहासः ॥’
सांभिमायं विशेष्य चेद्भवेत्परिकराङ्कुरः ॥ ९ ॥

उदाहरणम्—

‘चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः ।
वाञ्छितादधिकस्यासौ ग्रहर्पणमुदीरितम् ।

यथा—

‘स्थान्नाभिकामस्तपसि स्थितोऽहं त्वां दृष्टवान्साधुमुनीन्द्रगुलम् ।
काचं विचिन्वन्ति य दिव्यरत्नं स्वामिन्कृतार्थोऽस्मि वरं न याचे ॥’

दायपरनिदिशं चित्तान् मुग्धव्यवे इत्यर्थः ॥ भ्लेच्छानामिति । क्रियाहीनानां दु-
ष्टानां यथानाम् ॥ हारोऽयमिति । मुक्तानां हारपटवरप्रविशेषाणां निवृत्तमन्तारदु-
ष्टानां च । मुक्तानां तावद्योदिशालिङ्गन दुष्यन्तस्य विद्वायन्मार्गं स्वरजितानां सुतरां
तत्प्राप्तिरिति भावः ॥ पुनरिति । अनुज्ज्वलनरक्षणयोगेन स्वागित्तस्य स्वगुणस्य
यत्पुनरर्थभातीयपरगुणयोगात् पुनः प्राप्तिः पूर्वरूपमलक्षरः । तत्र करेति । वानी
प्राप्तिरुत्तमगुणस्य वरैरहितः । येन मन्दहासेन निवद्धः स्पर्धाभूतः भूत्यै भवत्ययं ।
चतुर्णामिति । अत्र चतुर्भुज इति विशेष्य पुरुषार्थचतुष्टयदानस्यामर्प्याभिप्राय-
भूतम् ॥ इत्यनेनिति । भगवन्त इति भीमवर्ग्यांकः । ग्यानाभिकामो राज्याभिलाषो

उपायसाधकाद्यत्नादुपेयासिश्च तत्स्मृतम् ॥ १० ॥
तत्प्रहर्षणमित्यनुषज्यते ।

उदाहरणम्—

‘अनुकीर्तयति ध्रुवां स्मृतिं प्रतिसंधाय हरिप्रकाशिकाम् ।
करुणावरुणालयो विमुर्बहुलाश्वे हरिरेव संबभौ ॥’

अत्र हरिप्रापिका हि ध्रुवा स्मृतिस्तस्याः साधकात्कीर्तनादेव हरेः प्रा-
प्तिरिति संगतिः ।

मिथ्याध्यवसितिर्मिथ्यासिद्ध्यै मिथ्यार्थनिर्मितिः ।

उदाहरणम्—

‘गोविन्दचरणद्वन्द्वं मायावादविशारदः ।
लभते सच्चिदानन्दं स्वपुष्पस्तवकं बहन् ॥’

परिणामः क्रियार्थक्षेदारोप्यो विषयात्मना ॥ ११ ॥

किञ्चित्कार्योपयोगितया निबद्धस्यारोप्यमाणस्य स्वतस्तदुपयोगित्वात्सं-
भवाद्यदि विषयरूपतापत्तेरपेक्षा स्यात्तर्हि परिणामः ।

उदाहरणम्—

‘सा राधिकास्मरपतत्रिवशावशाङ्गी
फुल्लेन नेत्रकमलेन ददर्श कृष्णम् ।’

अत्र कमलस्य दर्शनोपयोगित्वं निबध्यते, न तु नेत्रस्य रूपरससका-

वरं रम्यादि ॥ उपायेति । कलोपायसाधकादेव यत्नात्कलोपायमनपेक्ष्य चासाक्षा-
त्फलप्राप्तिर्भवेत्तर्हि प्रहर्षणं नाम । अन्विति । थीसूतोक्तिः । ध्रुवा स्मृतिर्हि भगवत्प्रा-
पिका ध्रूयते । आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः । सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः, स्मृतिरिति विप्रमोक्ष
इति बहुलाश्वे कृपे संबभौ साक्षाद्बभूव ॥ मिथ्याध्यवसितिरिति । यदि चेच्छ-
ब्दान्या चर्यस्यानुकेर्नातिशयोक्तिरियम् । निन्माप्राद्वृत्तिभिरपि भगवानेष प्राप्यैसास्य
सर्वात्मत्वादिति चेत्तत्राह—गोविन्देति ॥ परिणाम इति । आरोप्यो विषयी
कमलादिः सा चेद्विषयात्मना नेत्रादिरूपेण दर्शनादिनिष्ठानिर्गतकः स्यात् तदा परिणाम
दर्त्यर्थः । सा राधिकेति । ललितां विशासाह । अत्र समप्रेम नेत्रेण न तु तत्त्वोपेन
दर्शनं स्मरशरविषयायाद्यपाद्यामात् । कमलस्य दर्शनोपयोगि व सात्मना न संभ-
व-

द्विसमासेन परपदार्थप्राधान्यात् । न च नेत्रं कमलमिवेत्युपमितिसमासः ।
कुलेनेति सामान्यधर्मयोगात् ॥

दोषस्य प्रार्थनानुज्ञा तत्रैव गुणवीक्षणात् ।

उदाहरणम्—

‘विषदः सन्तु नः शशत्तत्र तत्र जगद्गुरो ।

भवतो दर्शनं यत्स्यादपुनर्मवदर्शनम् ॥’

भावप्रसिद्धगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसंनिधेः ॥ १२ ॥

यथा—

‘राधा कुङ्कुमपीताङ्गी हरिपीतपटाश्रिता ।

पथे द्विगुणितां प्रातः पीततां पश्यतालयः ॥’

आनन्दयति श्यामां रसिकान्नयनानि च स्वधामनि यः ।

विस्मापकदामोदरलीलोऽवतु नः स गोविन्दः ॥

इति साहित्यकौमुद्यां परिशिष्टालंकारनिरूपणो नामिकादशः परिच्छेदः ॥

तीति तस्य प्रकृतनेत्रात्मना परिणत्यपेक्षणात् परिणमालम्कारः । न च नेत्रमिति ।
‘उपमित व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे’ इति सामान्यधर्माप्रयोग एव तस्योपमितिरा-
भासात् महर्षिणानुशिष्टत्वादित्यर्थः ॥ दोषस्येति । तत्रैव दोषप्रार्थने ॥ विषद इति ।
धीरूपां पुन्याह । न पुनर्भवस्य संसारस्य दर्शनं येन तत् । त्वदर्शनमेव मोक्षदर्शन-
मिति । रामाप्ती महत्माचरति—आनन्दयतीति । श्यामां श्रीराधां रसिकान्नयन-
निग्नानां नयनानि तद्वाशिप्राणिमात्राणां नेत्राणि स गोविन्दो वृन्दावनाधीश्वरो भगवान्
श्यामगुन्दरः अथतु पालयतु । पथे ‘आचार्यं ब्रह्मवृषा स्वर्गनि व्यनक्ति’ इत्यादिप्रामा-
ण्यात् । स गोविन्दोऽस्माकं गुर्यादिरूप इति श्लेषेण दर्शयति । श्रीदामोदरस्य निजगुरो-
रपि विश्वविम्बापकर्तृत्वं दर्शयति तथोक्तम् । भगवत्पथे तु बहूनां दायां भोगनेऽपि य-
दुत्सृज्यन्तायाः शितत्वार्यं ॥

• साहित्यकौमुदीव्याख्यां धीरूपानन्दिनीमिमाम् ।

• बलपन्तु कृपावन्तः सन्तः परातुदत्तादुलः ॥

इति साहित्यकौमुदीव्याख्यां कृष्णानन्दिन्याभेदादशः परिच्छेदः ॥

समामोऽर्थं धन्यः ॥

साहित्यकौमुद्युदाहरणानुक्रमणी ।

२२०

श्लो० ।	श्लो० ।	श्लो० ।	श्लो० ।
अकार्यमिदमीशानं ७०	अहो बत महत्स्यस्य १८४	ऊर्जस्फूर्जद्रर्जनं ६	
अकृतासमतिः कापि ६९	अहो विधातस्त्व १३४	एण्ह जलहर २५	
अखिलरसामृत २२	अहो त्रैलोक्यस्य महिमा १६८	एतावत्कुचयुग्मे २२	
अतसीकुसुमश्यामं ११७	आकल्पस्य न कस्यै ७३	एष को भूतिभि ७२	
अप्रासीधन्दसमेति १६२	आगता यमुना १५९	एष क्षता व्रज ३४	
अप्राक्षं माधवं तस्य ६४	आदिस्त्रयांशुका ९२	एष मूर्तां यथा धर्मः १८८	
अद्रीणां विद्वतिः १९४	आनमामसितभुवो १९३	कचानां नाथ कौटि १६६	
अधरे मृगशाबाक्षि ८९	आन्नायप्रथिता ६३	कटाक्षैरिव नीलाब्ज १३६	
अध्वान व्रज धूर्त ४५	आर्यो मात्सर्यमु ८८	कदम्बमाला कलिता ६	
अनायासकृश मध्य १५५	आलीजनैर्मण्डन ४३	कदा तमहमी ७५	
अनुकीर्तयति १९८	आलोकि सा चाल १३६	कनकाद्रिनिवेत ३३	
अनुपिकोक्ति गिर ५२	आशयो दलितो ६८	कमलमुखि विचित्र ७९	
अन्यैव सौन्दर्य १५०	आश्रित्यन्ति सम १५०	कमलामोदरोलम्बो १४२	
अपराधलवं क मे ८२	आहारे विरतिः ५२	कम्प्रा स्वेदिनि १०६	
अपास्याः साधुभिः ९४	इध वुन्दावृषमजे २५	करक्सिलयलीला २६	
अपूतः पूततां ७०	इन्दीपरोदरसहो ३२	करजरदक्षतनिचयै ४८	
अमेध्यप्रतिजातस्य १६७	इन्दुरेप सुधाविन्दु १८७	करटोऽय दीर्घजीवी १८७	
अमेहनादपाना ७२	इन्द्रनीलतनुर्नन्द १८६	कर्णकल्पितरसाल ६	
अयं बाधति मां ६६	इन्द्रनीलमधुरप्रभ १२२	कर्णार्जुनकृतो २१	
अयं भक्तजरो वाक्य ७७	इयं कृष्णादङ्गसज १६१	कर्णावतंसः तस्मि ९३	
अयि मयि मानिनि ७९	इह सुरहरान्यत् ७९	कर्णिकारकृतकणिना ६३	
अदण च नील १६५	उमीवयन्ति दम्पा १८१	कलबाभ्य रादा १२७	
अदणे न तदणि १६५	उत्कीर्णैव चित्रिते १५	कलामिनिभृजः १२५	
अदोषसंतापहरो ४९	उदयति शशी ७०	कलावता निशो १८९	
अधं मे देहि राजे ८८	उदेति सविता ८५	कस्य वा न मपेत् १९	
अमुरदमन गीन्दकः ५९	उद्वण्डभुजदण्डोऽसौ १००	का कृष्णस्य प्रणय १६९	
अस्ताचल चुम्ब्यति १४६	उदामयुक्ति बुधालं ९५	कामं सर्वामोऽकन्द १४५	
अहमिह विचिनोमि ३३	उदृप्तमत्तदेत्येन्द्र ११४	कार्तार्थ्यं वृत्त मे ६६	
अहमेव गुरुः मुदरु १७८	उन्मीलन्ति मलैर्लुनी १५७	कालियस्य कण ८५	
अहो अहोभिर्न १२२	उन्मीलयन्नुवलय १४३	किं मेयं मगवन्नाम १७०	

साहित्यकौमुद्युदाहरणानुक्रमणी ।

२२७

पृष्ठ ।	पृष्ठ ।	पृष्ठ ।
अकार्यमिश्रमीशानं ७०	अहो बत महत्सस्य १८४	ऊर्जस्स्फूर्जद्रर्जने ६
अकृतासन्नतिः क्वापि ६९	अहो विधातस्तव १४	एण्डि जलहर २५
अखिलरसामृत १२२	अहो शैल्यस्य महिमा १६८	एतावत्कुचयुग्मे २२
अतसीकुमुदस्याम ११७	आकलस्य न कसौ ७३	एष को भूतिभि ७२
अत्रासौघन्दसद्येति १६२	आगता यमुना १५९	एष क्षता प्रज ३४
अत्राक्ष माधवं तस्य ९४	आदिस्तयाशुका ९२	एष मूर्तो यथा धर्मः १८८
अद्रीणा विद्वति १९४	आनघामसितश्रुवो १९३	कचानां नाथ कौटि १६९
अधरे मृगशाबाशि ८९	आश्रयप्रयिता ६३	कटाक्षैरिव नीलादजे १३६
अध्वान मज धूर्त ४५	आर्यो मातस्यैमु ८८	कदम्बमाला कलिता ६
अनायासकृश मध्य १५५	आदीजनैर्मण्डन ४३	कदा तमहमौ ७५
अनुकीर्तयति १९८	आलोकि सा पाल १३६	कलकाद्रिनिवेत ३३
अनुपिकोक्ति गिर ५२	आशयो दलितो ६८	कमलमुखि विचित्र ७९
अन्यैव सीन्दर्ये १५०	आशिष्यन्ति सम १५०	कमलमोदरोलम्बो १४२
अपराधलवं क मे ८२	आहारे विरति ५२	कम्प्रा स्वेदिनि १०६
अपास्याः साधुभिः ९४	इध वुन्दावशमञ्ज २५	करकिसलयलीला २६
अपूतः पूतता ७०	इन्दीवरोदरमहौ ३२	करजरदक्षतनिधये ४८
अनेध्यप्रतिजातस्य १६७	इन्दुरेप सुधाविन्दु १८७	करटोऽय सीर्षगीपी १८७
अनेहनादपाना ७३	इन्द्रनीलतनुर्नन्द १८६	कर्णकलिपतरताल ६
अय बाधति मा ६६	इन्द्रनीलमधुरप्रभ १२२	कर्णार्जुनकृतो २१
अय भस्मरो वाक्य ७७	इय कृष्णादङ्गलज १६१	कर्णावतंसः सखि ९३
अयि मयि मातिनि ७९	इह मुरहरान्वय ७९	कर्णिकारकृतकर्णिका ६३
अदण थ नील १६५	उजीवयन्ति दृष्ट्वा १८१	कलवाक्य सदा १२७
अदण थ तरणि १६४	उलीर्णैरिव विरितौ १५	कलाभिर्निभूतः १२५
अशेषसत्तापहरो ४९	उद्वति शशी ७०	कलावता निशा १८९
अश्व मे देहि राजे ८८	उदेति सविता ८५	कस्य वा न भवेत् ११
अमुरदमन गीन्दकः ५९	उद्वङ्गमुजदब्धोऽसौ १००	का कृष्णस्य प्रणय १६९
अस्माचल सुम्बति १४६	उदामयुक्ति कुदाले ९५	काम सर्वाभौष्टकन्द १४५
अहमिह विचिनोमि ३३	उद्वृत्तमत्तदैत्येन्द्र ११४	कार्तार्थ्य कु मे ६६
अहमेव गृहः सुदार १७८	उन्मीलन्ति नखैर्लुनी १५७	कालियस्य कण १८५
अहो अहोनिर्ग १२३	उन्मीलयन्नुवलय १४२	किं गेय मगवन्नाम १७०

	श्लो १		श्लो १		श्लो १
किं चातकीरपि	१४८	क्षमाक्षमाघरानना	७१	चित्रे न चन्द्रिका	८७
किमत्र विश्राम्यसि	५१	क्षीरोदधिजठरभवः	१८१	चिन्तामणिधरण	१६४
किमयं विधुरा	८०	गच्छ गच्छसि चेत्	१९४	चेतो मदीयं चिकुरे	१६६
कुपिता कचिदाभा	९८	गच्छाम्यच्युत	५९	जउणासीधर	२५
कुमुद्वतीव शीतांशोः	१३५	गते निजपदं	८५	जगति त्वरसमो	१६०
कुमारस्ये महाराज	९१	गन्धर्वि कुर्वाणम्	४२	जनः कृष्णपद	१५१
कुररि बिलपति	३५	गन्धाकृष्टगुल्मदा	१२६	जय जय सचिदा	१९३
कुरु तरुणि रूपं	१२८	गात्रालिङ्गनदानाय	४७	जयति जननिपासो	५३
कुलीनाः किल कु	६०	गुणं कर्णाकृष्टं	३६	जयति पराशरसूनुः	४१
कूजन्ति कोकिलाः	१९१	गुणगणरसलोलै	९१५	जयति धीपति	७५
कृतप्रवृत्तिरन्यार्थैः	७२	गुणानामेव	१५७	जहार हरिणाक्षीमं	११८
कृत्स्नानलः प्रतिहतः	१७४	गोप्यः किमाचरदयं	५३	जहौ धीकृष्णपा	१६३
कृष्णः पायादपाया	१८२	गोप्यस्वपः किम्	१६	जातं कुले धनवतां	८९
कृष्णः सभायौ	१३५	गोवर्धनं गिरिमुपेत्य	१३९	जातः सखि मनो	१७४
कृष्ण त्वं मम	९०	गोविन्दचरणद्वन्द्वं	१६२	जृम्भातुबन्ध	१३७
कृष्ण त्वं राजपुत्रो	७३	गोविन्दचरणद्वन्द्वं	१९८	तं नागभोगपति	३६
कृष्णस्तव कटिं वीक्ष्य	६८	घनरुधिरमये त्व	९६	तर्केश्वरं तद्य	५०
कृष्णस्य चक्षुः	१५६	घोरो धारिसुचां	८४	तदा मदीये पतितां	२४
कृष्णस्य जगदीशस्य	५७	प्राणोदूर्णकपूति	३७	तन्वहृषा स्तन	१३८
कृष्णस्य प्रेयसी	८८	चकास्ति सीधोऽय	५१	तन्नि लम्बुसचन्द्रेण	१४३
कृष्णस्य वक्त्रं किं	१४०	चकास्ति स्वर्णं	७६	तन्वि स्वग्मध्यमा	१८९
कृष्णस्य सौन्दर्यं	१७५	चतुर्णां पुरुषार्थानां	१९७	तन्वीविरहतिन्नाय	१००
कृष्णे प्रवहतु प्रीति	१८८	चन्दनानिलचकांशु	१०१	तव करकमलसूत्रं	१९७
कृष्णे रतिर्हि परमं	८९	चन्द्रं मुख विशाल	८३	तमालनीलोऽपि	१७४
कृष्णोऽयं मुनिययौ	२१	चन्द्रश्चन्द्रिकया	८०	तव गोविन्द भक्तस्य	७६
कृष्णो घरीयान्पुरु	१७३	चन्द्रिकां चन्द्र	१४८	हृष जयति जगत्सा	१७७
कोऽत्र भूमिवलये	१४६	चन्द्रो व्योम्नि	२२	तव तनुशरीर	१२९
कोपे यथाविललितं	५८	चमूखवसतिं प्राप्ता	१२४	तव तन्वि कटांशो	६९
कीडालोष्ठीपटनः	९९	चर्कति मम कातां	७१	तवाद्य शुमरोक्षिणी	१२९
क वज्रसारसवांही	१७३	चार्गीकरार्थं वसनं	१८७	तवाभरंठे क्षतमं	१७३
कादं दैन्यभराका	१४५	चित्रं विजयनाकाशे	९९	तवानन्दकरः	७४
क्षपाशु दाशभृक्षा	४७	चित्रं वर्ततदेकेन	३७	तवानुष्ण्या नु	५०
		विज्रभानुर्विमात्येः	२२	तवाग्ने दक्षपा	८८

पृष्ठे ।	पृष्ठे ।	पृष्ठे ।	पृष्ठे ।
तस्यास्त्रपाभय १०३	देवो जानाति मे २१	नाक्षिणी क्षिप कुर ८	
तां वीक्ष्य मृगशावा १०१	देवोऽय पुष्पकोद १८७	नाये पथिकतां ६८	
ताः किं निशाः ३४	देशः सोऽयमराति ११६	नाशयन्निविड ८०	
ताम्राधरीष्ठदलमुन्न १४३	दोभ्यां संयमितः ३२	नासिकामीक्षिकं १८०	
तारावली वेणु १२२	द्रव्दं द्रव्दं वादय १८६	नासी नन्दसुतो १९३	
तारुण्ये नवभूपतौ १८२	द्विषां विकर्तनो १२९	नास्ति चित्ते हरि १२०	
तिर्यक्क्षिप्तचलं ६४	धनिनोऽपि निरुन्मा १५६	नास्ति यरसदश १३४	
तोयेषु तस्याः ११२	धनुर्ज्यापोपमीश ९३	निकुञ्जं हन्ति माधवः ६६	
त्यजन्कुबलया १४७	धन्यं वृन्दारण्यं ५८	निखिलगुणगभीरे १६३	
त्व कासि शान्ता १०५	धन्याः स्म मूढमतयो ३४	निन्दतानेन साधूनां ८२	
त्व च पञ्चेषुसदृशो ८६	धन्यो जनपदो १४८	निरर्थक जन्म गत १६१	
त्वत्पादाभ्यां राम १३३	धरण्यां शेरते ८८	निरस्य करलीलया १८३	
त्वत्सामन्तहृतान् ५८	धवलोऽपि मम स्वान्तं १८०	निर्मलं लम्बुच्छं राधे १५४	
त्वदङ्गमार्दवे दृष्टे १५३	धातुमतां मिरेः ७६	निर्वेदमाप न च न १५७	
त्वदङ्गिमूलं भजतां १६०	धारासाररसा राधा १२७	पतत्यविरतं वादि १९६	
त्वदास्याभिर्भूतं १८६	धृते पाणिद्वन्द्वे ३२	पतिरतिकुपितो ४३	
त्वद्वाणविषयो ना १२९	ध्याता मूर्तिः क्षण ४७	पवद्युतिविनिर्धुत ६४	
त्वयि दृष्टे जग १५१	ध्यायतस्तव राज ९७	पश्चिन्यहं कुमुदिनी ५५	
त्वां शीलरूपधरि १५६	ध्वनिः पिकाना १५८	पद्मो राजति कासारे ६६	
दष्ट्राकोटिकठोर ३७	न्यसितरुचिगङ्गा १४०	परमममया दिभ्य ७२	
ददाति निजभक्तेभ्यो ९०	न चन्द्रवत्कलाः १५४	परिपुष्टे परिपुष्टं ४८	
दक्षिणे उत्पले एते ७८	नदीनां च वधूनां च ३३	पर्वतभेदि पवित्रं ९६	
दानसिन्धुरः १५४	न मे शमयिता ७५	पाणौ पानीयमानीय १८२	
दारिद्र्यगजपथास्थो १४२	नयनयुगविधाने १८०	पाण्डवानां सभामध्ये १९२	
दावत्तावायं तुहिना १५८	नयनानन्ददायी १८४	पातालमिव ते नाभि १८७	
दिग्गण्डलमिवाभाति १८६	नयनासितपङ्कज ४७	पादप्रणतकृष्णाया ८३	
दिवि वा भुवि वा ४१	न लवोऽपि लवेन च १२३	पादाघातादशोकस्ते ८८	
दीव्यन्ती शम्भुमुकुटे १८८	न वंशीकरमासाय ८७	पादौ प्रक्षाल्य ९६	
दुःख हरति यष्कानां ७५	नवजलधरधामा १६७	पान्धु चो नरसिंहस्य ९५	
दशशक्रैर्य एवेताः १६६	नवनीतनिमा राधा १५५	पापिष्ठेन मया यत् ७६	
दष्टिं निधाय सुरभि १५२	नवरत्नमयी माला १९२	पार्थदाः पार्थदा ५७	
देव स्वमसि कुविन्दः ७१	न वा हरति सा चित् ६८	पूर्णचन्द्रमुखी रम्या १९१	
देवेन्द्रमित्रेऽय ५९	न विना प्रेमसंपत्त्या १६१		

पृष्ठे ।	पृष्ठे ।	पृष्ठे ।	पृष्ठे ।
पूर्णाः पुलिन्य उरु ५८	मगं तव बृह ६८	मा कुरु मानिनि ५२	
पूर्णां यदि स्यादनिशं १५०	मगवति रतिरस्तु १०१	माधवस्य पुरो १९२	
पूतिपङ्कमयेऽत्यर्थे १९२	मगवद्विमुखैर्लोकैः ८४	माधव्याः श्रीर्माधवेन १८३	
पृष्ठे मणीन्दमहति १७७	भवन्प्राङ्गणसंगत १७१	मातुर्वमधुभिः पूर्ण १४१	
प्रचक्रमे विक्रम ७०	मविष्यत्यय वा १४९	मानं मा कुरु गीराक्षि ९१	
प्रचण्डा मम दोर्दण्डा ९५	भाग्यैर्भूम्या १५२	मानं मा कुरु वामोद १०२	
प्रणमत्युभतिहेतो १९५	भाति यद्यपि ८६	मानं मुष हि ६७	
प्रणम्य पादौ वृष १७२	मानुः सदा शुक् ९०	मानोऽस्त्यद्यापि ८३	
प्रत्याहृत्यमुनिः १०४	भारती मुमधुरा १३१	मित्रे क्वापि गते १०८	
प्रगता मधुना रामा २१	भासि त्वं कल्पयस्त्री १८८	मित्रो मित्रं च २२	
प्रमत्तो मधुना पिकः २१	भूतादिरेष भूतानां ९७	मुकुन्दचरणध्यायी १५१	
प्रयान्त्वमरतां शूराः ६७	भूमा भारतमुत्तमं १७२	मुकुन्दनन्दीश्वर ११९	
प्रागेव हरिणाक्षी १५०	भृत्यस्य मम गोविन्द ९०	मुक्तावली निशि ५	
प्राणाः प्रयान्तु मे १५८	भोगेष्टवः सकल १९५	मुक्ताहारं दधदु ११९	
प्राणापहारं हति १९४	मङ्गलमग्निमग्निरे १९०	मुखपुटनिहित १५९	
प्रियः प्रणयकोविदः १६५	मतिरपूर्णत तार्थ १६०	मुरामन्युमनुपश्य १४१	
प्रियः सोऽयं कृष्णः ४	मत्कायस्तव भोगाय ८८	मुयेन्दुस्तव गो १४१	
प्रियां सदाभामभि १४६	मदनसंगरसद्ग १२२	मुखसि त्वयि दशोः ८२	
प्रियाविरहिते १२०	मधुरिता मधुना ७	मूर्धयति च जीवयति १५९	
प्रीतिर्न ता प्रति १७६	मधुरया गिरा ३४	मेघः किमेव स १३९	
प्रेमा प्रमाणरहितो १६४	मनस्तव मनस्विन्या २०	म्लानाणि किं प्रिय ४३	
प्रेमोद्ययः पयःपुरो ८१	मनमुदन्ती क्षण १२४	म्लेच्छानामपि १९७	
प्रोज्ज्वलज्ज्वलन ८०	मनुते न मुखे १०२	यत्पादपांशुर्न १७०	
प्रोङ्क्ते दागुरुषो ११६	मनो जहार प्रति १२१	यत्र पतत्यवतानां १६७	
वर्णा मजेश्वरसि १७५	मन्यायस्तार्णवाम्भः ११५	यस्य हारतामधी ९७	
विमपि नीलं धपनं ६७	मन्दस्मितं प्रहृति ४३	वरि दहत्यनलो १५१	
विभ्राणः परित १३३	मन्दः कल्पिनामते १९०	यद्भवनाहितमहि ९९	
वीजं मुक्तिः तरोर ४१	मम समस्तादि ४६	यमुनातीरवार्ता २४	
पृष्टस्तदायः कार्यान्तं १५७	मम स्वयाममत्वया १२३	यमुनासम्बरं ६७	
प्राङ्गणः पण्डितः ७६	मम वदनमेव नय १७८	यसः प्राप्तं रिपु ८५	
ध्रुवे शामहमश्रान्ति २७	मञ्जनामयानिः १०५	यस्तदागतः ७६	
भक्त्यन्तासमशील ७६	महिषाभलनारिण्यः १०९	यस्य मुद्रिरिपार्थी ११५	
भक्तिप्रहयिलोचन १९९	महर्षिणां तमारे १२४	यस्तस्मिन् ७७	

पृष्ठ ।	पृष्ठ ।	पृष्ठ ।	पृष्ठ ।
यस्यास्तनोरन्तर १७५	लज्जा दधार कृष्ण १०१	वीक्ष्यावलम सरसी १३८	
या विनामी वृथा ८१	लाक्षारसाङ्गमलि १७६	वीणावाणी सुन्द १२६	
या जयध्रीर्मनोजस्य ८१	लिम्पतीव तमोऽङ्गानि १३७	वृन्दावन दिव्यलता १७६	
यान्ति नीलनिचो ९०	लोचान्तरान्तः १७९	वृन्दावनमतिपुण्य ५८	
यास्याम्यम्य न ३६	लोलालिमाला १०७	व्यक्तं चक्रेण यक्षके १६३	
युवतीचयपरिपूर्ण ४८	लेखरच्यो विधुः ७१	व्याधूतचूताङ्कुर ११९	
योऽभिभर्ति स्ववीर्येण १४४	वदनं वरद्युतिसम १३२	प्रज्जविपिनाङ्कशर्पा १२९	
रङ्गे बाहुविद्यमा ४७	वदनं विधुर्ययो १३२	शङ्के नीताः सपदि १४७	
रमणी कमनीयाद्गी १४७	वन्दे कुञ्जलिता १००	शशिमुखि सखि ७९	
रागः सप्तसु हन्त १५९	वपुर्वि मधुरं १३६	शास्त्रज्ञभास्करं १८४	
राधया माधवो १६९	वयो जीर्णं हा धिक् ४०	शिशुण्डिताण्डव १०८	
राधयालिङ्गितः १८७	वशवतीं हरियाशा ९४	शितशूलधरो ८८	
राधा कुङ्कुमपीता १९९	वसुदेवगृहे रासा ९२	शिरीषमृद्धी गिरीषु १७७	
राधाप्रतध्व पुरतो १७९	वाञ्छितं निजभक्ते ७५	शुभशयं पितृवत्न ७२	
राधामोहनमन्दिरा ३३	वासः प्रवालचरर्ण ७३	गृहारे मानस १०१	
राधायाः वद्वक्रमले १७१	विकचं वारिज १७६	श्रीवाललक्षणविल १८५	
राधा शान्तिरियो १०६	विचार्य धर्म कुल १०४	श्यामः कटाक्षनि १३८	
राधिका याधते २१	विजयिनमजित १०४	श्यामोऽभिरामो ७८	
राधिका नाथ १५४	विजयस्तत्र कृष्णेन ७६	थवतोः सुवल्लय १४१	
राधे तद्विद्महि १७९	विधुवद्मदामोद्गा १८८	धीशृणुपदाञ्ज ५३	
राधे त्वं कुविता ११७	विनिर्मितेऽस्या वदने १७७	धीमन्त्रजवने य १६६	
राधेय श्रीभाग्य १८६	विपदः सन्तु नः श १९९	धीराधिकानन्यसमा १३७	
राममन्मथशरेण ८६	विभूषितपरिवाराः ९७	धीराधिकामाधवयो ५४	
रामलक्ष्मणयोः २१	विरचितामय वृष्णि १८४	धीरामनामरजानि १६२	
रायणस्यापि रामा १३८	विलगन्ति नितम्बि १६६	धीवामजन्मभूता ६९	
राधे कापि दर्पा ८९	विलग्नविग्रह १३८	संगते संतनोरै ११४	
राधे तारङ्गयुगा १२७	विष्णोश्च विद्यते ८७	गंधारमार्गो ह्ययमः १६५	
रतिरिव सती १०८	विष्णोःसंपुत्र १२६	स एव वहाविहगा १०६	
रूप मनोसुमेतीत्याः ९१	विवाहप्रेयेण तदा ८३	स हृणो मधुरा ७५	
रूपं रूपं राधायाः १५३	विषेऽतिधुरः प्रया १७८	गर्भानुमो भाति २१	
रौपेण राधम हि १२२	विष्णुस्तन्दनरत्नानां ७२	सखि विरहे वन १५५	
रश्मीरदिदिन्दिर १४०	वितर्नयमवितो १७३	स चोदयति ७८	
रञ्जते विजयस्तन्त १५३	वीर्ये वरद्विद्येन ८१	स विद्महि पायोधि १८५	

सत्संगमेतैव भवे	१६	सुधाधारेव मधुरा	१३५	समकहृदया	१३४
सदा चरति ये	८९	सुनन्दः कृष्णमामय	८५	स्वरेराकृतिभिस्तां	९३
सदा आत्मा निशी	८९	सुनेत्रे नेत्रे यस्मिन्	९९	स्त्रियन्मुखं चलद्रेणी	४२
स देशः सखि	९९	सुन्दरि बिन्दुच्युतके	१९०	स्त्रिमा गद्गदभापि	३८
सदोदितरतेजः	१५४	सुते प्रेक्ष्य पृथ	११२	हन्त कन्दसयन्	२४
सद्यः शिरांसि चापा	१९५	सुरतहरेष नतानां	१८२	हन्त रमैरिवा	१८८
सद्योमुद्धितमत्त	११२	सुरयामा चन्दन	१९०	हन्त हन्त गताः	६९
स वर्मा चण्ड	१११	सेय मधुरा नगरी	१६४	हरिणीनयनादृष्ट	१३४
समं न चन्द्रेण	९२	सोऽयं रम्भानदन	१४४	हरिमफिरसा	१५०
सरसीकुहते मनांसि	१५९	सोऽयं वसन्त	४५	हरिरानन्दयद्राधा	१८७
सस्मिता मृगशाबा	९८	सोऽयं हरिर्मुनि	८२	हरो धृतिशिरः	३६
सहाधरतटेनासा	१६१	सौभाग्यमेतदेवास्त	७३	हस्तसुरिक्षिप्य बातो	६४
सारथयोगादिकं	१६१	स्तोत्रैरुपाधुतं	९१	हस्तेनाथ प्रिय	१६८
साकं सखीभिरागत्य	१९२	स्यातुः कृष्णागुणा	२१	हारोऽयं हरिणाक्षीणा	१९७
सा दक्षिणे महति	१०१	स्थान भिकामस्तप	१९७	हिला गल्लोकिनीशा	७३
साधयन्त्यनुलवं	८	सन्दते यदि पदा	४७	हिमफिरणफिरण	१२०
सा राधिकास्तर	१९८	सरजयलिपियुक्ता	११९	हस्तभुवनतमाः	१८२
सुधिरमनुचरीभिः	४३	सरसमरसमाप्ता	६०	हृदये न्यधायि	४८
सुधाकर सुखं देहि	९२	सरापनाति भागुरं	१२८	हृदि विसलता	१९३
		स्मेरां मञ्जीनवपरि	२७	हे भद्र भाद्रपदमास	६०
				हैयगवीनविजो	९८

साहित्यकौमुदीकर्तृपन्यस्तानामुदाहरणा-

तिरिक्तानामनुक्रमणिका ।

तत्रोपक्रमोपसंहारयोः स्वकीयश्लोकाः ।

७		पृष्ठे ।	"	पृष्ठे ।	पृष्ठे ।
आनन्दयति इयामो	१५९	वृषया यस्य	१८९	सूत्राणां भरत	१
कारुण्याद्भजपति	१	मम्मटाशुक्ति	१८९		

प्राचीनवाक्यानि ।

पृष्ठे ।	पृष्ठ ।	पृष्ठे ।
अनुवादमनुयस्वेव ७४	पापे व्योमि च मालिन्य ८४	वियोगतापतो ८
अभिधेयाविनाभूत १४	बहु वार्यते यत् सल ३५	विरतावभिधादीना १
अविरुद्धान्विरुद्धाश्च ३२	ये यथा मां प्रपद्यन्ते ४१	शक्तिरस्ति विभाषा २
एकाययवस्येन ५०	रंगित नूपुराद्येषु ६४	सयुगो विप्रयोगश्च ३
भोजं प्रसादो माधुर्यं १०९	लक्षणा सा न कर्तव्या ६९	स रत्नादिविभाषा ३
ते स्तम्भास्वैदरोमाश्च २९	वामता दुर्लभल च ३५	सामर्थ्यमृचिती २
पादाघातेन पद्मिन्या ८४	विभाषानुभाव २९	म्यरसा धनुरादि ८
	विभाव्यते हि रत्ना २९	स्मित शीत कटाक्षश्च २

